

સીતા હરણ

વિ. પ્રસાદેશ સુકલ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોર્પોરાશન વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૦૩૭ ચર્ચાક

પુસ્તકનું નામ સીતા ૨૨૫

વિષય ૨ - ૩

સી તા હ ર ભુ

લેખક :

અન્દ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક :

મોહનલાલ મગનલાલ બટ્ટ

નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

ગજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૧.૦૩.૫૭

તૃતીય આવૃત્તિ, પ્રત ૧૫૦૦

કિં. રૂ. ૦-૧૨-૦

સં. ૧૬૮૬

પૂ. સ્વામી આનંદને
અર્પણ

પ્રસ્તાવના

હિંદુસ્તાનની રંક પ્રજાને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર રંક નથી કહેવા દેતા. આપણે રંક શેના? આપણી પાસે તો કેટલુંએ અમોલું ધન ભરેલું છે, જેમાંથી આપણે આજે અને સર્વકાળ માટે બીજી પ્રજાઓની આધ્યાત્મિક ક્ષુધા અને તૃપ્તિ કરી શકીએ એમ છીએ. વસ્તુતઃ આજે આપણે રંક છીએ અને નથી પણ. થોડાં વરસ પહેલાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો જન્મનો શરૂ થયો નહોતો ત્યારે દેશની રંક પ્રજાના ધણા મોટા ભાગને, ખાસ કરીને પ્રજાના બાળવર્ગને, પોતાના આધ્યાત્મિક ધનની ઝાત્રી ખબર નહોતી. ક્યાંક ખબર હતી તો તે ધન અણમોલું છે એમ બહુ ઓછા માનતા હતા. આજે આપણું ધન કેટલું છે, કેવું છે તેનું જ્ઞાન આપણને થવા લાગ્યું છે, એટલે આપણે રંક દશામાંથી નીકળવા લાગ્યા છીએ. ગુજરાતની બાળપ્રજાના હાથમાં આ પુસ્તકમાં અપાઈ છે એવી રીતે રામાયણની કથા મૂકવી એ એ જ દિશામાં થતો યશસ્વી પ્રયત્ન છે. રામાયણકથામૃત તો બાળકે માતાના દૂધની

સાથે પાંધેલું હોવું જોઈએ. માતાના દૂધની સાથે ન મળે તો પિતાની સાથે તેના ખોળામાં બેસી જ્યારથી બાળક વાતો સાંભળવાનો રસિયો થાય ત્યારથી રામાયણની કથાથી જ તેના શિક્ષણનો મંગળ આરંભ થવો જોઈએ. પણ એવાં માબાપ ગુજરાતમાં આજે તો ઓછાં છે. મહારાષ્ટ્રમાં ૯૭ બાળકોને એ અમૃતના રસનો સ્વાદ લગાડનારાં માતૃપિતા પડેલાં છે, એટલે ગુજરાતના કરતાં મહારાષ્ટ્રની સાંસ્કૃતિક અધોગતિ ઓછી છે. ગુજરાત ને મહારાષ્ટ્રની વાત છોડી દઈએ; ભક્તકવિ તુલસીદાસના પ્રાતમાં પણ જ્યારે ઘરડાઓ ઘણા મળી આવશે કે જેના મોંમાંથી ચાલતાંચાલતાં તુલસીનાં વચનો નીકળશે, ત્યારે આ જમાનાનાં બાળકો એવાં ઘણાં મળી આવે છે કે જેઓ લક્ષ્મણ કે હનુમાન કોણ હતા તે ન જાણતાં હોય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું એક કર્તવ્ય આપણી એ દીન દશા ફેડવાનું છે; અને કાકાસાહેબ જેવા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આચાર્ય, બાળકો જેને વધારી લે એવી રામાયણની કથા પોતાના વિદ્યાર્થી પાસે જ તૈયાર કરાવે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી.

એક જ કથા બાળક કહે, યુવક કહે, પ્રાદ કહે કે વૃદ્ધ કહે, તે બધાઓની શૈલીમાં ફેર પડે છે. બધાએ કથાનો સાર આપે, પણ રસ ઓછોવત્તા આપે. બાળક સૌથી વધારે આપે એમ મારું માનવું છે. તેમાં ચંદ્રશંકર જેવા કવિબાળક હોય ત્યાં તો પૂછવું જ શું? રામાયણની કથા ઘણે કહેવાતી સાંભળી છે, રામાયણી કથાના સાર ઘણા જોયા છે, અને મૂળ રામાયણ તથા આધુનિક રામાયણો પણ ઘણાં જોયાં છે, પણ તેમાંના એકેમાં બાઈ ચંદ્રશંકરના રામાયણમાં જે ભૂમિકા

રચીને કથા કહેવામાં આવી છે તે નથી. ગ્રહો અને નક્ષત્રો ઘોળે દિવસે શોભતા નથી. તેની ખરી શોભા પ્રગટ કરવા માટે આકાશનો દિનવર્ણી પટ કામ નથી આવતો. તેને માટે તો રજનીવર્ણી પટની જ આવશ્યકતા છે. આપણી કથાઓમાં રામજન્મથી જ આરંભ કરવામાં આવે છે, વાલ્મીકિમાં પણ રામજન્મથી જ આરંભ થાય છે, ત્યારે રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને સીતાની કથા દિનવર્ણી પટ ઉપર રજૂ થતી હોય એવું બાંસે છે. એ કથાનું શાન નિર્માણ તેજ ભાઈ ચંદ્રશંકરે ચીતરેલા ત્રણ ભાઈઓના આત્મજીવનચરિત્રોની અવનતિના, પૃથ્વીની પીડના આજ્ઞા અને ઘેરા રજનીવર્ણી પટ ઉપર કાંઈકે અનેરી છટાથી પ્રકટ થાય છે. અને આ પુસ્તકની મોટામાં મોટી વિશેષતા એ જ છે.

કથાને માટે ભાઈ ચંદ્રશંકર એક જ મૂળને નથી વળગી રહ્યા. તેમણે વાલ્મીકિમાંયે ફૂલડી મારી છે, અને તુલસીના માનસસરોવરનુંયે અવગાદન કીધું છે, તેમજ મદારાષ્ટ્રી અને બીજાં કથાનકોમાં પણ ફરી આવ્યા છે. વાલ્મીકિનું જ્ઞાન, ગાંભીર્ય અને કલા તુલસીમાં નથી; તુલસીની મર્યાદા કાલિદાસના કેટલાક શ્લોકોમાં નથી જ, આપણાં કથાનકોમાં તો નથી જ હોતી. આ બાળરામાયણમાં જ્ઞાન, કલા, અને મર્યાદા એ ત્રણે ઉતારવાનો સમર્થ પ્રયત્ન થયો છે, અને બાળકોની આગળ એ સામગ્રી મૂકવાની હોવા છતાં ગાંભીર્યમાં કશી જાણપ આવી નથી. કોઈકે કોઈકે સ્થળે આદિકવિના મૂળથી અને આધુનિક કવિઓની કૃતિથી બદાર જઈ ભાઈ ચંદ્રશંકરે તેમની ન્યૂનતા પૂરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિઓનાથી થયેલો ઊર્મિલાની અવગણનાનો જે દોષ આધુનિક કવિ

વિવેચક રવીન્દ્રનાથને સાથે છે તે દોષ આ પુસ્તકમાં મનોરમ રીતે પૂરવામાં આવ્યો છે. મહાકાવ્યોના અરણ્યમાં અગસ્ત્ય ઋષિના તપોવન જેવાં સંસ્કૃતિનાં જે મંદિરો ઢંકારી ગયેલાં છે તેને તેની આસપાસના પરિસરો વાળાઝૂડી અને સાફ કરીને બાળકોની આગળ નજરમાં ખૂંચી જાય એવી રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. બાળક સીતાહરણ સુધીનાં પ્રકરણો વાંચી ઉત્તરાર્ધને માટે અધીરો થાય એવી શૈલીથી કથા કહેવામાં આવી છે. આશા છે કે બાળકોના શિક્ષણમાં આ પુસ્તકનો અભ્યાસ અગત્યનો ભાગ બનવશે, અને આપણા પ્રાચીન ધનના ભંડાર ખોલી તપાસી તેનો તાગ કાઢવાની વૃત્તિ તેમનામાં જાગૃત કરશે.

મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ

અનુક્રમણિકા

૧. ત્રણ બાઈઓ	૧
૨. રાવણની નફ્ટાઈ	૬
૩. લોહીનો ઘડો	૧૩
૪. ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણ	૧૫
૫. શિવધનુષ	૧૯
૬. પૃથ્વીની પીડ	૨૩
૭. કિષ્કિંધામાં કલહ	૨૫
૮. વાયુપુત્ર હનુમાન	૩૧
૯. રામજન્મ	૩૩
૧૦. ઋષિયાયના	૩૯
૧૧. દીક્ષા	૪૪
૧૨. તાટકાવધ	૪૯
૧૩. મખરક્ષણ	૫૧
૧૪. રાજર્ષિનાં દર્શન	૫૩
૧૫. અહલ્યાનો ઉદ્ધાર	૫૪
૧૬. જનકીપરિણય	૫૯
૧૭. પરશુરામનો તેજવધ	૬૨
૧૮. રામ યુવરાજ થશે	૬૬
૧૯. ક્રળનો પ્રવેશ	૭૧

૨૦.	નાગણુનો ડંખ	.	.	.	૭૬
૨૧.	કૈકેયી અને કૌસલ્યા	.	.	.	૮૩
૨૨.	લક્ષ્મણ અને સીતા	.	.	.	૯૧
૨૩.	વલ્કલધારણ	.	.	.	૯૭
૨૪.	વિદાય	.	.	.	૧૦૩
૨૫.	ગંગાપાર	.	.	.	૧૦૫
૨૬.	ચિત્રકૂટ પર	.	.	.	૧૧૦
૨૭.	અંતકાળની ધડીએ	.	.	.	૧૧૩
૨૮.	હાહાકાર	.	.	.	૧૧૮
૨૯.	ગોઝારી મા	.	.	.	૧૨૦
૩૦.	ભાઈની શોધમાં	.	.	.	૧૨૬
૩૧.	ભરતભેટ	.	.	.	૧૩૦
૩૨.	દંડકારણ્ય	.	.	.	૧૩૭
૩૩.	મહર્ષિ અગસ્ય	.	.	.	૧૪૨
૩૪.	સંસ્કૃતિનું મંદિર	.	.	.	૧૪૪
૩૫.	રમણીય પંચવટી	.	.	.	૧૫૦
૩૬.	ભરતનું સ્મરણ	.	.	.	૧૫૪
૩૭.	શર્પણખાના બેહાલ	.	.	.	૧૫૭
૩૮.	વેરનું બીજ	.	.	.	૧૬૧
૩૯.	નિશાચરનું નિકંદન	.	.	.	૧૬૩
૪૦.	કાયરની સલાહ	.	.	.	૧૬૭
૪૧.	નેક સલાહ	.	.	.	૧૬૯
૪૨.	ફરી મન બદલાયું	.	.	.	૧૭૧
૪૩.	પરાણે પ્રયાણ	.	.	.	૧૭૩
૪૪.	માયાવી મૃગ	.	.	.	૧૭૫
૪૫.	વિપરીત ભુક્ષિ	.	.	.	૧૮૧
૪૬.	સીતાહરણ	.	.	.	૧૮૪
૪૭.	જટાયુ સાથે યુદ્ધ	.	.	.	૧૮૮

૧. ત્રણ ભાઈઓ

ધણા જૂના વખતમાં વિશ્રવા નામે એક પવિત્ર, સત્યવાદી અને ઉદાર હૃદયવાળા ઋષિ હતા. તેમને બે સ્ત્રી હતી. એકથી કુબેર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. કુબેર મોટો થયો એટલે તેણે હિમાલય પર જઈને હગ્ગર વર્ષ સુધી ઉત્ત તપ આદર્યું. હગ્ગર વર્ષ પૂરાં થયા પછી તેણે એકલું પાણી પીને રહેવાનું શરૂ કર્યું, અને આખરે પાણી પણ છાંટી દીધું અને વાયુલક્ષણ કરી રહેવા લાગ્યો. કુબેરની તપશ્ચર્યાથી બ્રહ્મા તેના પર પ્રસન્ન થયા અને જોઈએ તે માગી લેવા કહ્યું. કુબેરે કહ્યું: “મને લોકપાળની પદવી આપો.” ઇંદ્ર, વરુણ અને યમ ત્રણ લોકપાળ હતા તેની સાથે બ્રહ્માએ કુબેરને યોથો લોકપાળ બનાવ્યો અને તેને ઉત્તર દિશાનું રક્ષણ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તે ઉપરાંત બ્રહ્માએ તેને ગમે ત્યાં જાડીને જઈ શકે એવું પુષ્પક વિમાન આપ્યું. કુબેર રાજ થઈને ઘેર ગયો અને માતૃપિતાને મળ્યો.

એક વખત તેને વિચાર થયો કે બ્રહ્માએ મને લોકપાળ તો બનાવ્યો પણ રહેવાનું સ્થાન ન આપ્યું. આ મુશ્કેલી તેણે પિતાને જણાવી અને બોલ્યો : “જે જગાએ મારા જવાથી કોઈ પણ પ્રાણીને ત્રાસ ન થાય એવી જગા મને બતાવો.” વિશ્રવાએ કહ્યું : “દક્ષિણ સમુદ્રને કિનારે ત્રિકૂટ પર્વત છે. તેના પર એક અત્યંત વિશાળ, મનોહર અને સોનાના કોટવાળી લંકાનગરી છે. દેવાના કારીગર વિશ્વકર્માએ એ નગરી રાક્ષસો માટે રચી હતી. પણ હાલમાં રાક્ષસો શ્રીવિષ્ણુના ભયથી એ નગરી તથા નાસી ગયા છે અને પાતાળમાં ભરાઈ બેઠા છે. માટે તું જાન અને આ લંકાનગરીનો રાજા થા.” કુબેર જઈ લંકામાં રહેવા લાગ્યો. કોઈકોઈવાર તેને માતપિતાને મળવાનું મન થતું ત્યારે પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને તેમને મળી આવતો.

વિશ્રવા ઋષિને બીજી રાક્ષસ બતિની કૈકસી નામની સ્ત્રી હતી. રાક્ષસ બતિની હોવા છતાં કૈકસીનું વર્તન બહુ પવિત્ર હતું, એની વૃત્તિ નિર્મળ હતી અને તે હમેશાં ઋષિની સેવામાં તત્પર રહેતી. એની ભક્તિ જોઈને ઋષિ એના પર પ્રસન્ન રહેતા. એકવાર કૈકસીએ ઋષિને કહ્યું : “મહારાજ, મને પુત્ર આપો.” ઋષિએ કહ્યું : “તું બહુ કવચતે બોલી છે. માટે તને જે પુત્ર થશે તે બધા દુષ્ટ વૃત્તિવાળા, વિકરાળ શરીરવાળા અને ભારે ઉત્પાત મચાવનારા થશે.” આ શબ્દો સાંભળી કૈકસીને બહુ ક્ષોભ થયો. તે બોલી : “મહારાજ, આપ જેવા ધર્મની ભૂર્તિરૂપ પુરુષ પાસેથી હું આવા દુષ્ટ પુત્ર લઈને શું કરું? મારા પર કૃપા કરીને મને આપના જેવા ધર્મિષ્ઠ એક પુત્ર તો આપો.”

ઋષિએ કહ્યું: “ભણે, તને જે છેલ્લો પુત્ર થશે તે મારા જેવો થશે.”

આ પછી કેટલેક વખતે રાવણુનો જન્મ થયો. રાવણુને દસ મોઢાં અને વીસ હાથ હતા. એનું કાળું પહાડ જેવું અને વિકરાળ શરીર, મોંની બહાર નીકળી આવેલા લાંબા લાંબા દાંત, રાતા લોહીવર્ણા હોઠ, મોટા સૂપડા જેવા કાન અને કાળા ચળકતા વાળ જોઈને તપોવનમાં રહેનારાં માણસો ભયભીત થઈને નાસી જવા લાગ્યાં. રાવણુના જન્મ પછી થોડા થોડા વખતને અંતરે કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા અને વિભીષણના જન્મ થયા. રાવણુ, કુંભકર્ણ અને શૂર્પણખા લોકોને ખૂબ ત્રાસ આપતાં અને માણસોને પકડીને જીવતાં ને જીવતાં ખાઈ જતાં. એમનું નામ સાંભળતાં લોકો ચરચરી જતા. વિભીષણ ઘેર રહ્યો રહ્યો પિતા પાસે વેદાધ્યન કરતો અને ભક્તિભાવથી માતૃપિતાની સેવા કરતો.

એકવાર કુબેર માતૃપિતાને મળવા આવ્યો હતો. તેને જોઈ કૈકસીના પુત્રો માને પૂછવા લાગ્યા: “એ કોણ છે?” માંએ તેમને કુબેરની અને તેને બ્રહ્માએ આપેલા વરની વાત કહી સંભળાવી અને કહ્યું: “તમે પણ જો એવું તપ કરો અને બ્રહ્મદેવને રાજી કરો તો એને જેવું રાજ્ય મળ્યું તેવું તમને પણ ધારો તો મળે.”

કુબેરનું વૃત્તાંત સાંભળી ત્રણ ભાઈઓને બ્રહ્મા પાસેથી મનનું ધાર્યું મેળવવાની લાલસા થઈ આવી. માંએ એમને ઉત્સાહ આપ્યો એટલે એમને શરૂ થયું અને તેઓ બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી તેમની પાસેથી વરદાન લેવા હિમાલય પર ગયા અને ત્યાં તપ કરવા લાગ્યા. કુંભકર્ણ ઉનાળામાં પોતાની

આસપાસ ચાર અગ્નિ સળગાવી તેની વચ્ચે બેસે, ચોમાસામાં મુસળધાર વરસાદ પડતો હોય તે વખતે પણ દઢ આસન વાળીને બેસે, અને શિયાળામાં કડકડતી ટાઢ પડતી હોય તે વખતે દિવસ અને રાત પાણીમાં રહે, અને નિરંતર બ્રહ્માનું ધ્યાન ધર્યા કરે. આ પ્રમાણે દસ લગ્નર વર્ષ વીતી ગયાં. વિભીષણે નિર્મળ મન રાખીને એક પગ પર ઊભા રહીને પાંચ લગ્નર વર્ષ સુધી તપ કર્યું, અને ત્યારપછી માથું અને હાથ ઊંચાં કરીને બીજાં પાંચ લગ્નર વર્ષ સુધી સૂર્યદેવની આરાધના કરી. દસ લગ્નર વર્ષ ગયાં તે એણે જાણ્યાં પણ નહિ. બીજી બાજુ રાવણે આહાર છોડી દીધો અને તપ કરવા માંડ્યું. એક લગ્નર વર્ષ ગયાં એટલે તેણે પોતાનું એક માથું કાપીને અગ્નિમાં નાખ્યું. બીજાં લગ્નર વર્ષ ગયાં એટલે બીજાં માથું કાપીને આગમાં હોમ્યું. એમ નવ લગ્નર વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં અને રાવણે નવ માથાંની આહુતિ આપી. દસ લગ્નર વર્ષ પૂરાં થતાં તેણે દસમું માથું કાપવાની તૈયારી કરી એટલે બ્રહ્મદેવ ત્યાં આવી ઊભા રહ્યા અને ત્રણે બાઈએને કહ્યું: “હું તમારા અડગ તપથી પ્રસન્ન થયો છું. તમારે જે જોઈએ તે માગો. હું તમારા મનના સર્વ મનોરથ પૂરા કરી દંધશિ.”

રાવણે હાથ જોડીને કહ્યું: “ગરુડ, નાગ, યક્ષ, દેવ, દૈત્ય એ કોઈને પણ હાથે મારું મોત ન નીપજે. બીજાં પ્રાણીઓની મને દરકાર નથી. માણસ કે વાનરને તો હું જીવડાં જેવાં સમજું છું.” બ્રહ્માએ કહ્યું: “ભલે, જરૂર એમ થશે. વળી તેં મને નવ માથાં અર્પણ કર્યા છે તે તને પાછાં મળશે. હું તારા પર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું, એટલે તને

બીજો પણ વર આપું છું કે તું તારી મજામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકીશ.”

આમ કહી બ્રહ્મા વિભીષણ તરફ વળ્યા. વિભીષણે કહ્યું: “મહારાજ, આપની કૃપાથી મને સર્વ કંઈ મળી ચૂક્યું છે. આપ પ્રસન્ન થયા છો એ જ હું મારું મોટું સહભાગ્ય માનું છું. જતાં જ્યારે આપ વર માગવાનું કહ્યો છો ત્યારે મારું છું. મારે એટલું જ જોઈએ કે હમેશાં મારી ખુદ્ધિ ધર્મને માર્ગે વળેલી રહે અને મારે હાથે ધર્મકાર્ય થાય. એથી વધારે મારે માગવાનું શું રહ્યું? ધર્મ પર જેનું લક્ષ યોગ્ય છે તેને કશી વસ્તુ ફર્ક નથી.” બ્રહ્માએ કહ્યું: “તારી મરજી પ્રમાણે થશે. તે ઉપરાંત હું તને ચિરંજીવ બનાવું છું.”

છેલ્લે કુંભકર્ણનો વારો આવ્યો. રાવણ રાજસી સ્વભાવનો હતો. તેણે રાજસી માણસ માગે એમ અપાર બળની માગણી કરી. વિભીષણે એના નિર્મળ અને સાત્ત્વિક સ્વભાવને જાળે એવી ધર્મખુદ્ધિ માગી લીધી. કુંભકર્ણ રહ્યો તામસી. એને મોજમગ્ન અને એશઆરામ જોઈએ. એને થયું કે આપણે હાડકું હલાવવું ન પડે અને બેઠેબેઠે જાત-જાતનાં મિષ્ટાન્ન મળે અને નિરાંતે ઊંઘવાનું મળે એવું કંઈક માગી લેવું. એની નજર ધંદ્રાસન તરફ વળી. પછી વળી વિચાર થયો કે ધંદ્રાસન લઈએ તો પાછું રાજ્ય સાચવવાનું હોય, દેવાને હુકમ કરવાનો હોય, અરે, એવી અનેક બલાઓ ચોટેલી હોય. આપણે ક્યાં એ બધું કરતા ફરીએ? આપણને તો નિરાંતે ઊંઘવા અને ખાવા મળે તો ફીક. નહિ કંઈ લેવા કે દેવા. માટે આપણે તો નિદ્રાસન જ માગી લેવું. બ્રહ્માને કહીશું કે વ્રસેદલાડે બે દિવસ ઊઠવા દે. તે વખતે

સારી પેઠે જ મહિના ચાલે એટલું ખાઈ લઈશું. રોજરોજ ખાવાપીવાની પણ કોણ તસ્દી લે ?

આમ કુંભરણુંના મનમાં ઇંદ્રાસન માગવું કે નિંદ્રાસન, એની ગડમથલ ચાલતી હતી ત્યાં તો બ્રહ્મા આવી પહોંચ્યા. “કેમ અધ્યા કુંભકર્ણ, તારે શું જોઈએ છે ? માગ માગ, માગે તે આપું.” કુંભકર્ણના મનમાં તો ઇંદ્રાસન કે નિંદ્રાસન એ ગડભાંજ ચાલી રહી હતી. ત્યાં એચિંતો બ્રહ્માનો અવાજ કાને પડ્યો અને મોઢામાંથી નીકળી ગયું “નિંદ્રાસન.” બ્રહ્માએ કહ્યું: “તથાસ્તુ.”

આમ ત્રણે ભાઈઓને તૃપ્ત કરીને બ્રહ્મા અંતર્ધાન થયા.

ઉમ-કડક

ક્ષાલ-એદ

લોકપાળ-દિશાઓના રખવાળ

વેદાધ્યયન-વેદનો અભ્યાસ

ઉત્પાત-ઉચ્છવાયક; તોફાન

આરાધના-ઉપાસના

૨. રાવણની નફ્ટાઈ

બ્રહ્માની પાસેથી વર મેળવીને ઘેર ગયા પછી રાવણને રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા થઈ. લંકામાંથી નાસ્તી ગયેલા રાક્ષસોને તેણે ભેગા કર્યા અને તેમનું એક મોટું લશ્કર લઈને લંકા પર ચડાઈ કરી, કુબેરને હરાવી લંકામાંથી લાંકી કાઢ્યો, તેની પાસેથી પુષ્પક વિમાન પણ ઝૂંટવી લીધું, અને લંકામાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. મય નામના એક દાનવે પોતાની પુત્રી મંદોદરીને રાવણની સાથે પરણાવી. તેનાથી મેઘનાદ

નામનો એક પુત્ર થયો. મેઘનાદ તેના પિતાના જેવો જ બળવાન હતો. થોડા વખતમાં રાવણનું રાજ્ય સારી પેઠે જામી ગયું. તેણે દેવોને પણ હરાવી તેમને પોતાના ચાકર બનાવ્યા. ત્રિલોકમાં તેની સામે માથું ઊંચકી શકે એવું કોઈ રહ્યું નહિ.

રાવણનો ગર્વ હવે બહુ વધી ગયો. એનાથી શાંત બેસી શકાતું નહિ. કોઈ ને કોઈ લડનાર જોઈએ એમ તેને થવા લાગ્યું. એની એ ચિંતામાં એને નિરાંતે ઊંઘ પણ ન આવતી. દિવસ અને રાત લડાઈના જ વિચાર એના મગજને ઘેરી રાખતા. આખરે પોતાની સાથે બાથ ભાંડી શકે એવા કોઈ બળિયાની શોધમાં તે નીકળી પડ્યો. ઘણા દિવસ સુધી ક્યાં છતાં એને કોઈ બરોબરિયો ન મળ્યો. એકવાર રસ્તામાં તેને નારદજી સામા મળ્યા. નારદજીએ પૂછ્યું : “કેમ રાવણ, આમ શ્વાસલયો ક્યાં દોડ્યો જાય છે?” રાવણે જવાબ આપ્યો : “મહારાજ, મારી સાથે લડી શકે એવો કોઈ બળિયો બતાવો. મારાથી લડ્યા વિના રહેવાતું નથી.” નારદ કહે : “પશ્ચિમ સમુદ્રમાં શ્વેતદ્રાપ નામનો એક ટાપુ છે. ત્યાં તારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરે એવો પુરુષ તને મળી આવશે.”

રાવણે નારદની રજા લીધી અને શ્વેતદ્રાપનો રસ્તો લીધો. શ્વેતદ્રાપ પહોંચ્યો ત્યાં દરિયાકિનારે તેણે સ્ત્રીઓનાં ટોળાં ને ટોળાં શરતાં જોયાં. એ સ્ત્રીઓની પાસે જઈને રાવણે કહ્યું : “હું લંકાનો રાજા રાવણ છું. મેં આખી દુનિયાને જીતી છે. દેવતાઓ પણ મારા દાસ બની રહ્યા છે. મારું નામ માત્ર સાંભળતાં ત્રણે લોકનાં પ્રાણીઓ ભયથી કંપી ઊઠે છે. તમે ઘેર જાઓ અને તમારા પતિઓને મારા

આવ્યાની ખબર આપો. હું તમારા પતિઓને જીતીને ગુલામ બનાવી દઈશ અને પછી તમને અધાને ઉપાડી મારે ઘેર લંકામાં લઈ જઈશ.”

રાવણનાં આવાં અભિમાનનાં વચન સાંભળી સ્ત્રીઓને બહુ ક્રોધ ચડ્યો. તેમાંની એક ધરડી ડોસી ધીમે રહીને રાવણ પાસે ગઈ, તેનો એક પગ ઝાલ્યો અને તેને લઈને આકાશમાં ઊડી ગઈ. ધણીવાર સુધી આકાશમાં રહ્યા પછી તેણે રાવણને સમુદ્રની વચ્ચેવચ્ચે એટલા જોરથી પટકચો કે રાવણ બેલાન થઈ ગયો અને ડેઠ પાતાળમાં ઊતરી પડ્યો. અહ્લાનું એને વરદાન હતું એટલે એનું મરણ તો ન નીપજ્યું. મૂર્છા વળી એટલે તે ફરીથી ઊઠ્યો અને સિંહગર્જના કરતો નાગલોકમાં ગયો અને નાગલોક પર વિજય મેળવ્યો.

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વિરોચનના પુત્ર બળિરાગ્નનું રાજ્ય આવ્યું. બળિએ રાવણનું સ્વાગત કર્યું અને પાતાળમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. રાવણે કહ્યું: “મારી સાથે લડી શકે એવા કોઈ બળિયાની શોધમાં હું નીકળ્યો છું. મેં આખી દુનિયાનું આધિપત્ય મેળવ્યું છે. પણ હવે એક વિષ્ણુ બાકી રહ્યો છે તેને પરાસ્ત કરવાની મારી આકાંક્ષા છે.” બળિએ કહ્યું: “તમે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા છો માંટે મારા દાદા દિરણ્યકશિપુનાં કવચ અને કુંડળ છે તે પહેરી જાઓ. એ તમને અધે વિજય અપાવશે.” રાવણ હાંસલયો કવચકુંડળ લેવા આગળ વસ્યો. પણ કવચકુંડળમાં એટલો ભાર હતો કે તેનાથી તે ઊંચાં સુદ્ધાં ન થઈ શક્યાં. રાવણ બોઠો પડી ગયો. બળિએ કહ્યું: “કેમ, આ જોરે વિષ્ણુ પર વિજય મેળવવો છે કે ? દિરણ્યકશિપુનાં આટલાં કવચ અને કુંડળ

પણ તારાથી નથી ઉપાડી શકાતાં તો જેણે એ હિરણ્યકશિપુને ક્ષણવારમાં ધૂળમાં રંગદોળી નાંખ્યા તે વિષણુને તારાથી કેમ જીતી શકાશે ?”

રાવણુનું મોં ઊતરી ગયું હતું, એનો ગર્વ ગળી ગયો હતો. તેણે કંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વગર ઘરનો રસ્તો લીધો. પોતાની ફજેતીનો વિચાર કરતાં તેને ખૂબ શરમ આવવા લાગી. જતાં પુરુષાર્થ છોડી ઘેર બેસવું તેમાં તેને કાયરતા લાગી. તેથી તેણે પ્રીતી પર્યટન શરૂ કર્યું. ચાલતેચાલતે કેટલેક દિવસે તે પંખા સરોવર પાસે આવી પહોંચ્યો. સરોવરનું નિર્માણ નીર, તેમાં ખીલી રહેલાં મનોહર કમળની દારો વચ્ચે ફરતા રહ્યાના શ્વેત લંસ, સરોવરના કિનારા પર આવેલાં રમ્ય વૃક્ષો, સરોવરમાં પડતી એ જાડોની સુંદર છાયા, અને સુગંધી પવનથી સરોવરના પાણી પર આવતી ઝીણી લહેરો, એ બધું જોઈને રાવણુને અપૂર્વ આનંદ થયો. થોડીવાર સરોવરને તટે વિસામો લેવાનો વિચાર કરી તે સામે કિનારે આવેલાં જાડ તરફ જવા લાગ્યો.

દુરથી જુએ છે તો એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે એક મહાકાય વાનર ધ્યાન ધરી રહ્યો છે. એનું શરીર સ્થિર છે. એનાં નેત્ર પણ બંધ છે. એ જાંડી સમાધિમાં પડ્યો હોય એમ જણાય છે. રાવણુ તે વાનરની પાસે ગયો અને ખડખડ હસવા લાગ્યો. જરા રહીને તેણે વીસે લાથથી ખૂબ જોરથી તાળી પાડી. વાનરની પાંપણો જરાક ફરકી અને ફરી મીંચાઈ ગઈ. રાવણુની સામે ક્રોધ કરે તો ધ્યાનમાં નિદ્રા આવે અને તપ વિષ્ણુ જય એમ જાણીને વાનર મૂક રહ્યો અને જાપ જારી રાખ્યો.

રાવણે ફરી ત્રાડ મારી કહ્યું: “અરે જિહ રે યગભગત, જોયો મોટો તપસી થયો છે તે. મને જીતે ત્યારે તો તારું તપ ખરું. મારી સાથે લડવા આવી જા, નહિ તો હું તને લાતભેગો ઉથલાવી જ પાડું છું.”

વાનર વાલીએ કહ્યું: “ભાઈ, તું તો મોટો છે; તારા યગના શા વાદ? પણ જરા મને સૂચદેવને અંજલિ આપી દેવા દે, પછી હું તારા લડવાના કોડ પૂરા કરીશ.”

રાવણનો ક્રોધ હવે દબાઈ શક્યો નહિ. તે ગર્જના કરી કહેવા લાગ્યો: “અલ્યા મૂખા, કેમ બકવાદ નહિ છોડે કે? જોઈ છું હવે તું અંજલિ કેમ આપે છે તે.” રાવણ વાલી સામે ધસ્યો. વાલીએ વિચાર કર્યો, આને મહાદેવનું અને બ્રહ્માનું રક્ષણ છે એટલે એનું મરણ તો નીપજે એમ નથી. જતાં એને સ્વાદ તો ચખાડી દેવો જોઈએ જોથી એનો મદ જિતરે. રાવણ પાસે આવી ગયો એટલે ગૂપચૂપ ધીરે રહીને વાલીએ તેને પકડ્યો, કાખમાં ઘાલી દીધો અને જાપ શરૂ કર્યો.

રાવણ ખૂબ મૂંઝાયો. કાખમાં પરસેવાની નાક ફાટી નાંખે એવી દુર્ગંધ જિહવા માંડી. પણ લાચાર. તેણે વાલીને બચકાં ભરવા માંડ્યાં. જાણે કાખમાં જૂલારાઈ સળવળતી હોય એમ વાલીએ તે તરફ લક્ષ જ આપ્યું નહિ. જાપ પૂરો થઈ રહ્યા પછી વાલીએ સૂર્યનારાયણને અંજલિ આપવા હાથ ઊંચા કર્યા કે રાવણ છૂટી નાસવા લાગ્યો. બિલાડી ઊંદરને ઝાલે તેમ વાલીએ તેને પકડી પાડ્યો અને ઘેર લઈ જઈ પોતાના પુત્ર અંગદને પારણે રમકડું બાંધે એમ બાંધી દીધો. આવા દસ માથાં અને વીસ હાથવાળા વિચિત્ર

પ્રાણીને જોવામાં અને એને પારણામાંથી જીછળી જીછળીને લાતો મારવામાં અંગદને અપરંપાર મગ્ન પડી. રાવણુ તો ખૂબ ગભરાતો હતો અને કેમે કરી છૂટકારો થાય એમ ધ્રુષ્ટતો હતો. એક દિવસ અંગદની મા તારાને રાવણુની દયા આવી અને તેણે એને છોડી મૂક્યો. રાવણુ ત્યાંથી જીવ લઈને નાકો. છતાં એણે મામ મૂકી નાહ. એનો મદ હજી ન જતર્યો. એને એમ હતું કે મને બ્રહ્માએ અભયદાન દીધું છે પછી મને આંગળી ચીંધી શકે એવો કાણુ જગતમાં પડ્યો છે?

કિષ્કંધાથી તેણે ઉત્તર દિશાનો માર્ગ લીધો. માર્ગમાં આપણી નર્મદા નદી આવી. નદીના તટ પર એક ત્રિશાળ શહેર હતું. સહસ્ત્રાણુ ન નામનો મહાપરાક્રમી રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. નર્મદાના જે ઘાટ પર રાવણુ આવ્યો હતો તે ભાગ રાજા અને તેની રાણીઓને વિહાર કરવા માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો હતો. ખાન કાઈને પણ ત્યાં આવીને નાહવાની રજા ન હતી. રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ કરનારને દેહાંતઃક્રાંતી શિક્ષા થવાનો ભય હતો એટલે જાણીજૂથને જીવ ખોવા કાઈ તૈયાર થતું નહિ.

નદીને કાંઠે એક શિવાલય હતું ત્યાં શિવલિંગની પૂજા કરવાની ધ્રુષ્ટાથી રાવણુ રોકાયો અને નર્મદામાં સ્નાન કરવા પડ્યો. વીસ ભુજા અને પલાડ જેવા શરીરના ચલનવલનથી થોડીવારમાં નર્મદાનું પાણી ડોળાઈ ગયું. એટલામાં રાજા સહસ્ત્રાણુ ન રાણીઓ સાથે રેવાસ્નાન કરવા આવી પહોંચ્યો. નદીનું પાણી ડોળાઈ ગયેલું જોઈ એને નખથી શિખ સુધી ઝાળ ચડી અને પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરનારને શાસન

દેવાનો નિશ્ચય કરી હોઠ પીસતો તે રાવણ તરફ ધાયો અને રાવણને પકડી પાડ્યો. પાણીની બહાર કાઢી ઘસડતો ઘસડતો સહસ્રાન્તુન રાવણને શહેરમાં લઈ ગયો અને તેને ઘોડારમાં બાંધી દીધો.

રાગ્નએ એક દસ માથાવાળા જનવરને લાવી ઘોડારમાં પૂર્યું છે એમ સાંભળી લોકોનાં ટોળાં પર ટોળાં એ વિચિત્ર પ્રાણીને જોવા ઊલટવા લાગ્યાં. કોઈ કોઈ તોફાની છોકરા તો ઘડી મગ્નક કરી લેવા રાવણ પર કાંકરા પણ નાંખવા લાગ્યા. રાવણ તો મનમાં ઘણુંયે ચિડાય, મનમાં ને મનમાં સહસ્રાન્તુન પર ગાળોનો વરસાદ વરસાવે, પણ કરે શું? રાગ્નએ ઘણીવાર નામ પૂછી જોયું છતાં રાવણે નામ ન આપ્યું. એમ વર્ષો વીતી ગયા પછી વિશ્રવા ઋષિને આ વાતની ખબર પડી. તેઓ સહસ્રાન્તુન પાસે આવ્યા અને તેને વીનવીને રાવણને છોડાવી ગયા. રાવણ વીલું મોટું લઈને ઘેર ગયો.

આસભર્યો—હાંફતોહાંફતો

પરાસ્ત કરતું—હરાવતું

આધિપત્ય—ઉપરીપણું

પુરુષાર્થ—ઉદ્યમ

પર્યટન—મુસાફરી

અપૂર્વ—કદી ન થયેલું

મહાકાય—કદાવર

મૂક—મૂંઝા

અંજલિ આપવી—જાઓ ભરીને

પાણી, ફૂલચંદન છંનો અર્ધ આપવો

મામ—મર્વ; અભિમાન

શાસન—દંડ

૩. લોહીનો ઘડો

આ ટલીવાર માનભંગ થયા છતાં વિષ્ણુને જીતવાની રાવણની ઇચ્છા શમી નહોતી. તેણે જોઈ લીધું કે વિષ્ણુ તો કદી પણ સામે મોંએ લડવા આવે એમ નથી, તેથી વિષ્ણુના રક્ષણે રહેલા ઋષિઓને પીડવા, તો જ વિષ્ણુ થાકશે અને લડવા નીકળશે. આ ધારણાથી પોતાના રાજ્યમાં જે ઋષિઓ રહેતા હતા તેમની પાસેથી કર ઉઘરાવવાને તેણે રાક્ષસોને મોકલ્યા.

ઋષિઓ તો જંગલમાં પર્યુકુટી બાંધીને રહેનારા, કંદમૂળ અને નીવાર ખાઈને ગુળરો કરનારા અને રાતદિવસ ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેનારા, તે પૈસા ક્યાંથી લાવે ? કર લેવા આવેલાં માણસોને ઋષિઓએ લોહીનો એક ઘડો ભરી આપ્યો અને કહ્યું : “હજી સુધી કોઈ પણ રાજાએ અમારી પાસેથી કર માગ્યો નથી. અમારા તપના પુણ્યમાંથી મળતા ભાગથી જ સૌએ સંતોષ માન્યો છે. રાવણની બુદ્ધિ બગડી

છે. એને દુષ્ટોની સંગત લાગી છે. ખરે જ એને વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે, નહિ તો એને આવી વિપરીત શુદ્ધિ ન જ સૂઝે. અમારી પાસે કરના પૈસા તો નથી. આ ઘડો આપીએ છીએ તે લઈ જાઓ અને રાવણને કહેજો કે આ ઘડો તું જે દિવસે ઉધાડીશ તે જ દિવસે તારો અને તારા સકળ પરિવારનો નાશ થશે.”

હૂતો ઘડો લઈને રાવણ પાસે આવ્યા. ઋષિઓનો સંદેશો સાંભળીને રાવણ ગભરાયો અને એ ઘડાને ઠેકાણે કરવાનો ઉપાય વિમાસવા લાગ્યો. તેણે હૂતોને બોલાવ્યા અને કહ્યું: “આ ઘડો લઈ જાઓ અને અહીંથી ઉત્તર દિશાએ વિદેહ દેશમાં જનક રાગ્નનું રાજ્ય છે ત્યાં દાડી આવો.” હૂતો ગયા. રાવણના શ્રવણે ટાઢક વળી. એકવાર જનકે ભરી સભામાં વાદવિવાદમાં પોતાને હરાવ્યો હતો તેનું આ દીક વેર લેવાયું એમ માની રાવણને સંતોષ થયો.

હૂતોએ ઘડો જનકના રાજ્યમાં દાડી દીધા પછી રાજ્યમાં ખાર વર્ષનો ભારે દુકાળ પડ્યો. અનાજપાણી વિના લગ્નરો શ્રવે તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યા. સર્વત્ર હાહાકાર થઈ રહ્યો. રાગ્નને ચિંતા પેડી અને તેમણે ઋષિઓને ભેગા કરી દુકાળનું કારણ અને તેના નિવારણના ઉપાય વિષે પૂછ્યું. ઋષિઓએ કહ્યું: “તું યજ્ઞ કર અને સોનાના હળથી જમીનને ખેડ.” રાગ્નએ યજ્ઞ કર્યો; અને સોનાના હળથી પૃથ્વી ખેડી જોઈ ત્યાં તરત જ ધરતીમાંથી એક રત્નજડિત અને તેજથી ઝળહળતું સિંહાસન નીકળી આવ્યું. સિંહાસન પર દેવીસમી રૂપવતી અને તેજસ્વી એક બાળ મધુર સ્મિત કરતી બેઠેલી હતી. રાગ્નએ અત્યંત હર્ષથી બાળાને બચકા

લીધી અને સિંહાસન ઉપડાવીને ઘેર ગયો. તે પછી મનમાનતો મેઘ વરસ્યો, તે વર્ષે કદી પણ ન ઊતરેલો એવો સુંદર પાક ઉતર્યો અને આખા રાજ્યમાં લીલાલહેર થઈ રહી.

બાળા તો દિવસેદિવસે રૂપ અને ગુણમાં વધવા લાગી અને સૌ કોઈને પ્રિય થઈ પડી. જનકે એને પુત્રી કરીને રાખી અને જીવની પેડે એનું જતન કરવા લાગ્યા. જનકની પુત્રી એટલે લોકો તેને જનકી કહેતા. એક દિવસ નારદમુનિ જનકને ત્યાં આવ્યા, તેમણે એ બાળાને હળના ચાસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જાણી તેનું નામ સીતા (સીતા= ચાસ) પાડ્યું. સીતા મોટી થવા લાગી અને એમ વર્ષો વહેવા લાગ્યાં.

નીવાર—નવારના ચોખા

પરિવાર—કુટુંબકમીલો

૪. ક્ષત્રિય પ્રાહ્મણ્ય

જે સમયની આપણે વાત કરીએ છીએ તે સમયે હિંદુસ્તાનમાં નાનાંમોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. રાજાઓ બધા ક્ષત્રિય જાતિના હતા. આર્ય લોકોએ જે ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા રચી હતી તેમાં દેશનું રક્ષણ કરવાનું કામ ક્ષત્રિય જાતિને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પ્રાહ્મણોનું કામ વેદ, શાસ્ત્ર વગેરે ભણી ધર્મનું રહસ્ય સમજી લઈ તેને વંશપરંપરા ટકાવી રાખવાનું હતું. સમાજની વ્યવસ્થા કેમ

કરવી, લોકાના રીતરિવાજોમાં અને આચારવિચારમાં કેવા ફેરફાર દાખલ કરવા તે નક્કી કરવાનું કામ બ્રાહ્મણોનું હતું. રાજ્યો ધર્મને અનુસરીને જ રાજ્ય ચલાવવું જોઈએ એવો રિવાજ હતો તેથી ધર્મની બાબતમાં રાજ્યને સલાહ આપવી એ પણ ધર્મ જાણનારા બ્રાહ્મણોનું વધારાનું કામ હતું. બ્રાહ્મણો સમાજમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતા અને બીજા ત્રણ વર્ગો તેમને પૂજ્ય ગણીને માન આપતા.

પણ આપણે જે સમયની વાત કરીએ છીએ તે સમયે ક્ષત્રિયો પોતાની સત્તાના મદદમાં ધર્મ ભૂલીને ઉન્મત્ત બની ગયા હતા. રાજકાજમાં ધર્મનું પાલન કરવાની તેમની વૃત્તિ ખારેખારે શિથિલ થવા લાગી હતી, અને તેથી ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર બ્રાહ્મણો તરફનો તેમનો પૂજ્યભાવ પણ ઓછો થતો જતો હતો. રાજ્યો ધર્મમાર્ગનું પાલન કરતા બંધ થશે તો પાપ વધી જશે અને સમાજમાં જે સુંદર વ્યવસ્થા ચાલતી આવી છે તેમાં ભંગાણ પડશે એ વિચારથી બ્રાહ્મણોને બહુ દુઃખ થતું હતું. રાજ્યોનો મદ લીધે અને તેઓ કેકાણે આવી જાય એવી તેમને ઘણી ઠગણ હતી. પણ મહોન્મત્ત થયેલા ક્ષત્રિય રાજ્યો બ્રાહ્મણોની આજીજીઓને કે ઉપદેશને દાદ દે એમ તો હતું જ નહિ. આજીજી કે ઉપદેશ સિવાય બીજો માર્ગ હતો મારનો. પણ બ્રાહ્મણો પાસે નહોતું પૂરતું બાહુબળ કે નહોતા ક્ષત્રિયોને યુદ્ધમાં નમાવી શકે એવા કોઈ સુભટો. એટલે બ્રાહ્મણો નિરુપાય થઈને વિમાસણ કરતા બેસી રહ્યા હતા.

આ વખતે જમદગ્નિ નામના એક ઋષિ હતા. તેમને અનેક પુત્રો હતા. તેમાંના એકનું નામ પરશુરામ હતું.

પરશુરામને નાનપણથી જ લડાઈનો શોખ હતો. બ્રાહ્મણ હતે તેનામાં ક્ષત્રિયના બધા ગુણ જન્મથી જ આવેલા હતા. પિતાની પાસે વેદાધ્યયન કરવાની સાથેસાથે જ તેણે યુદ્ધકળાનો પણ અભ્યાસ કરી લીધો. થોડા વખતમાં તે યુદ્ધકળામાં નિપુણ ગણાવા લાગ્યો. પરશુરામ નિશાન ચૂકે એ તો અશક્ય વાત ગણાવા લાગી. પણ પરશુરામનું સૌથી વડાહું હથિયાર તો પરશુ (શરસી) હતું. ખભે નાની તીક્ષ્ણ ધારવાળી ચક્રચકતી ફેલાડી હોય, ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો હોય તેથી ફેલાડીમાંથી તેજના અગ્નિર ઝરી રહ્યા હોય, અને પરશુરામની ભવ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ પૂરપાટમાં જતી હોય તે વખતે પગ નીચેની ધરણી ધમધમી જતી, અને શુંયે નવાળૂની થઈ જશે એવો લોકના મનમાં ડર પેસી જતો. ત્રોકો અને અગ્નિનો અવતાર માનતા. આવો પરાક્રમી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે તે કોઈ દિવસ ક્ષત્રિયોને નમાવશે અને બ્રાહ્મણ જાતિની ચિંતાનું નિવારણ કરશે એ વિચારથી પરશુરામના પિતા હંમેશાં આનંદમાં મગ્ન રહેતા. એક દિવસ તેમણે પુત્રને પાસે બોલાવી ક્ષત્રિયોના ગર્વની વાત કરી. એક ઉદ્ધત ક્ષત્રિયે પોતાનું અપમાન કરેલું તેની યાદ આપી, બ્રાહ્મણોનું દુઃખ વર્ણવી બતાવ્યું અને ક્ષત્રિયોને શાસન દેવાની આજ્ઞા કરી.

પરશુરામ જેવા પિતૃભક્ત તો ભાગ્યે જ કોઈ હશે. પિતાનો એક પણ બોલ એવો નહિ હોય કે જેને પરશુરામે પડતાંની સાથે ઝીલી લીધો ન હોય. પરશુરામના પિતા બહુ ક્રોધી હતા. જાણે દુર્વાસાના બીજા ભાઈ. સહેજસહેજમાં ક્રોધે ભરાઈ જાય. એક દિવસ પરશુરામની મા રણકાથી

કંઈ અપરાધ થયો. જમદગ્નિએ પુત્રોને હુકમ કર્યો કે શેષુકનો શિરચ્છેદ કરી નાંખો. માનો શિરચ્છેદ કરવા કાણુ તૈયાર થાય? આખરે પિતૃભક્ત પરશુરામ ઊઠ્યા અને આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેતાં છતાં કહણુ કાળજી કરીને પરશુથી માનું ડોકું ઊડાવી દીધું. પિતાની આજ્ઞાને પરશુરામે માના પ્રેમ કરતાં અધિક ગણી.

પિતાની આજ્ઞા થતાં પરશુરામે ક્ષત્રિવટ સ્વીકારી અને ક્ષત્રિયો પર વિજય કરવા નીકળ્યા. પિતાએ આશીર્વાદ આપ્યો. બીજા બ્રાહ્મણોએ પણ હર્ષથી ઊભરાતે હૃદયે પરશુરામનો વિજય ઇચ્છ્યો. પરશુરામ ચાલ્યા. બળવાન અને યુદ્ધમાં કસાયેલા ક્ષત્રિયોને દરાવવા માટે હથિયાર પણ અદ્ભુત જોઈએ, તેથી તે કેલાસ ગયા અને શિવની આરાધના કરી. શિવ પ્રસન્ન થયા અને પરશુરામને પોતાનું ત્ર્યંબક નામનું મોટું ધનુષ્ય આપ્યું.

ધનુષ્ય લઈને પરશુરામ ક્ષત્રિયો પર હલ્લો કરવા ચાલ્યા. હલ્લો શરૂ થયો. એક પછી એક ક્ષત્રિયનાં મરણ નીપજવા લાગ્યાં. જેઓ બાહુબળના ગર્વથી ઝિંચાઝિંચા કૂદતા હતા તે બધા પરશુરામને હાથે ધૂળમાં રંગદોળાઈ ગયા. તે વખતનો સર્વથી બળવાન ક્ષત્રિય સહસ્રાંશુર્ન ગણાતો હતો. તેને હજાર તો હાથ હતા. સહસ્રાંશુર્ન અને પરશુરામ વચ્ચે ધોર સંગ્રામ થયો. પરશુરામે પોતાની કુહાડીથી જેમ શેરડીના સાંઠા વાઢી નાંખે તેમ સહસ્રાંશુર્નના હજાર હાથ છેદી નાંખ્યા.

ક્ષત્રિયોમાં હાહાકાર થઈ ગયો. પરશુરામે એકવીસવાર હક્ષા કર્યા અને ક્ષત્રિયોનો કચ્ચરઘાણુ વાળી નાંખ્યો.

ક્ષત્રિયોના લોહીની નદીઓ ચાલી રહી. એ લોહીથી પરશુરામે પાંચ વિશાળ સરોવરો ભર્યા. જે કોઈ ગણ્યાગાંઠ્યા ક્ષત્રિયો ધર્મનું યથાવિધિ પાલન કરતા હતા તેટલા જ આ મહા-સંહારમાંથી બચવા પામ્યા.

સમાજ—જનસમૂહ

યથાવિધિ—વિધિ પ્રમાણે

૫. શિવધનુષ

ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યા પછી પરશુરામ તપશ્ચર્યા કરવા માટે હિમાલય જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં મિથિલાનગરી આવી. મિથિલા તે જનકની રાજધાની હતી. જનક એ અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અને જ્ઞાની રાજા હતા. અનેક બ્રાહ્મણોને જનકનો આશ્રય હતો. જનકના દરબારમાં વારંવાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની ગંગ્ગવર સભાઓ થતી અને બ્રહ્મજ્ઞાનના અનેક વિષયો ચર્ચાતા. રાજા પોતે પણ એ ચર્ચામાં રસથી ભાગ લેતા. તેમની વિદ્વત્તા આગળ બલભક્ષાને નીચું જોવું પડે એમ હતું.

એ રીતે જનકનું નગર તે કાળનું વિદ્યાનું મધ્યસ્થળ બની ગયું હતું. કોઈ પણ વિદ્વાન એ નગરની મુલાકાત લીધા વિના રહેતો નહિ. મિથિલાની પાસે આવતાં પરશુરામને પણ થયું કે જનકને મળીને જાઉં તો ફીક. એમ વિચાર કરી તે નગરમાં પેઠા અને જનકને ઘેર ગયા. શિવધનુષ બારણા

આગળ મૂકી રાજને મળવા મહેલમાં પેઠા. રાજને આદરથી તેમનું પૂજન કર્યું. એ જાણુ ઘણો વખત પેઠા, અનેક વિષય પર વાર્તાલાપ કર્યો અને ખૂબ આનંદ લીધો.

પરશુરામ જવા નીકળ્યા અને ખારણે આવ્યા ત્યાં ધનુષ ન મળે. આસપાસ ખોળ કરી તો આંગણમાં એક નાનકડી બાળા ધનુષનો ઘોડો કરીને ફરતી હતી અને બીજી બહેન-પણીએને પોતાનો નવો ઘોડો બતાવી બતાવીને હસખસી કુલાતી હતી. ઋષિને અને રાજને આવતા જોઈ બાળા શરમાઈ ગઈ અને ઘોડો નાખી દઈને ઘરમાં દોડી ગઈ. બાળાને જોઈ પરશુરામનું હૃદય પ્રકુલિત થયું. રાજ પાસે ગિલા લતા. તેમની આંખમાં પાણી આવી ગયું.

પરશુરામે પૂછ્યું: “જનક, આ બાળા કોણ છે?”

જનકે જવાબ દીધો: “મહારાજ, એ મારી પુત્રી સીતા છે, ધરણીમાતાએ એને જન્મ આપ્યો છે.”

“જનક, તું ખરેખર ભાગ્યશાળી છે. આ બાળા સાચું જ અલૌકિક છે. આ શિવજીએ મને આપેલું ત્ર્યંબક ધનુષ છે. શિવજી પોતે ને બીજો હું એ સિવાય એ ધનુષને ઉપાડવાની પણ તાકાત જેનામાં હોય એવો કોઈ પુરુષ આ દુનિયામાં જીવતો જાણ્યો નથી. એ ધનુષને આ સાત વર્ષની બાળા આમ ફૂલની માફક ફેરવી રહી છે એથી બીજું અદ્ભુત શું કહેવાય? એ બાળકી તો કોઈ સ્વર્ગલોકની દેવી હશે કાં તો સાક્ષાત શક્તિનો અવતાર હશે. રાજ, હું તને એટલું તો કહું છું કે એને માટે વર જીએ તે એને યોગ્ય હોય એવો જ જોજો. કોઈ મહાપરાક્રમી ક્ષત્રિય સુલટ હોય તેના હાથમાં આ કન્યારતને સોંપજો. આ

ધનુષ તું રાખ. એ ધનુષ પર બાણ ચડાવી શકે એવાને તું આ કન્યા આપજે.”

આમ કહીને પરશુરામ વિદાય થયા. જનકે એક વિશાળ રત્નજડિત આસન બનાવડાવ્યું અને તેના પર ધનુષને ગોઠવી દીધું. રાજ રોજ તેની પૂજા કરતા અને પરશુરામના વચનનું સ્મરણ કરતા. થોડા વખતમાં ધનુષની વાત દેશદેશાંતરમાં ફેલાઈ ગઈ.

સીતા જેવી કાંતિમાન કન્યાને પરણવાની ઇચ્છાથી દેશદેશથી આવીને ક્ષત્રિયો ધનુષ પર બાણ ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. કેટલાક તો ધનુષ પર બાણ ચડાવવું એ રમતવાન છે એમ માની હરખભેર આવતા. પણ ધનુષ નેર્ધને જ દીક્ષા થઈ જતા અને વીણે મોઢે પાછા ફરતા. કેટલાક એથી જરા વધારે બળિયા લતા તે આવીને ધનુષને લલાવતા અને લલાવતામાં જ લાંબી જઈ કપાળે હાથ દઈ સીતાને વરવાની આશા મૂકી દેતા. આમ ઘણો વખત ગયો અને ઘણા ક્ષત્રિય સુભટો અને રાગ્નમહારાગ્નઓ આવી ગયા, પણ કોઈથી ધનુષ ઊંચું સુહાં થઈ શક્યું નહિ.

એકવાર રાવણે આ વાત સાંભળી. અંગબળ બતાવવાનો ઘણા દિવસનો અભિલાષ પૂરો થશે એ વિચારથી મદમાતો થઈને તે મિથિલા આવી પહોંચ્યો. શહેર આગળ આવીને તેણે મોટી ગર્જના કરી અને જનકના મહેલ તરફ વળ્યો. લોકો ભયથી ધ્રુજવા લાગ્યા અને સૌને લાગ્યું કે આ રાક્ષસ જરૂર સીતાને પરણી જશે.

જેતજેતામાં જનકના મહેલ આગળ રાવણનું પરાક્રમ જોવાને સેંકડો માણસ એકઠાં થઈ ગયાં. સીતાને ચિંતા

થવા લાગી કે આ વિચિત્ર દુષ્ટ રક્ષસ ક્યાં આવી પહોંચ્યો ? રાવણે ગર્જના કરીને ધનુષને હાથ અડકાડ્યો અને આખા શરીરનું જોર કાઢીને તેને હથમચાવી નાંખ્યું. છતાં ધનુષ ઊંચું તો ન જ થયું. રાવણ ખિન્નયો અને એ હાથે ધનુષને બાથ બીડીને ખૂબ જોરથી ખેંચ્યું. ધનુષ ખેંચાયું તો ખરું. પણ રાવણ હેઠો પડી ગયો અને ધનુષ એની છાતી પર આવી પડ્યું. ધનુષના ભારથી રાવણ હાંસવા લાગ્યો. જોવા મળેલા લોક હસી પડ્યા અને ગર્વનું દીક શળ મળ્યું છે એમ કહી કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા.

રાવણે હવે બરાડા પાડવા માંડ્યા. જનકે તરત જ બધા નોકરચાકરોને બોલાવી ધનુષે વળગાડ્યા. જ્યારે સેંકડો માણસોનું જોર ભેગું થયું ત્યારે ધનુષ છાતી પરથી હઠ્યું અને રાવણ છૂટો થયો. તે ઝંખવાણો પડી ગયો હતો. ઊડીને આકુંઘવળું જોયા વગર તેણે મૂંઝીઓ વાળીને દોડવા માંડ્યું અને નગર બહાર નીકળી ગયો. લોકો હસતા હસતા વિખેરાઈ ગયા. ઘણા દિવસ સુધી લોકોમાં રાવણની વાત ચર્ચાતી રહી.

રાવણ જેવા મહાબળિયાનો પણ મદ કિતર્યાની વાત સાંભળી ક્ષત્રિયોએ સીતાને પરણવાની અભિલાષા છાંડી દીધી અને જનકને ત્યાં આવતા બંધ થયા.

૬. પૃથ્વીની પીડ

ઋષિઓએ કરને બદલે લોહીનો ઘડો મોકલી પોતાનું અપમાન કર્યું હતું તે વાત રાતાદેવસ રાવણના મનમાં ખટક્યા કરતી હતી. ઘડાને ઠેકાણે પાડી દીધા પછી તેણે ઋષિઓ પર વેર લેવાની તૈયારી કરી. ઋષિઓના તપમાં અને યજ્ઞયાગમાં વિદ્ન નાંખવા માંડ્યાં, અને ઋષિઓને મારવા માંડ્યા. રાક્ષસોની સેનાઓને એ જ કામ કરવા દુનિયાના જુદાજુદા ભાગમાં મોકલી દીધી. રાક્ષસોએ આખી દુનિયામાં કાજો કેર વર્તાવ્યો. લોકો ઈશ્વરનું નામ લેતાં પણ ડરવા લાગ્યા. યજ્ઞયાગ બંધ થઈ ગયા. દેવોને યજ્ઞભાગ મળતો બંધ થયો એટલે તે પણ અકળાયા. પૃથ્વી પર ઠેરઠેર અધર્મનું રાજ્ય ફેલાઈ ગયું. લોકો કહેવા લાગ્યા કે પરમેશ્વર ઊંધે છે, નહિ તો આટલો અધર્મ થાય છે અને પ્રભુભક્તો પર પારાવાર દુઃખ આવી પડ્યું છે તે વખતે પણ લઈને અવતાર એ સંકટ કેમ ફાપે નહિ ?

પૃથ્વીથી આ પાપનો ભાર ન સહેવાયો. તે દેવતાઓને લઈને અહ્મા પાસે ગઈ અને પોતાનું દુઃખ તેમની આગળ રડવા લાગી. ઓલતાં ઓલતાં તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. તે ઓલી : “ પ્રભુ, મારું દુઃખ કહ્યું જાય એમ નથી. મને નદી, પર્વત, સમુદ્ર એ બધાનો ભાર જરાયે લાગતો નથી. પણ આ અધર્મી રાક્ષસોનો ભાર મારાથી સહ્યો નથી જતો. મારો એ ભાર તમે ન ઉતારો તો કોણ ઉતારે ? તમે દમેશાં દુષ્ટિયાનું દુઃખ કાપતા આન્યા છો તો મારું પણ કાપો.”

અહ્માએ પૃથ્વીને ધીરજ આપી અને કહ્યું : “ હું તો રાવણને વરદાન આપી ચૂક્યો છું એટલે આ વાતમાં મારો ઉપાય નથી. પણ આપણે ક્ષીરસમુદ્રમાં શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન રહે છે તેમની પાસે જઈએ. જ્યાં દેવોને અનેકવાર મદદ કરી છે તે બીડભંજન દયાળુ વિષ્ણુ આ વેળા પણ આપણી વહારે ચડશે.”

અહ્માને આગળ કરીને પૃથ્વીસમેત દેવો વિષ્ણુ પાસે ગયા, તેમની સ્તુતિ કરી અને પોતાનું દુઃખ સંભળાવી દુનિયામાં અવતાર લઈ દુષ્ટોનો નાશ કરવાને વિનંતિ કરી. વિષ્ણુએ કહ્યું : “ રાવણે અહ્મા પાસેથી વરદાન લીધું છે તેમાં દેવ, દાનવ, યક્ષ, કિન્નર વગેરેને લાથે ન મરાય એમ માગ્યું છે. માણસજાતને તુચ્છ ગણીને રાવણે તેનું નામ નથી લીધું, માટે હું મનુષ્યજાતિમાં અવતાર લઈશ. અયોધ્યામાં દશરથ રાજા રાજ્ય કરે છે. એના પૂર્વજન્મમાં એની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈને મેં તેને ત્યાં પુત્ર થઈ અવતરવાનું વચન આપ્યું છે. તેથી હું તેની રાણી કૌસલ્યાને પેટે જન્મ લઈશ. આ

શેખનાગ અને મારાં શંખ અને ચક્ર રાગની ખીજ રાણીઓને પેટે અવતરશે. એ અવતારમાં હું જરૂર રાવણુનો અને ખીજ દુષ્ટ રાક્ષસોનો સંહાર કરીશ. તમે જાઓ અને હવે આ વિષે લેશ પણ ચિંતા ન કરતા.”

દેવો વિષ્ણુને વંદન કરીને ચાલ્યા. રસ્તામાં બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું: “તમે બધા દેવો પણ હવે વાનરગતિમાં અવતાર લેા, જેથી શ્રીવિષ્ણુને રાક્ષસોને મારવામાં સુગમતા પડે.” બ્રહ્મલોકનો માર્ગ આગ્યો ત્યાં બ્રહ્મા છૂટા પડ્યા, પૃથ્વી પણ રાજ થઈને ગઈ અને દેવો સ્વર્ગે ગયા.

૭. કિષ્કિંધામાં કલહ

હલ મદ્રાસ ઇલાકામાં બેઠારી જિલ્લો છે તે ભાગમાં પ્રાચીન સમયમાં ઋષ્યમૂક પર્વત હતો અને તેની પાસે કિષ્કિંધા નગર હતું. આ પ્રદેશમાં વાનરોનો વાસ હતો. કિષ્કિંધામાં તેમની રાજધાની હતી. ત્યાંના વાનર રાગને બે પુત્ર હતા—વાલી અને સુગ્રીવ. પિતાના મરણ પછી વાલીને ગાદી મળી. સુગ્રીવ મોટા ભાઈની પાસે રહી તેને રાજકાળમાં મદદ કરવા લાગ્યો. બન્ને ભાઈઓ અતુલ પરાક્રમી હતા. વાલી ઇંદ્રનો અને સુગ્રીવ સૂર્યનો અવતાર મનાતો. વાલીનું નામ તે કાળના યોદ્ધાઓમાં પ્રથમ પંક્તિમાં મુકાતું. એની સાથે બાથ ભીડવાની કોઈની હિંમત ચાલતી નહિ. રાવણુને વાલીએ કાખમાં ઘાલ્યો અને કેદમાં

પૂર્યો એ વાત સાંભળી ત્યારથી વાલીનું નામ સાંભળતાં જ રાક્ષસોનાં ગાવ ફીલાં થઇ જતાં. કોઈ કોઈ ગર્વિષ્ટ રાક્ષસો ગર્વથી મદમાતા થઇને વાલી સામે આવતા તેમને વાલીના બાહુબળને એવો સુંદર સ્વાદ મળતો કે તેમનો મદ ઊતરી જતો, અને ફરીથી તેમ કરવાની ખો ભૂલી જતા.

એક દિવસ એવું બન્યું કે રાત્રે બધા સૂઈ ગયા હતા. મધરાત થવા આવી હતી. આખું કિષ્કિંધા નગર નિદ્રાદેવીની મધુરી સંગમાં પડ્યું હતું. બધે સૂતસાન હતું તે વખતે એકાએક મોટો ધડકો થયો અને બારે સિંહગર્જના થઇ. આખું નગર ઝગી ઊઠ્યું. વાનરો હાંફાહાંફા થઇ શું છં તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. વાલી મહેલની બહાર નીકળ્યો. તેની પાછળ સુગ્રીવ પણ આવ્યો. ખોળ કરતાં જણાયું કે માયાવી નામના રાક્ષસે આ ગર્જના કરેલી અને વાલીના મહેલ પર પથ્થર ફેંકેલો. લોકોને પાછા વાળી વાલી અને સુગ્રીવ રાક્ષસની શોધમાં નીકળ્યા. ગામને પાદરે રાક્ષસ ઊભેલો તેણે વાલીને છંટેયા જોતાંની સાથે જ છવ લઇને દોટ મૂકી. ઊગતા ચંદ્રના ઝાંખા પ્રકાશમાં બંને ભાઇઓ તેની પાછળ પડ્યા. રાક્ષસ પર્વતની એક ગુફામાં પેસી ગયો. રાક્ષસની પાછળ કોયે ધુંધવાતો વાલી ગુફામાં પેડો. સુગ્રીવને ગુફાને મોઢે ઊભો રાખ્યો અને કહ્યું, “હું શત્રુને મારીને હમણાં જ આવું છું. તું અહીં ઊભો રહે. અંદર આવે તો મારા ચરણની આણ.”

સુગ્રીવ વાટ જોતો ઊભો રહ્યો. દિવસ પર દિવસ જવા લાગ્યા તોય વાલી પાછો ન ફર્યો. એક મહિનો થયો. વરસ થયું. છતાં વાલીનો પત્તા જ નહિ. સુગ્રીવના મનમાં

નતનતના તર્કવિતર્ક ચાલતા હતા. ભાઈની આસા ઉથાપીને ગુફામાં પણ કેમ જવાય? ઘણે દિવસે એકવાર સુગ્રીવે ગુફામાંથી લોહી વહેતું જોયું. લોહી ઉપર શીણ વળતાં હતાં. થોડી વાર પછી રાક્ષસોની ચીસો સાંભળી. આટલા દિવસમાં વાલીની ગર્જના એક પણ વખત સંભળાઈ નહોતી સુગ્રીવે જાણ્યું મારી શંકા ખરી પડી. જરૂર ભાઈ પડ્યો! શોકથી વ્યાકુળ થઈ તેણે ગુફાના દ્વાર પર ભારે શિલા મૂકી તેને ઢાંકી દીધું અને કિષ્કિંધા પાછો ગયો. હૃદયમાં દુઃખ તો ઘણું હતું, છતાં પ્રધાનોને કે કાષ્ઠને તેણે વાલીના મરણની ખબર ન આપતાં ગુપ્ત રાખી. પણ વાત છાની રહે? વાલી પાછળ પ્રજાએ ખૂબ શોક કર્યો. પ્રધાનો અને પ્રજાએ મળીને સુગ્રીવને ગાદી આપી. વાલીની સ્ત્રી તારાએ તે કાળના રિવાજ પ્રમાણે સુગ્રીવ સાથે દિયરવડું કર્યું.

એક દિવસ સુગ્રીવ દરબાર ભરીને બેઠો હતો, એટલામાં છોટથી વાલીની મૂર્તિ આવતી જણાઈ. થોડીવારમાં એ મૂર્તિએ સભામાં પ્રવેશ કર્યો અને સુગ્રીવના સિંહાસન આગળ આવીને બેઠી રહી. વાલીને જોઈને સભામાં બેઠેલા બધા માણસો આશ્ચર્યમૂઠ થઈ ગયા. તેઓ જાણે સ્વપ્ન જોઈ રહ્યા હોય એમ તેમને લાગ્યું. સુગ્રીવ પણ દિઝમૂઠ થઈ ગયો. સિંહાસન પરથી નીચે ઊતરી તેણે વાલીને ચરણે માથું મૂક્યું. મુગટ વડે ચરણરૂપર્શ કર્યો. પણ વાલીએ ન આશીર્વાદ આપ્યો, ન મીઠી નજરે જોયું.

સુગ્રીવ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. વાલી શા સારું આટલો ક્રોધ કરે છે એ તે ન સમજી શક્યો. તે ભાઈને રીઝવવા લાગ્યો: “આપ ક્ષેમકુશળ પધાર્યા એ મારું અહોભાગ્ય. મને મારું

શિરછત્ર મળ્યું. આપ વિના હું અનાથ થઈ ગયો હતો. આપનાં આ હત્રાચામર સ્વીકારો અને સિંહાસન પર આરૂઠ થાઓ. આ રાજ્ય મેં તો અનિચ્છાએ લીધું છે. આપ મને ક્ષમા કરો. આપ જ રાજા છો ને હું તો આપના ચરણની રજ છું. આપની આ થાપણુ મેં સંભાળી તે પાછી લો. મને ક્ષમા કરો અને પ્રસન્ન થઈને મારા પર અનુગ્રહ કરો.”

આ સ્નેહાળ વચનની વાલી પર કશી અસર ન થઈ. આખો મહેલ ગાજી ઊઠે એવા સ્વરે તેણે કહ્યું: “અત્યા લાભી નીચ, તારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો તેનો તેં આ જ રીતે બદલો વાળ્યો કે ? વાલીને તું નહોતો ઓળખતો કે એની આંખમાં ધૂળ નાંખીને, જૂઠું બોલીને રાજગાદી પચાવી પડવાનો વિચાર પાણુ તને સૂઝ્યો ? તું નાનો ભાઈ છે એટલે જીવતો મૃકું છું. ખીન્ને કોઈ હોત તો એને તો કચારનોયે વધેરી નાંખ્યો હોત. જા દુષ્ટ, અહીંથી ચાલ્યો જા. તારું કાળું મોં ફરીથી મને ન બતાવીશ. મારી નજરે પડ્યો તે જ દિવસે તારો કાળ આવ્યો નિશ્ચે સમજજો.”

સુગ્રીવ ફરી કરગર્યો: “મહારાજ, આમાં મારો તો કંઈ અપરાધ નથી. આપે બાર દિવસ વાટ જોવાનું કહ્યું હતું, પણ હું તો આખા એક વરસ સુધી રાહ જોતો બેઠો. છતાં આપ આવ્યા નહિ. એક દિવસ મેં ગુફામાંથી લોહીની ધાર નીકળતી જોઈ અને રાક્ષસની ચીસ સાંભળી, એટલે મને આપના વિષે શંકા ઊપજી. રાક્ષસને ગુફામાં પૂરી દેવાના મરાદથી મેં ગુફાનું દાર પૂરી દીધું અને ઘેર ચાલ્યો આવ્યો. મેં કાંઈ રાજ્યના લોભથી કે આપના દ્વેષથી એમ કયું નહોતું.

હું તો આપનો દાસ છું. આપને શરણુ છું. આપ મને ઉગારો કે મારો.”

સુગ્રીવનાં આ કરુણ વચનો હવામાં ગાંડી ગયાં. વાલીને અપાર ક્રોધ ચડ્યો હતો. એને તો સુગ્રીવમાં રંગેરંગે લોભ અને નીચતા જ ભરેલાં ભાસતાં હતાં. સુગ્રીવનાં વચનો એના કાનમાં પણ પેસવા ન પામ્યાં. ક્રોધે એના કાન બહેરા કરી નાંખ્યા હતા. સુગ્રીવ કંઈક વધારે બોલવા જતો હતો પણ એટલામાં તો વાલી હોહ પીસીને તેને મારવા ધાયો, એટલે સુગ્રીવે જીવ લઈને ત્યાંથી દોટ મૂકી ને એક વચ્ચેર કિષ્કિંધાની બહાર નાસી ગયો. ઘેર જ્ઞાને મળવા જવાની પણ તેની હિંમત ચાલી નહિ.

વાલીના ભયથી દાઝેલો સુગ્રીવ આશ્રયસ્થાન જોળવા નીકળ્યો. વાલીની ધાકથી રાજાઓ કંપતા. એક પણ રાજાએ એને શરણુ ન આપ્યું. વાલીની વીરલાક ચોદશામાં વાગતી. સુગ્રીવ એકેએક નગર ફરી વળ્યો, નદીનાળાં ને સરોવરો જોયાં, સમુદ્રકાંઠા સુધીની જમીન ખૂંદી નાંખી, પણ એક પણ જગા વાલીના ભયથી સુરક્ષિત એવી ન મળી. અંતે એક મિત્રે એને યુક્તિ બતાવી.

કિષ્કિંધાની પાસે એક વિશાળ પર્વત હતો. તેમાં અનેક ગાંડી ગુફાઓ હતી. તેમાંની એક ગુફામાં સુગ્રીવ પેસી ગયો. ઘણા કાળનો થાક અહીં ઊતર્યો. એક વખત આ પર્વત આગળ વાલીને ક્રોધે એક રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ થયું હતું. વાલીએ ખિન્નઘને રાક્ષસને ઊચકીને એક શિલા સાથે જોરથી અફાળ્યો. તેની સાથે જ રાક્ષસના પ્રાણ નીકળી ગયા. પણ પાસે મનંગ નામના ઋષિ તપ કરતા

હતા તેમને રાક્ષસના લોહીના છાંટા ઊભ્યા. ઋષિએ વાલીને શાપ આપ્યો કે આ પર્વત આગળ આવીશ તો તરત જ તારું મરણ થશે. તે પછી વાલી કદી પણ ત્યાં જતો નહિ. તેથી સુગ્રીવ નિર્ભયપણે અહીં રહી શક્યો. થોડા વખત પછી એના કેટલાક મિત્રો પણ એને આવી મળ્યા.

૮. વાયુપુત્ર હનુમાન

એ મિત્રોમાં એકનું નામ હનુમાન હતું. હનુમાનનું બળ વર્ણવ્યું ન જાય એવું અદ્ભુત હતું. આ વખતે હનુમાનની ઉંમર ઘણી થોડી હતી છતાં એટલી ઉંમરમાં એણે જે પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું તેથી આખી વાનરજાતિ ચક્રિત થઈ હતી, અને બધા વાનરો એમ માનતા કે આ હનુમાન કોઈ દિવસ એના પરાક્રમને બળે દુનિયામાં નામ કરશે ખરો. વાનરનાં નાનાં છોકરાંને તેમના પિતા હનુમાનના બચપણની એક વાત વારંવાર સંભળાવતા. છોકરાંને એ વાતમાં રસ પણ ખૂબ પડતો; અને ખરેખર એ વાત પણ રમૂજી તો ખૂબ હતી.

હનુમાનના બાપનું નામ કેસરી હતું. કેસરીની સ્ત્રીનું નામ અંજના. પુંજિકસ્થલા નામની સ્વર્ગલોકની એક અપ્સરા હતી, તે કોઈ દેવનો શાપ લાગવાથી વાનરજાતિમાં અંજના થઈને માનવલોકમાં અવતરી હતી. અંજના હમેશ જપતપમાં

તક્ષાન રહેતી. દરરોજ કલાકોના કલાકો સુધી પૂર્વતના એકાદ નિર્જન લાગમાં જઈને સમાધિ લગાવી નારાયણનું નામસ્મરણ કરતી બેસતી. એક દિવસ સમાધિમાંથી બહી ચારે તેના પગ આગળ પાયસના પિંડો એક કકડા પડ્યા હતા. એક સમડી બાડતી બાડતી આવેલી તેની ચાંચમાંથી એ કકડા સરી પડેલા. અંજનાને લાગ્યું કે ઇષ્ટદેવે ઘણે કાળે આખરે સામું જોયું અને તેથી જ પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવે એવો આ પાયસ મોકલી દીધો. તેણે પ્રભુનો પાડ માન્યો અને ઇષ્ટદેવની પ્રસાદી માની પાયસનો કકડા પૂરા લાવ્યો ખાધો. બીજી બાજુ કેસરીએ વાયુદેવની આરાધના કરી તેમની પાસેથી તેમના જોડણી જ ગતિવાળો, પરાક્રમી અને આખા જગતમાં નામના કરે એવો પુત્ર માગ્યો. મરુતદેવ (વાયુ)ના પ્રસાદથી મારુતિનો જન્મ થયો.

વાયુદેવનો આપેલો પુત્ર એટલે એની ઝડપનું તો પૂછવું જ શું? કોની મગદૂર હતી કે બાળક મારુતિની જોડે દોડવાની હોડ બટ્ટા શકે? મારુતિ એક ઝાડ પરથી બીજે ઝાડ એમ ગાઉના ગાઉની ફલંગો મારે, અને આખા વનનાં વન ખૂંદી વળે. એક દિવસ એવું બન્યું કે બાળક મારુતિને મૂકીને મા વનમાં ફળ વીણવા ગઈ. મા વિના બાળક રોવા લાગ્યો. એને ભૂખ પણ ખૂબ લાગી હતી. વખત પરાડ્યો હતો. પૂર્વ દિશામાં સૂરજ બગતો હતો. બગતા લાલ સૂરજને જોઈ મારુતિને થયું કે એ સુંદર રાતું ફળ હશે, લાવ બીજે કોઈ જોઈ નય તે પહેલાં તોડીને ખાઈ લઉં. તે ફૂદકો મારીને સૂરજ તરફ ધસ્યો. સૂરજની દેહ નજીક આવવા લાગ્યો ત્યાં ઇંદ્રને ધાસ્તી પેડી અને

તેમણે મારુતિને અટકાવવા માટે વજ્ર ફેંક્યું. વજ્ર મારુતિને વાગ્યું અને તે મૂર્છિત થઈને જમીન પર પડ્યો.

પુત્રને ધવાયેલો જોઈ વાયુદેવ ક્રોધે ભરાઈ ઇંદ્ર સાથે લડવાને આવી પહોંચ્યા. પણ ઇંદ્રે જોયું કે પોતાને હાથે એક નાના ધાવણા બાળકને પ્રહાર થયો છે ત્યારે તેમને ખૂબ શરમ આવી અને ખેદ પણ થયો. તેમણે મારુતિને ઉઠાડ્યો. ઇન્દ્રનું વજ્ર મારુતિને હતું એટલે હડપચી પર વાગેલું. હડપચી લાંબી થઈ ગઈ હતી. તે દિવસથી મારુતિનું નામ હનુમાન પડ્યું. ઇંદ્રે એને વજ્રકાય બનાવ્યો અને દીર્ઘ આયુષ્ય આપ્યું. હનુમાન મોટો થયો એટલે તેણે સૂર્યને ગુરુ બનાવી અધ્યયન કર્યું. એ કાળમાં જે વિદ્યા આર્યો જ ભણતા અને જે વાનરો સુધી પહોંચી નહોતી તે વિદ્યા હનુમાને મેળવી. તેણે વેદવેદાંગનો અભ્યાસ કર્યો અને વિદ્વાન બન્યો. આગળ જતાં તેને સુગ્રીવની સાથે ગાઢ મૈત્રી જમી. વાલીના ભયથી બચવાને ત્યારે સુગ્રીવને એક પણ સ્થાન નહોતું ભ્રમીતું ત્યારે હનુમાને એને મતંગઋષિનો આશ્રમ બતાવ્યો. સુગ્રીવની મિત્રતાને ખાતર તેણે કિષ્કિંધા તજ્યું, નગરનો નિવાસ છોડ્યો, વાલીનો ભય ન ગણકાર્યો, અને કેટલાક મિત્રાને લઈ સુગ્રીવને આવી મળ્યા. પર્વતની એક ગુફામાં બંધા રહેવા લાગ્યા અને કોઈ બળિયો આથી મળે તો તેની મદદ લઈને વાલીને હરાવવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

વજ્ર—ઇન્દ્રનું હથિયાર

(દ્વિચિ ઋષિનાં હાઠકાંતું બનાવેલું)

મૈત્રી—દોસ્તી

પ્રહાર—ધા

૯. રામજન્મ

જ્યારે આપણે માંદા હોઈએ અને પેટમાં બહુ દુખતું હોય ત્યારે અકળાઈને આપણે કહીએ છીએ, “આટલું પેટ દુખે છે તેના પર એકે દવા નથી? એમ કેમ બને? દવા તો હોવી જ જોઈએ.” રામજન્મ પહેલાં આખી દુનિયાને એમ જ થયેલું. રાવણ, કુંભકર્ણ, શર્પણખા જેવાં દુષ્ટો લોકોને હેરાન કરે, ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણો આપસમાં લડે, વાલી અને સુગ્રીવ જેવા માહીજન્યા ભાઈ વચ્ચે વેર રહે, ઋષિઓને કરમાં લોહીનો ઘડો આપવો પડે, યજ્ઞયાગ બંધ પડે, અને રાગ્નઓ ઈશ્વરી સત્તાની અદેખાઈ કરે ત્યારે પૃથ્વીને ‘ત્રાહિ મામ્’ ‘ત્રાહિ મામ્’ થઈ ગયું હોતું જોઈએ. દુનિયાની આવી પીડા જોઈને ભગવાને એકવાર કાયમનું વચન આપી દીધું છે: “જ્યારે જ્યારે ધર્મ ફીણ થાય છે અને અધર્મ વધે છે ત્યારે ત્યારે સર્જનાનું રક્ષણ કરવા, ફુટોનું દમન કરવા અને ધર્મને ફરી સ્થાપવા હું આ દુનિયામાં ઊતરી આવું છું.” પોતાનું આ વચન ખરું કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાને પૃથ્વી પર રામનો અવતાર લેવાનું પૃથ્વીને આશ્વાસન આપ્યું.

તે વખતે વિંધ્ય પર્વતની દક્ષિણમાં તો રાવણની જ આણુ વર્તતી હતી. અગસ્ત્ય ઋષિએ પોતાના શિષ્યો સહિત એક વસાહત સ્થાપી દંડકારણ્યમાં રાક્ષસોની વચ્ચે રહેવાની હિંમત કરી હતી. ક્ષત્રિયો તો વિલાસમાં રહી દુર્ગંધ બન્યા હતા. એક જનક રાજા વિદેહ દેશમાં (હાલનું ઉત્તર બિહાર) ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરતા હતા અને ધર્મની ચર્ચા પણ કરતા હતા. લોકો તેમને ધર્મધ્વજ કહેતા. સરયૂ (હાલની ઘોઘા) નદીથી ભીંજતા કાસલ દેશ ઉપર સૂર્યવંશી દશરથ રાજાનું રાજ્ય હતું. તેના કુળને ધંધવાકુ કુળ કહેતા. કેકય દેશમાં અશ્વપતિ રાજાનું રાજ્ય હતું. અંગ દેશ (પશ્ચિમ બંગાળ)માં દશરથનો મિત્ર લોમપાદ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. મગધ દેશ પર પ્રાપ્તિ રાજાની આણુ વર્તતી હતી.

એમાં દશરથની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હતી, કેમકે તે સૂર્યવંશનો રાજા હતો. તે બહુ નીતિમાન હતો અને ધર્મને અનુસરીને રાજ્ય ચલાવતો હતો, તેથી પરશુરામે એના પર હુમલો કર્યો નહોતો. દશરથ વૃદ્ધ થયો અને મરણ નજીક આવતું જણાવા લાગ્યું ત્યાં સુધી તેને કંઈ સંતાન થયું નહોતું. રાજાને તથા તેની રાણીએને આ વાતનું બહુ દુઃખ હતું. એક દિવસ પડોશનો એક રાજા નસંતાન નરી ગયા. એના રાજ્યમાં અંધાધૂંધી થઈ ગઈ અને એક શત્રુએ આવીને એ રાજ્ય જીતી લીધું. આ બનાવથી દશરથનું મન અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયું. પોતાના મરણ પછી રાજ્યનું શું થશે, રાજભક્ત પ્રગ્નની શી દશા થશે એ વિચારે રાજાનું મન ચગડોળે ચડાવ્યું. તે રાત્રે રાજાને ઊંઘ પણ ન આવી. પથારીમાં પડેપડે તેણે આખી રાત વિચારમાં ગાળી,

ભવિષ્યકાળમાં આવનારી આફતનાં અનેક ભયાનક ચિત્ર એક પછી એક તેની આંખ આગળ ખડાં થવા લાગ્યાં. સવારે તે વહેલો ઊઠ્યો અને કુલગુરુ વસિષ્ઠને તેડવા માણસ મોકલ્યું.

બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠ તે કાળના વિદ્વાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણોમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવતા હતા. તેમની વિદ્વતા અને તપસ્યાની ખ્યાતિ આખી દુનિયામાં ફેલાઈ ગઈ હતી. દૂરદૂરના દેશોમાંથી હજારો વિદ્યાર્થીઓ તેમની પાસે જ્ઞાન મેળવવા આવતા અને તેમના આશ્રમમાં રહી અધ્યયન કરતા. પાંચલી રાતે જાડી ઋષિ તેમના શિષ્યમંડળ સાથે નદીમાં સ્નાન કરી આવતા. તે પછી સંધ્યા વગેરે નિત્યકર્મ થતું અને ત્યારબાદ શિષ્યો જંગલમાં હોમની સમિધો લેવા અથવા ગુરુએ ખતાવેલા ખીખ કાઢી કામે જતા. રાત્રીએ મોકલેલો માણસ આશ્રમમાં પહોંચ્યો તે વખતે શિષ્યો બહાર નીકળી ગયા હતા અને ઋષિ સમાધિમાં હતા. ઋષિની સમાધિ પૂરી થઈ એટલે દૂતે તેમને રાત્રીનો સંદેશો જાણાવ્યો. ઋષિ રાત્રી પાસે આવ્યા. રાત્રીએ પોતાની ચિંતાનું કારણ કહી ખતાવ્યું અને પુત્ર મેળવવાનો ઉપાય પૂછ્યો. વસિષ્ઠે રાત્રીને અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવા કહ્યું.

ગુરુદેવની આજ્ઞા લઈને રાત્રીએ દેશેદેશથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને મોકલાવ્યા અને સરયૂને ઉત્તર કાંઠે યજ્ઞની સામગ્રી ભેગી કરી. યજ્ઞવાટનું મોટું નગર રચાવ્યું. બ્રાહ્મણો, રાત્રીઓ, અને પ્રજાજનો માટે અલગઅલગ રાવટીઓ નખાઈ. જેટલા લોકો આવતા તે સૌનો રાત્રીના સેવકો આદરથી સત્કાર કરતા અને સૌને જમાડતા. ભોજનના લગ્નલેઠગલા ખડકાતા,

‘ભોજન આપો, વસ્ત્ર આપો’ એ અવાજેથી યજ્ઞવાટ ગાથ રહેતી. દેશદેશથી સ્ત્રીપુરુષોનાં ટોળાં યજ્ઞ જોવા ઊભટયાં હતાં. વસિષ્ઠે સેવકોને કહ્યું હતું, ‘જોજો, કોઈનું પણ અપમાન નહિ કરતા. કોઈને પણ ભોજન ફેંકીને ન જમાડતા.’ એટલે નાનામોટા સૌનું સરખું સન્માન થતું. યજ્ઞનો અશ્વ છૂટો મૂકવામાં આવ્યો ને એક સેના એની પાછળ ચાલી. વરસ પૂરું થયે અશ્વ પાછો આવ્યો. પછી યજ્ઞનો આરંભ થયો. રાજાએ યજ્ઞની દીક્ષા લીધી. ત્રણસો પશુઓ સાથે અશ્વને અગ્નિમાં હોમવામાં આવ્યો અને અશ્વમેધ પૂરો થયો. અશ્વમેધની સમાપ્તિ પછી બ્રાહ્મણોએ રાજા પાસે બીજો પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો.

યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ એટલે યજ્ઞના કુંડમાંથી અગ્નિદેવ પ્રગટ થયા. તેમના હાથમાં પાયસનું એક પાત્ર હતું. રાજાએ અને બ્રાહ્મણોએ અગ્નિદેવની અત્યંત ભક્તિભાવે સ્તુતિ કરી અને તેમને વંદન કર્યું. અગ્નિદેવે રાજાના હાથમાં પાયસ મૂક્યો અને અંતર્ધાન થયા. રાજાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે યજ્ઞમાં આવેલા બ્રાહ્મણોને અઢળક દક્ષિણા આપી અને તૃપ્ત કર્યા. બ્રાહ્મણોએ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો અને વદાય લીધી.

રાજાને ત્રણ પટરાણીઓ હતી: કૌસલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી. રાજાએ વસિષ્ઠની સલાહ લઈ પાયસનો અર્ધો ભાગ મોટી રાણી કૌસલ્યાને આપ્યો, બાકીના અર્ધામાંથી અર્ધો સુમિત્રાને અને અર્ધો કૈકેયીને આપ્યો. કૈકેયી માનીતી રાણી છતાં એને વધારે ભાગ ન મળ્યો. એટલે તે રિસાઈ બેઠી. એટલામાં એવું બન્યું કે એક મોટી સમડી આકાશ-

માંથી જીડતી જીડતી આવી અને ઝડપ ભારીને કૈકેયીના હાથમાંનો પાયસ ચાંચમાં ધાલીને જીડી ગઈ. કૈકેયીને બહુ જ સંતાપ થવા લાગ્યો. તે આક્રંદ કરવા લાગી. કૌસલ્યા અને સુમિત્રા ત્યાં જ બેઠાં હતાં. તેમણે બંનેએ પોતપોતાના ભાગમાંથી અર્ધો કૈકેયીને આપ્યો અને તેને રાજી કરી. રાણીઓએ પૂરા ભક્તિભાવથી પાયસ ખાધો. બાર માસ પૂરા થયા એટલે ચૈત્ર સુદ નવમીને મંગળવારે કૌસલ્યાએ એક અદ્ભુત કાંતિવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. રણુવાસની દાસીઓએ તરત જ રાજા પાસે જઈને પુત્રજન્મની વધામણી ખાધી. રાજા હર્ષથી પ્રલાઈ જવા લાગ્યો. એટલામાં તો બીજી એક દાસી ખબર લાવી કે કૈકેયીએ બે પુત્રાને જન્મ આપ્યો છે. એ દાસીની પાછળ બીજી એક આવી ને સુમિત્રાને એક પુત્ર જન્મ્યાની ખબર કહી.

પછી તો જે આનંદ ફેલાઈ રહ્યો તેનું પ્રભુ જ શું ? મહેલમાં ભાટચારણો વધામણીનાં ગીત ગાવા લાગ્યા, જુદી-જુદી જાતનાં વાજિંત્ર વાગવા લાગ્યાં અને આખા મહેલ-માંથી દાસદાસીઓનાં ટોળાં પર ટોળાં ધનામની આશાથી રાજા પાસે જીલટવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં આખા અયોધ્યામાં આ ખબર ફેલાઈ ગઈ. નગરના લોકો હર્ષધેરા થઈ ગયા. રાજાને વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ તે તો તેમને મન સ્વપ્ન સાચું પડ્યા જેવું હતું. તેઓ તરત જ કામધંધો પડતો મૂકીને રાજાના મહેલ આગળ જઈ પહોંચ્યા. ભાવિક પ્રજાએ રાજપુત્રને વધાવવાને મહેલને બારણે ઘીફૂધના ઘડા ઠાલવવા માંડ્યા. થોડીવારમાં તો મહેલ આગળ માણસોનાં પૂરનાં પૂર જીલટવા લાગ્યાં. જાણે સમુદ્રમાં ભરતી આવી હોય એવો

દેખાવ થઈ રહ્યો. રાજા પ્રધાનો સાથે મહેલની બારીએ ઊભોઊભો પ્રજના ઉત્સાહને નિહાળી રહ્યો હતો. તેના સેવકો સોનારૂપાના સિક્કા, હીરામાણેક વગેરે રત્નો ખોખે ને ખોખે ચોપાસ વેરતા હતા. અનેક ગરીબ માણસોનાં દારિદ્ર્ય તે દિવસે ટળી ગયાં. તેમણે રાજાને અને તેના પુત્રાને અંતરથી આશીર્વાદ દીધા. દસ દિવસ સુધી અયોધ્યા પુત્ર-જન્મના ઉત્સવથી ગાજી રહ્યું.

બારમે દિવસે રાજપુત્રોનાં નામ પાડવાનાં હતાં. રાજાએ દરબાર ભર્યો અને રાજ્યના ધુરંધર જોષીએને બોલાવ્યા. જોષીએએ રાજકુમારની જન્મકુંડળીએ તૈયાર કરી હતી. તેએ જેમજેમ તે વાંચતા જાય, તેમતેમ વસિષ્ઠ ગુણ અનુસાર રાજપુત્રોનાં નામ પાડતા જાય. સંસારથી વિરક્ત થયેલા યોગીમુનિ પણ મોટા દીકરાને જોઈ હર્ષધેજ્ઞ થતા, આનંદમાં રમમાણ થતા, તેથી તેનું નામ રામ પાડ્યું. બીજા છોકરામાં ઈશ્વરભક્તના અને સારા ચારિત્ર્યના બધા જ ગુણો (લક્ષ્મ) જોઈ તેનું નામ લક્ષ્મણ પાડ્યું. જન્મકુંડળી જોઈ જોષીએ કહ્યું કે ત્રીજો છોકરો રાજ્ય ચલાવવામાં હોશિયાર થશે અને પ્રજાનું ભરણપોષણ કરશે. વસિષ્ઠે તેનું નામ ભરત રાખ્યું. છેલ્લા છોકરાની કુંડલી પરથી એમ જણાતું હતું કે તે વીર સેનાપતિ થશે અને શત્રુઓનો ધાણ કાઢશે, તેથી તેનું નામ શત્રુઘ્ન રાખ્યું. આ રીતે વસિષ્ઠે ચારે છોકરાઓનાં નામ પાડ્યાં.

દિવસ પર દિવસ જવા લાગ્યા તેમ રાજકુમાર મોટા થવા લાગ્યા. એમની કાંતિ જોઈને નગરજનોની આંખ ઠરતી અને રાજા તો બાન બૂલી જતો. એમ કરતાં કરતાં

દસ વર્ષ વીતી ગયાં. રાજકુમારને અગિયારમું વર્ષ બેઠું એટલે રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને બોલાવીને ચારેને ઉપવીતસંસ્કાર કર્યા અને ગુરુને ત્યાં વિદ્યાભ્યાસ કરવા મોકલ્યા. વસિષ્ઠે ચારે ભાઈઓને વેદવિદ્યા શીખવી અને તે ઉપરાંત યુદ્ધકળાની પણ સારી તાલીમ આપી. ગુરુને ઘેર ચારે જણે પૂર્ણ અભ્યર્ચનું પાલન કર્યું, ગુરુની ભક્તિભાવથી સેવા કરી તેમને પ્રસાદ મેળવ્યો, અને સર્વ વિદ્યા અને કળામાં નિપુણતા મેળવી લીધી. અધ્યયન પૂરું થયા પછી તેમણે ગુરુને ગુરુ-દક્ષિણા આપી તેમની રજા લીધી અને ઘેર આવ્યા.

પુત્રકામેષ્ઠિ યજ્ઞ—પુત્ર મેળવવાની પૂર્ણાહુતિ—યજ્ઞની છલ્લી આહુતિ
 ઇચ્છાથી કરેલો યજ્ઞ ઉપવીતસંસ્કાર કર્યા—જનોઈ દીધું
 પાયસ—ખીર યજ્ઞવાટ—યજ્ઞનું સ્થાન

૧૦. ઋષિયાચના

છો કરાઓ ભણીને ગુરુને ઘેરથી આવ્યા પછી દશરથ તેમને માટે ઉત્તમ કુળ, રૂપ અને ગુણવાળી કન્યાઓ શોધી કાઢવાના વિચારમાં પડ્યો હતો. તેવામાં એક દિવસ વિશ્વામિત્ર નામના એક ઋષિ તેની પાસે આવ્યા. રાજાએ બહુ આદરભાવથી તેમનું પૂજન કર્યું, ઉચ્ચ આસને બેસાડ્યા અને આવવાનું કારણ પૂછ્યું. વિશ્વામિત્ર બોલ્યાઃ “મારે તારું કામ પડ્યું છે. તે કરવાનું તું વચન આપતો

હોય તો હું તને કામ કહું.” દશરથે કહ્યું: “મહારાજ, એ શું બોલ્યા? અતિથિને તૃપ્ત કર્યા વિના પાછો ન ફેરવવો એ તો રઘુકુળનું પરંપરાથી ચાલતું આવેલું ગિરદ છે. આપને જે કામ હોય તે ખુશીથી જરા પણ આંચકો ખાધા વિના કહો. આપનું ગમે તેવું કાર્ય હશે તે પૂરું કરવામાં દશરથ પાછો નહિ પડે એની ખાતરી રાખજો.”

વિશ્વામિત્રે કહ્યું: “મેં યજ્ઞ આરંભ્યો છે તેમાં દાનવો આવીને ભાતભાતનાં વિધન નાંખે છે. મારીચ અને સુબાહુ નામના એ રાક્ષસ સરદાર છે તે યજ્ઞને વખતે આવીને પથ્થર ફેંકે છે, લોહી અને માંસથી યજ્ઞકુંડને અભગાવી જાય છે અને યજ્ઞનું કામ સરળપણે ચાલવા દેતા નથી. મેં તો યજ્ઞની દીક્ષા લીધેલી છે એટલે મારાથી રાક્ષસોને શાપ પણ કેમ દેવાય? ઘણા દિવસથી આમ ચાલ્યાં કરે છે. તેથી યજ્ઞ અટકા પડ્યો છે અને બ્રાહ્મણો ભયભીત દશામાં આવી પડ્યા છે. એ રાક્ષસોને લંકાના રાજા રાવણનો આશ્રય છે અને તેના ઉશ્કેરેલા તેઓ આ કામ કરે છે, એટલે કેઈ નબળાપોચા ક્ષત્રિયથી તેઓ ગાંજ્યા જાય એમ નથી. તેથી હું તારી પાસે એ કહેવા આવ્યો છું કે તારા રામ અને લક્ષ્મણ એ પુત્રો છે તેમને મારી સાથે એ પાપી રાક્ષસોને અટકાવવાને મોકલ. રામ મહાપરાક્રમી છે અને એ રાક્ષસોને મારશે કે હલાવશે એમાં મને તલભાર પણ સંશય નથી. રાક્ષસોને હરાવ્યાથી રામની કીર્તિ આખી દુનિયામાં ફેલાશે અને પ્રભુભક્તોને રાક્ષસોનો ડર ટળશે. દસ દિવસમાં યજ્ઞ પૂરો થઈ જશે એટલે હું જાતે આવીને રામલક્ષ્મણને ક્ષેમ-કુશળ તને સોંપી જઈશ.”

વિશ્વામિત્રના આ શબ્દો કાને પડતાં જ દશરથના પેટમાં ઘ્રાસકો પડ્યો. તે દિડ્મૂદ બની ગયો. ઋષિને શો જવાબ આપવો તે એને ન સૂઝ્યું. થોડીવારે તે સ્વસ્થ થયો અને ઋષિને કહ્યું: “ભગવન્, આપે ઘણી કપરી માગણી કરી છે. રામલક્ષ્મણ તો નાના બાળક છે, બહુ કુમળા છે, યુદ્ધ તો એમણે કોઈવાર જોયું પણ નથી. સામે દાનવો ઘણા જોરાવર છે, માયાવી છે, જાતજાતના છળબેદથી લડનારા છે. એમની સામે રામલક્ષ્મણ કેમ જિભા રહી શકશે? રાક્ષસોને લટાવવા આપ કહેા તો હું આવું. પૂર્વજન્મનાં કેટલાંય પુણ્ય ફળ્યાં લશે ત્યારે આ ધરડેઘડપણ ચાર પુત્રનાં મેં જોવા પામ્યો છું. રામલક્ષ્મણ એ તો મારા આંધળાની લાકડી છે, મારી જીવાદોરી છે. તેમને મેં કદીયે આંખથી અળગા કર્યા નથી. એમને રાક્ષસોના સપાટા ઝીલવા મોકલતાં મારું હૈયું કેમ ચાલે? રાવણનું બળ તો આપ જાણો છો. એના નામમાત્રથી આજે આખું વિશ્વ ધ્રુજી જાય છે. એની સામે જૂઝવાની તો મારી પણ તાકાત નથી. છતાં આપની મરજી હોય તો હું મારી આખી સેનાને લઈને આવું, પણ રામલક્ષ્મણને તો નહિ મોકલું.”

વિશ્વામિત્ર સ્થિર ચિત્તે આ બધું સાંભળી રહ્યા હતા. રાજા બોલી રહ્યો એટલે તેમણે કહ્યું: “આટલીયે લિપ્તતા તારામાં નથી ત્યારે પહેલેથી જ મને ના કેમ પાડી નહિ? રઘુકુળનો વંશજ આખું વચન ફેરવે એ શું કહેવાય? પ્રાણ જતાં પણ નિર્બળનું રક્ષણ કરવું એ તો રઘુકુળનો ધર્મ છે. જે દિલીપ વસિષ્ઠની ગાય માટે મરવા તૈયાર થયો, જે રઘુએ યજ્ઞ કર્યા પછી કંઈ ન રહ્યું તોયે આવેલા આત્માણુને પાછો

ન વાળતાં આભ ફેાડીને ધન કાઢ્યું, જે હરિશ્ચંદ્રે એક-વચનની ખાતર સ્ત્રી વેચી, પુત્ર વેચ્યો અને પોતે ચંડાળને ત્યાં વેચાયો, તે દિલીપ, રઘુ અને હરિશ્ચંદ્રના કુળમાં જન્મીને વચનભંગ કરી એ કુળને લાંછન લગાડતાં તને લાજ નથી આવતી? ભલે રાજા, જેયું તારા કુળમાં કેટલું પાણી છે તે. હું તો મારે ચાલ્યો જાઉં છું.”

વિશ્વામિત્રની આંખો બોલતાં બોલતાં લાલચોળ થઈ ગઈ હતી. તેમને અતિશય ક્રોધ ચડ્યો જણાતો હતો. ઝાડનું પાંદડું ફફડે એમ દશરથ ફફડવા લાગ્યો. આ વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં વસિષ્ઠ આવી પહોંચ્યા હતા. તેમણે રાજાને શાંત પાડ્યો અને કહ્યું: “તું રઘુકુળમાં જન્મ્યો છે. આજ સુધી તારું વચન વિફળ ગયું હોય એવું કદી બન્યું નથી.* ધર્માત્મા તરીકે ત્રણે લોકમાં તારી કીર્તિ ફેલાયેલી છે. તારાથી તો આ અધર્મનું કાર્ય ન જ થાય. કરીશ એમ કહીને પછી તે કામ ન કરનારનું પુણ્ય નાશ પામે છે. માટે વિશ્વામિત્રની સાથે રામલક્ષ્મણને મોકલવા એમાં જ તારો ધર્મ છે અને તારા કુળનું ભૂખણ છે. વિશ્વામિત્રનું પરાક્રમ કાંઈ જેવુંતેવું નથી. એમની છાયા નળે હોય ત્યાં સુધી રામની પાસે શસ્ત્ર હોય કે ન હોય, તોયે રાક્ષસોથી એનો વાળ પળ વાંકો થઈ શકનાર નથી. વિશ્વામિત્રની દારમાં જીવો રહી શકે એવો કોઈ પણ માનવ કે રાક્ષસ મોદો આજે નથી. એમણે શસ્ત્રો છોડી દીધાં છે, અને યજ્ઞ

*રઘુકુલરિતિ સદા ચલિ આઈ.

પ્રાન જાઈ અરુ બચન ન જાઈ !!

કરવા બેઠા છે તેથી શાપ પણ ન દે, એટલે જ રાક્ષસો એમની પાસે પણ આવી શકે છે. નહિ તો કોની તાકાત છે કે વિશ્વામિત્રનો કોપ જીરવી શકે? વિશ્વામિત્ર તારા પુત્રના હિતને ખાતર જ તારી પાસે યાચના કરવા આવ્યા છે. રામને તું વિશ્વામિત્રનો શિષ્ય થવા દે. વિશ્વામિત્રનું રખવાળું છે પછી રામલક્ષ્મણને ઊની આંચ પણ આવવાની નથી. માટે તું જરા પણ ખટક રાખ્યા વિના વિશ્વામિત્રને તૃપ્ત કર અને રામલક્ષ્મણને જવા દે.”

વસિષ્ઠે આપેલી ધીરજથી રાજાનો ભય ઊડી ગયો અને સાવધ થઈને તેણે રામલક્ષ્મણને તેડવા દૂત મોકલ્યો. રામલક્ષ્મણ આવ્યા. વિશ્વામિત્ર પધાર્યા સાંભળીને રાણીઓ પણ તેમનાં દર્શન કરવા આવી. રાજાએ પુત્રાનું માથું સૂંઘી હસતે મોઢે તેમને વિશ્વામિત્ર સાથે જવાની આજ્ઞા કરી. વસિષ્ઠે રાજકુમારને આશીર્વાદ દીધો. વિશ્વામિત્ર પણ ખડું રાજ થયા અને રાજારાણીને આશિષ આપી રામલક્ષ્મણ સાથે વિદાય લીધી.

બિરદ—ટક

૧૧. દીક્ષા

આ ગળ વિશ્વામિત્ર અને પાછળ શસ્ત્ર સજ્જને રામલક્ષ્મણુ ચાલ્યા. જાણે શ્વેતદેવની પાછળ અશ્વિનીકુમાર જતા હોય એવા વિશ્વામિત્રની પાછળ બે ભાઈએ શોભતા હતા. અયોધ્યાથી અધગાઉ પર સરયૂ નદી આવી તે બિતર્યા. સરયૂને દક્ષિણ કાંઠે વિશ્વામિત્રે મધુર સ્વરે કહ્યું, “રામ, વત્સ, હાથમાં પાણી લો. હું તમને શસ્ત્રાસ્ત્રના મંત્રો આપું છું. એમાં બધા અને અતિબધા નામના એ મંત્રો સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એ મંત્રો જ્ઞાનની બે માતાઓ જેવા છે. એ મંત્રો બહુવાર્થી તમને થાક નહિ લાગે, તાવ નહિ આવે, રણમાં લડતાં ભૂખતરસ નહિ લાગે. યુદ્ધમાં ધાર્થી તમારું અંગ વિરૂપ નહિ થાય. એના સેવનથી તમારો સર્વત્ર વિજય થશે. રામ, તમે રઘુકુળના રાજકુમાર છો, ગુણવાન છો, પરાક્રમી છો, તેથી તમે જ એ વિદ્યાને પાત્ર છો. તમને એ બહુ કામ લાગશે.”

વિશ્વામિત્રે રામને મંત્ર આપ્યા. રામે હાથમાં જળ લઈ સંકલ્પ કર્યો, મંત્રસમૂહનો પાઠ કર્યો, અને વિશ્વામિત્રનું

ગુરુપદ સ્વીકાર્યું. નવા જ્ઞાનથી રામનું તેજસ્વી મુખ વધારે ઝળકવા લાગ્યું. સરયૂને કાંઠે જ રાત પડી. ઘાસની ત્રણ પથારીઓ કરી રાજપુત્રો અને ઋષિ મોંડી રાત સુધી વાતો કરતા બેઠા. મળસકું થયું. રાતનો અમલ હજી બીજો નહોતો. ઋષિએ બીડીને સૂતેલા રાજકુમારોને ઉઠાડ્યા. ‘રામ, લક્ષ્મણ, કૌસલ્યાસુમિત્રાના સુપુત્રો! બેઠો, વહાણું વાળું છે.’ પરોડની મધુરી બોધમાં ઋષિનાં મધુરાં વચન સાંભળી કુમારો બેઠા, નિત્યકર્મ કર્યું અને પ્રવાસ માટે તૈયાર થયા.

તે દિવસે બપોરે ગંગાસરયૂનો સંગમ આવ્યો. સંગમનાં દર્શન થતાં જ વિશ્વામિત્રે કહ્યું, “આજની રાત તો આપણે અહીં જ ગાળીશું.” આસપાસ ઋષિઓના આશ્રમો હતા. ઋષિઓને વિશ્વામિત્રના આગમનની જાણ થઈ એટલે તેમણે આવી વિશ્વામિત્રનો સત્કાર કર્યો. વિપ્રવૃંદ જમ્યું અને જનત-જનતની વાતો ચાલી. રાત વિશ્વામિત્રે બે નદીઓની વચ્ચેના ભાગ પર જ ગાળી. રાત આખી ગંગાસરયૂનાં શીતળ જળથી ભીનો થયેલો પવન વાતો હતો.

સવારે ઋષિઓ વિશ્વામિત્રને આગળ કરીને નદીને કાંઠે આવ્યા. નાવડું તૈયાર કરી રાખ્યું હતું એના પર ઋષિ રાજકુમારોને લઈને બેઠા, અને નાવ ચાલ્યું. નદીનો પટ અડધો કપાયો ત્યાં કંઈક ભારે ધ્રુવવાટ સંભળાયો. કુમારોએ પૂછ્યું, “પાણી કપાતું હોય એવો આ શાનો અવાજ આવે છે?” ઋષિ બોલ્યા, “એ જ જહાજી અને સરયૂનો પતિત-પાવન સંગમ. ગંગા અને સરયૂ બંનેએ રઘુકુળને પોષ્યું છે ને તારું છે. ગંગાને સ્વર્ગમાંથી ભગીરથે ઉતારી અને

લાગીરથીએ સગરપુત્રાને તાર્યા. કૈલાસ પર્વત પર બ્રહ્માએ
 બનાવેલું માનસસર છે એમાંથી સરયૂતો ઊગમ છે. સરયૂ
 કૌસલ અને અયોધ્યાને ભીંજાવતી આવી અહીં બહ્મવીને
 મળે છે. ગંગા આર્યાવર્તની માતા છે, સરયૂ કૌસલમાતા છે.
 કુમારો, એ માતાએને ભકિતથી પ્રણામ કરો.” કૌસલ્યા
 અને સુમિત્રા જેવી આ બે નદીમાતાએને કુમારોએ નાવમાં
 બેઠેબેઠે માથું નમાવ્યું. નાવ ગંગાને દક્ષિણ કાંઠે પહોંચી ગયું.

આગળ જતાં રસ્તામાં એક અતિશય ગાદું વન આવ્યું.
 વનમાં પેસતાં જ જંગલી પશુઓની ચીસો ને ગર્જનાઓ
 સંભળાવા લાગી. દિવસે પણ તમરાંના અવાજ થતા હતા.
 જ્વલજ્વલતાં ઊંચાં ને વિશાળ વૃક્ષોની ઝાડીઓ એવી ગીચ
 થઈ ગઈ હતી કે એમાંથી રસ્તો શોધવો પણ કઠણ હતો.
 ઝાડો એકબીજા પર ઝૂંપી પડી બાણે એકબીજાને આલિંગન
 આપતાં હતાં. જંગલી પક્ષીઓના ભયાનક ચીત્કાર ઝાડો-
 માંથી સંભળાતા હતા. થોડીથોડીવારે પશુઓ દોડતાં
 દેખાતાં હતાં. રામે વિશ્વામિત્રને પૂછ્યું, “આ વન આવું
 કેમ છે? આપણે આવ્યા એ રસ્તે તો મોટાં મેદાનો જ
 હતાં. મેં તો સાંભળ્યું છે કે આ લાગમાં મોટાં જંગલો
 હતાં તે કાપીને આર્યોએ આ પ્રદેશ સાફ બનાવ્યો છે. ત્યારે
 અહીં આવું નિર્જન વન કેમ છે?”

વિશ્વામિત્રે કહ્યું: “આ જગાએ પણ મલદ અને કર્ણ
 નામના બે મોટા અને આબાદીવાળા દેશ હતા. એમાં વસ્તી
 પણ ઘણી હતી. ધનધાન્ય પણ ખૂબ હતું. ડેંટલાક વખતથી
 એક યક્ષિણી અહીં રહે છે તેણે આ દેશના લોકોને મારી
 નાંખ્યા છે અને પ્રદેશને ઊજડ કરી નાંખ્યો છે. યક્ષિણી હોવા

છતાં તેનામાં હજાર લાથીનું બળ છે અને તે ગમે તે રૂપ ધારણ કરી શકે છે. એનો મારીચ નામનો રાક્ષસ છોકરો છે તે પણ માણસોને અત્યંત ત્રાસ આપે છે અને દેશને ખેદાનખેદાન કરી નાંખે છે. આ વનમાં થઈને જે રસ્તો જાય છે તે રસ્તા પર તાટકા હમેશાં પગ પસારીને ખેસે છે અને આવતાંજતાં માણસને ગળી જાય છે. મુસાફરો પણ તાટકાના ભયથી આ રસ્તો છાંડી ગયા છે. કેઈ રડયુંખડયું માણસ ભૂલેચૂકે એ રસ્તે ચડી જાય તો એ યક્ષિણીનો આહાર થઈ પડે છે.”

લક્ષ્મણથી ન રહેવાયું. તેણે પૂછ્યું, “ત્યારે ક્ષત્રિયો કંઈ જ નથી કરતા? પ્રજા આમ પીડાય છે ને ક્ષત્રિયો જોઈ રહે છે?”

“એ જ તો દુઃખ છે ને! ક્ષત્રિયોને ક્યાં પ્રજારક્ષણની પડી છે? એમને તો આત્મજોની જોડે લડવાનું જ સૂઝે છે. આત્મજો રાજાઓના જીવનમાંથી પ્રજાને બચાવે એ રાજાઓથી સહન થતું નથી. રાજાઓ આગસુ અને વિદાસી થઈ ખેડા છે. સેંકડો રાણીઓ કરે છે અને અંતઃપુરોમાં ભરાઈ ખેસે છે. આર્યાવર્તના એક છોડાથી બીજા છોડા સુધી અંધાધૂંધી છે. સૌને અંકુશમાં આણે ને ફરી વ્યવસ્થા કરે એવો એકે સમ્રાટ આર્યાવર્તમાં દેખાતો નથી. રાક્ષસોના ધસારા તો વધ્યે જ જાય છે. આર્યોના દક્ષિણમાં જવાની વાત તો જવા દો, જે દેશ આર્યોએ પોતાનો કર્યો છે તેમાં પણ પ્રજા રાક્ષસોના ભયથી સુરક્ષિત નથી. ક્યાંયે યજ્ઞયાગ થઈ શકતા નથી. આખા દેશ પાણુ બિજડ થતા જાય છે. આપણા પૂર્વજોએ કરેલું કામ બધું બગડતું જાય

છે. પણ હવે એવા શરા ક્ષત્રિયો તો નવા નીપજો ત્યારે જૂના તો ઘણાખરાનો પરશુરામે સંહાર કરી નાંખ્યો ! ”

“ ત્યારે હવે બ્રાહ્મણો શા માટે શસ્ત્ર લઈને રાક્ષસોને નથી મારતા ? પરશુરામ કેમ પોતાનું બળ નથી વાપરતા ? ”

“ એ બ્રાહ્મણોનો જાતિસ્વભાવ નથી. અને પરશુરામને કે ક્ષત્રિયોને કોઈને સ્પર્શતું જ નથી કે આજે ખરું સંકટ કયું છે ? બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો માંહેમાંહે લડીને ક્ષીણ થાય છે, પણ શરાતન ખરું તો બતાવવાનું રાક્ષસો સામે છે એ તેઓ નથી જોઈ શકતા. એક અગત્ય એ સમજ્યા છે, અને તેથી એ તપોધન બ્રાહ્મણ વીર ક્ષત્રિયની પેઠે રાક્ષસોની વચ્ચે જઈને બેઠા છે. આ અંદરઅંદરના કલ્લહથી કંટાળીને મેં શસ્ત્રો મૂકી દીધાં છે. બ્રાહ્મણો સામે લડ્યાં કરવામાં ક્ષત્રિવટ નથી; અને ખરી ક્ષત્રિવટ વિના બ્રાહ્મણોનું પણ રક્ષણ થવાનું નથી. આ બંનેને કોણ એક કરે ? રાક્ષસોના ભયમાંથી પ્રજાને કોણ મુક્ત કરે ? રાક્ષસોને હરાવીને કોણ આર્ય બનાવે ? આર્ય અને અનાર્ય, વાનર અને રાક્ષસ સૌ લગી-મળીને રહે એવો શુભ દિવસ કોણ લાવે ? એ ચિંતા મને થયાં જ કરે છે. રામલક્ષ્મણ ! તમે રઘુવંશના કુમાર છો. જે ભગીરથે ગંગા પૃથ્વી પર આણી ભૂમિને પાવન કરી એ ભગીરથના વંશજ છો. તમે આ ભગીરથ કામને સારું કમર નહિ કસો ? આજે આર્યત્વનો અને આર્યાવર્તનો ઉદ્ધાર આ જ રીતે છે. મારા યજ્ઞનું રક્ષણ કરીને એની શરૂઆત કરો. ”

રામલક્ષ્મણે નીચી આંખો રાખીને મૌન ધારણ કરી ગુરુએ આપેલી દીક્ષા લીધી.

૧૨. તાટકાવધ

આ વાતચીતમાં તેમણે વનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. વિશ્વામિત્ર બોલ્યા, “રામ, હવે પહેલો આ પ્રદેશને જ નિર્ભય બનાવો. તાટકાને મારશો તો જગતની પીડા ટળશે ને આ વનને ટેકાણે પાછો સમૃદ્ધિવાળો દેશ થશે. તાટકા સ્ત્રી છે એટલે સ્ત્રીને કેમ મરાય એ વિચારથી તમે આંચકા ન ખાતા. દુષ્ટ સ્ત્રી કે પુરુષ જગતને દુઃખ કરતાં હોય તો પ્રજ્ઞના પાત્રક રાખનું એ જ કર્તવ્ય છે કે તેણે તેમને શિક્ષા કરવી. આ તાટકા તો પ્રજ્ઞપીડક છે જ. એને હણવામાં અધર્મ નહિ થાય.”

ઋષિની આજ્ઞા રામે સાંભળી લીધી. હાથ જોડી ગંભીર થઈને તે બોલ્યા, “લગવન્! પિતાએ મને આપને ચરણે સોંપ્યો છે. આપનું વચન મારે શિરસાવંધ છે. આપનો આદેશ હું માથે ચડાવું છું. હું ગોપ્રાભ્રણનું પાલન કરવા અને દેશને સુરક્ષિત કરવા તત્પર થઈશ, અને રાક્ષસોને હરાવી કે હણી પ્રજાને અભયદાન આપીશ.”

આટલું બોલી રામે ધનુષનો ટંકાર કર્યો તે સાંભળીને તાટકા ક્રોધથી સાસભરી ધસી આવી. અભિષેક વિશ્વામિત્રે એની સામે એક હુંકાર કર્યો અને બોલ્યા, “રાધવોનો જય થાઓ!” તાટકાનું કદરૂપું મોઢું અને બેટોળ શરીર અતાવીને રામ લક્ષ્મણને કહેવા લાગ્યા, “આ સ્ત્રી છે એના પર પ્રહાર કરતાં મારું મન ચાલતું નથી. એનાં નાકકાન કાપીને એનું બળ અને એની ગતિ દરી લીધાં હોય તો ધાણું છે.” આટલીવારમાં તો તાટકા હાથ ઊંચા કરીને ગર્જના કરતી રામ પર ધસી અને અને ભાઈઓ ઉપર ધૂળ ઉરાડવા અને પથ્થર વરસાવવા લાગી. રામે એક બાણથી તેના હાથ વીંધી નાખ્યા અને લક્ષ્મણે ક્રોધે ભરાઈ તેનાં નાકકાન છેદી નાંખ્યાં. તાટકા આકાશમાં ચડીને વિવિધ રૂપ ધારણ કરી પથ્થર ફેંકવા લાગી. વિશ્વામિત્રે રામને કહ્યું, “શું જોઈ રહ્યા છો? એ દુષ્ટ સ્ત્રી પર દયા કર્યો કેમ પાલવશે? અંધારું પડે તે પહેલાં એનો તો વધ થયો જ જોઈએ. અંધારું થયા પછી રાક્ષસોને મારવા કઠણ પડે છે.” રામે હવે તાટકાને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક ભારે બાણ ફેંક્યું. તાટકા ધસી આવતી હતી તેની છાતીમાં બાણ વાગ્યું. તાટકા જમીન પર પડી અને એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

તાટકા એ સ્વર્ગની અપ્સરા હતી અને શાપને યોગે યક્ષિણી થઈ હતી. રામે એનો ઉદ્ધાર કર્યો એટલે એને એનું મૂળ રૂપ પ્રાપ્ત થયું. તાટકાના શબમાંથી એક દિવ્ય પ્રકાશ નીકળ્યો. એક રૂપવતી અપ્સરા તેમાંથી નીકળી રામ, લક્ષ્મણ અને વિશ્વામિત્રને પગે પડી અને રામનાં સ્તુતિગાન ગાતી ગગન ગજવતી સ્વર્ગને પંથે પડી. તે જ ક્ષણે આકાશમાંથી

પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ અને દેવતાઓ હર્ષથી રામની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. તે રાત્રે એ ત્રણ જણે તાટકાવનમાં જ વાસો કર્યો અને સવારે ઊઠીને આગળ ચાલ્યા.

૧૩. મખરેક્ષણ

વિશ્વામિત્રને ટાઢક વળી હતી. તેમણે પોતાનું સ્વપ્ન ખરું પડતું જોયું. રામને તેમણે બીજાં કેટલાંક અમોઘ શસ્ત્રો આપ્યાં. તે જ રાત્રે તેઓ સિદ્ધાશ્રમમાં જ્યાં વિશ્વામિત્ર રહેતા હતા ત્યાં પહોંચ્યા. ઋત્વિજો ઋષિને રાજકુમારને લઈને આવેલા જોઈને હરખમાં આવી ગયા અને વિશ્વામિત્રને વળીવળીને નમન કરવા લાગ્યા. તેમણે વિશ્વામિત્રને યજ્ઞ શરૂ કરવાની વિનંતિ કરી. વિશ્વામિત્રે રામને કહ્યું: “કાલથી છ દિવસ સુધી તમારે યજ્ઞની રક્ષા કરવાની છે. રાક્ષસો ઘણા આવશે, માયાના જુદાજુદા ખેલ કરશે, પથ્થર નાંખશે, લોહીમાંસના વરસાદ વરસાવશે. હું તો યજ્ઞમાં રોકાયેલો હોઈશ. છ દિવસ સુધી મારું મૌન રહેશે. માટે તમે તેમનો પરાજય કરવાને તૈયાર થઈ રહેજો અને સાવધાનતાથી અને હિંમતથી કામ કરજો.”

સવારે રામલક્ષ્મણુ ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઈને વિશ્વામિત્ર પાસે આવ્યા. ઋષિએ યજ્ઞની દીક્ષા લીધી અને યજ્ઞ શરૂ થયો. એમ પાંચ દિવસ તો નિર્વિધ્ને ગયા. છઠ્ઠે દિવસે મન્ત્રોચ્ચારનો ઘોષ શરૂ થયો અને અગ્નિમાં આહુતિઓ અપાવા લાગી એટલે એકાએક આકાશમાં ભયાનક અવાજ થયો અને ચોમાસામાં વાદળાંથી આકાશ ઘેરાય એવો અંધકાર ફેલાઈ ગયો. મારીચ અને સુગ્રાહુ અનુયાયી દળ સાથે આવીને આકાશમાં માયાવી ખેલ કરવા લાગ્યા. થોડી પળમાં લોહીનો વરસાદ પણ શરૂ થયો.

રામ અત્યારસુધી ઊભા ઊભા આ ખેલ જોયા કરતા હતા. તેમની આંખ હવે ફરી ગઈ. તેમણે લક્ષ્મણુ તરફ નજર કરી અને એક તેજસ્વી બાણ કાઢીને મારીચને છાતીમાં માર્યું. બાણ મારીચને લઈને ઊછળ્યું અને તેને સો યોજન પર લઈ જઈને નાંખ્યો. બીજા બાણુ લક્ષ્મણે પણ એક બાણુ મારી સુગ્રાહુને વીંધી જમીન પર પાડ્યો. પળવારમાં સુગ્રાહુના પ્રાણ નીકળી ગયા. બીજા પણ કેટલાક રાક્ષસો તે દિવસે રામલક્ષ્મણુનાં બાણોના ભોગ થઈ પડ્યા. સરદારને પડેલા જોઈને બીજા કેટલાક શ્રવ બચાવવા નાસી ગયા. બ્રાહ્મણોનું વિધન ટળ્યું અને યજ્ઞ સુખે ચાલવા લાગ્યો. તે દિવસે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ. વિશ્વામિત્ર યજ્ઞ પૂરો થયાથી સંતુષ્ટ થયા હતા. તેમણે રામલક્ષ્મણુને આશીર્વાદ આપ્યો, અને બધે જયજયકાર થઈ રહ્યો.

ઋત્વિજ-યજ્ઞમાં ભાગ લેનાર બ્રાહ્મણ મંખ-યજ્ઞ

યોજન-ચાર ગાઉ

અમોઘ-અફળ ન નય એકું

૧૪. રાજર્ષિનાં દર્શને

ધણા વખતથી શરૂ કરેલો યજ્ઞ આજે નિર્વિઘ્ને પૂરો થયો અને રાક્ષસોનો ઉપદ્રવ સદાને માટે ટળ્યો તેથી ઋષિઓ રામલક્ષ્મણને તારણદાર માનવા લાગ્યા હતા. તેમણે રાજકુમારને થોડા દિવસ રોકાવા બહુ આગ્રહ કર્યો. રામલક્ષ્મણને પણ વિશ્વામિત્રનો સંગ અને તપોવનનું રણિયામણું અને પવિત્ર સ્થાન છોડી જવું ગમતું નહોતું, તેથી તેમણે રહેવા માટે સહેજ પણ આનાકાની ન કરી. દશરથ રાજાને ચિંતા ન થાય માટે તેમની પાસે શિષ્ય મોકલી ઋષિઓ રામનાં પરાક્રમની તેને જાણ કરી. અહીંયાં રાજકુમાર આનંદભેર દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા. ઋષિઓના સહવાસમાં વખત એવો જલદી પસાર થઈ જતો કે ઘેર જવાની વાત પણ એમને યાદ આવતી નહિ. વધારેમાં વધારે રસ તો તેમને વિશ્વામિત્રના ઉપદેશ અને વાર્તાઓ સાંભળવામાં પડતો અને તે સાંભળવામાં તેઓ કદી ચૂક પડવા દેતા નહિ.

એક દિવસ જનક રાજની વાત નીકળી. જનક રાજને પરશુરામે આપેલા ધનુષની વાત સાંભળીને રામ-લક્ષ્મણને એ ધનુષ પર જોર અજમાવી જોવાનું મન થઈ આવ્યું. ઋષિ એમના મનનો લાવ કળી ગયા હતા. તેમણે કહ્યું: “આ જનક બહુ પવિત્ર અને જ્ઞાની પુરુષ છે. એમની સાથે વાર્તાલાપ કરવો એ પણ એક લહાવો છે. હું તો વારંવાર તેમને મળવા જઈ આવું છું. અત્યારે એમને ત્યાં યજ્ઞ થાય છે. તમારે મિથિલા નગરી જોવી હોય, જનકનાં દર્શન કરવાં હોય અને શિવનું ધનુષ જોવાની ઇચ્છા હોય તો આપણે આવતી કાલે જઈશું.” રાજકુમાર તો ઋષિની આજ્ઞાની વાટ જ જોઈ રહ્યા હતા. તેમણે ઝટપટ તૈયારી કરી લીધી. તે રાત્રે તેમને મિથિલા નગરનાં, જનકના દરબારનાં અને ધનુષભંગનાં મધુર મધુર સ્વપ્નાં પણ આવ્યાં.

૧૫. અહલ્યાનો ઉદ્ધાર

સવારે મુસાફરી શરૂ થઈ. વિશ્વામિત્ર હિમાલય જવાના હતા, એટલે તેમણે સિદ્ધાશ્રમની, આશ્રમનાં પશુપક્ષીઓની અને વનદેવતાઓની છેવટની વિદાય લીધી. આ વખતે એમની સંગાથે એક મોટું ઋષિવૃંદ થયું હતું. સંઘ ચાલ્યો. રાતે શોણનદને તીરે આવી ત્યાં વાસો કર્યો. રાતે વાર્તાઓ તો ચાલે જ. રામે પૂછ્યું, ‘આ કયો દેશ? એનો શો ઇતિહાસ છે?’

એ વિશ્વામિત્રના પૂર્વજોના રાજ્યનો પ્રદેશ હતો. એટલે તેમણે પોતાના વંશનો વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યો: “બ્રહ્માપુત્ર કુશને ચાર દીકરા હતા. ચારે ચાર નગરોની સ્થાપના કરી. કુશનાભે પાંચ ટેકરીઓની વચ્ચે ગિરિવ્રજ નગર સ્થાપ્યું. કુશનાભને સો કન્યાઓ અને એક પુત્ર હતો. પુત્ર તે મારા પિતા ગાધિ. મારે સત્યવતી નામની મોટી બહેન હતી. ઋચીક રાજાને તે આપેલી. પતિના મરણ પછી તેણે સહ-ગમન કર્યું અને સદેહે સ્વર્ગે ગઈ. હવે એ હિમાલયની તળેટીમાં કૌશિકી નદી થઈને વહે છે. એનું માનવી જીવન જેવું પરોપકારમાં ગયું તેવું જ પરોપકારી જીવન એ નદી બનીને ગાળે છે, અને જ્યાં જ્યાં વહે છે ત્યાં ત્યાં લોકોને સુખી કરે છે. મેં જ્યારથી નિવૃત્તિ લીધી ત્યારથી હું કૌશિકાની જોડે જ રહું છું. એના પાણીમાં સ્નાન કરું છું. અમારી બાઈબહેનની વાતો રાતદિવસ ચાલે છે. ઘડી પણ મને એનું વિસ્મરણ થતું નથી. મારે યજ્ઞ કરવો હતો એટલે હું સિદ્ધાશ્રમમાં આવેલો. તમે આવ્યા ને મારો યજ્ઞ પાર જતર્યો. હવે મારું અહીંનું કામ પૂરું થયું છે. જનકના યજ્ઞમાંથી હું હિમાલયમાં બહેન પાસે જઈશ, અને હવે ત્યાં જ રહીશ. ધ્રી અમારી વાતો ચાલશે. રામ, એવી ધર્મનિષ્ઠ બહેન આ જગતમાં ખીજ મળવી દોહલી છે.”

હર હિમાલયના ચરણ ઘોતી બહેનના સ્મરણથી વિશ્વામિત્રનો કંઈ ગદ્ગદ થવા લાગ્યો. રાત પણ ઘણી ગઈ હતી. ઝાડપાન હાલતાં અંધ થયાં હતાં. પશુપક્ષીઓ જાંખી ગયાં હતાં. ચંદ્રોદયના ઝાંખા તેજમાં ઝાડોના ઓળા ફરફર સુધી લાંબાયા હતા. આકાશ અગણિત આંખો કરીને

ભૂતળ પરની આ લીલા જોતું હતું. રાત્રિની એ નીરવ શાંતિમાં સમસ્ત વિશ્વના મિત્ર આ નદીબંધુ ઋષિની નિર્મળ વાણીએ સૌનાં હૃદયમાં શાંતિ રેડી દીધી. ઋષિએ અંતે કહ્યું, “કુમારો, ભાઈઓ, અડધી રાત્રિ તો વીતી ગઈ છે. હવે સૂઈ જાઓ. સવારે જાડીને આપણે ચાલીશું.”

સવારે શોણ પાર કરીને ચાલ્યા. ત્યાં ગંગામૈયાનાં ફરી દર્શન થયાં. વિશ્વામિત્રની વાર્તાઓનો તો ઘોષ ચાલતો હતો. આજે ગંગાવતરણની અદ્ભુત વાર્તા કહી. સાઠ હજાર સગરપુત્રો કપિલના ક્રોધાગ્નિમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયા. હવે સ્વર્ગમાંથી ગંગા ઊતરે તો જ એમનો ઉદ્ધાર થાય. રાજા અંશુમાને કાકાઓની ભસ્મને ગંગાજળથી પાવન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાજ્ય પુત્ર દિલીપને આપ્યું ને વન ગયો. ગંગા ન આવી. દિલીપ પણ ભગીરથને મૂકી તપ કરવા ગયો. ભગીરથને થયું, હજી તપ ઓછું પડે છે ! એને દીકરો હતો નહિ. રાજ્ય પ્રધાનોને સોંપ્યું અને નીકળ્યો. દિમાલયનાં દેવદારનાં વનમાં તપસ્યાની અવધિ વાળી. ગંગા પ્રસન્ન થઈ. ગૌરાંગ મહાદેવ સંતુષ્ટ થયા. અને ગંગાનો ભૂતળ પર અવતાર થયો. સ્વર્ગગંગા ભાગીરથી બની, સગરપુત્રોનો ઉદ્ધાર થયો.

રઘુવંશનો આ મહિમા સાંભળ્યો તે રાત્રે રામલક્ષ્મણને ઊંઘ ન આવી. આખી રાત સાનંદાશ્ચર્યમાં ગઈ. કેટલી કુળની તપસ્યા ! કેટલો અડગ નિર્ધાર ! કેટલો ઉજ્જવળ અને કટણ વારસો !

રાત્રિનું રાજ્ય પૂરું થયું ને દિવસની શરૂઆત થઈ એટલે પાછો પ્રવાસ ચાલ્યો. આ વખતે વહેલા પહોંચવાની કંઈ ઉતાવળ નહોતી એટલે મુસાફરી પણ ધીમેધીમે જ

થતી. રસ્તામાં જોવાજોવું કોઈ રમ્ય સ્થળ આવે તો તે જોઈને જ તેઓ આગળ વધતા. કોઈવાર રસ્તામાંના આશ્રમમાં રહેતા ઋષિશિષ્યો સમિધની જોળમાં કે લાકડાં શોધવા અથવા વાછરડું જોવાયું હોય તેને જોળવા વનમાં નીકળ્યા હોય તેમનો ભેટો થાય તે વિશ્વામિત્રને આગ્રહ કરીને આશ્રમમાં પોતાના ગુરુ પાસે લઈ જાય. ત્યાં તેમનું અર્ધથી સ્વાગત થાય, ઘડી બે ઘડી વાર્તાલાપ ચાલે, આશ્રમવાસીઓ કંઈ જળમૂળ લાવથી આપે તે ખાઈ લે અને ફરી પાછા ચાલવા માંડે. વિશ્વામિત્ર દાજર ન હોય એવી વેળાએ તેમની સાથેના શિષ્યો આશ્રમમાંના છોકરાઓને રામલક્ષ્મણની જોળખાણ કરાવે અને ખૂબ છટાથી તેમનાં પરાક્રમનાં વર્ણનો કરી ઘડી બે ઘડી વિનોદ કરાવે.

કેટલેક દિવસે મુસાજરી પૂરી થવા આવી. મિથિલા આવવાનું થયું ત્યાં માર્ગમાં એક સુંદર વન આવ્યું. જન-જનનાં લીલાંછમ ઝાડ જળકૂલથી લગ્યા જતાં હતાં. છતાં ત્યાં એક પણ પ્રાણી ફરકતું નહોતું તે જોઈને રામને વિસ્મય થયું. તેમણે વિશ્વામિત્રને આમ હોવાનું કારણ પૂછ્યું. ઋષિએ કહ્યું: “અહીંયાં ગૌતમ નામના એક અતિ વિદ્વાન અને પવિત્ર ઋષિ રહેતા હતા. તેમની પત્નીનું નામ અહલ્યા હતું. અહલ્યા સતી હતી અને દમેશાં પતિસેવામાં તત્પર રહેતી. એકવાર અહલ્યાથી ઘણો ગંભીર અપરાધ થઈ ગયો. ઋષિ ક્રોધે ભરાયા. અહલ્યાને પણ પારવિનાનો પસ્તાવો થયો. ઋષિએ એને કહ્યું, આ પાપ ધોઈ કાઢવા તું અહીં ઉપવાસ કરતી રહેજે, તપ આચરજે અને ભસ્મશય્યા પર સૂઈ રહેજે. પત્નીની આ સ્થિતિથી ઋષિને બહુ ઉદ્વેગ

થયો. તેઓ આ વન છોડી ચાલ્યા ગયા. તેમનો પુત્ર શતાનંદ હતો તે જનક રાજને ત્યાં જઈ રાજનો પુરોહિત થયો. આમ ઋષિનું ઘર ભાંગ્યું અને આશ્રમ સૂનો થઈ ગયો. તે દિવસથી પ્રાણીઓ પણ આ વનને છાંડી ગયાં છે. કોઈ પુણ્યપુરુષનાં પગલાં આ વનમાં થશે ત્યારે અહલ્યાનો શાપ દૂટશે અને વનની સમૃદ્ધિ પાછી ફરશે.”

આમ કહીને ઋષિ રાજકુમારને ગૌતમનો આશ્રમ જોવા લઈ ગયા. આશ્રમ આગળ આવ્યા ત્યાં એક પર્ણકુટીમાંથી ચાલતા શય જોવી એક સ્ત્રી બીમી થઈ ધીમેધીમે વિશ્વામિત્ર અને રાજકુમાર પાસે આવી. તેણે સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. વાળ ઘણાં વર્ષોથી ઓળેલા ન હોવાથી ભેગા બાઝી જઈને એની જટા થઈ રહી હતી. એની આંખો નીચે ઢળેલી હતી અને તેમાં સંપૂર્ણ નમ્રતા હતી. રામના આગમનથી ઘણે વર્ષે તેને નવો જન્મ પ્રાપ્ત થયો હતો. ઋષિ અને રાજકુમાર બેઠા હતા ત્યાં આવી તેણે રામને ચરણે માથું મૂકી પ્રણામ કર્યો. તેના કંઠે રૂંધાઈ ગયો હતો. તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. રામે અહલ્યાને ઓળખી અને તેને વંદન કરી બીમી કરી. વિશ્વામિત્રે તેને ખૂબ સાંત્વન આપ્યું.

એટલામાં ગૌતમ ઋષિ પણ ફરતાફરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. અહલ્યાને પાપથી પાવન થયેલી જોઈ તેમને અત્યંત આનંદ થયો. તેમણે વિશ્વામિત્ર અને રામલક્ષ્મણને એક દિવસની મહંમાનગીરી સ્વીકારવા આગ્રહ કરી રાખ્યા. આશ્રમમાં ઘણે વર્ષે ફરીથી ચેતન આવ્યું, પશુપક્ષીઓ પણ આવવા લાગ્યાં અને વન પહેલાંના જેવું જ રમણીય બની રહ્યું.

૧૬. જનકીપરિણય

ગૌતમ અને અલ્લ્યાનું આતિથ્ય સ્વીકારી ઋષિ અને રાજકુમાર મિથિલા આવી પહોંચ્યા ને સીધા યજ્ઞવાટમાં ગયા. અનેક બ્રાહ્મણો ગાડાં લઈને આવ્યા હતા અને જુદાજુદા ઉતારાઓમાં ઊતર્યા હતા. યજ્ઞ ચાલતો હતો અને ધર્મચર્યા પણ થતી હતી. વિશ્વામિત્રનો સૌએ સત્કાર કર્યો. રાજાએ આવીને એમનું પૂજન કર્યું. વિશ્વામિત્રે ત્યાં જ ઉતારો કર્યો.

સવારે ઊઠીને નગરમાં જનકને મળવા ગયા. રામ-લક્ષ્મણની ઓળખાણુ તો આગલી રાત્રે થઈ જ હતી. ઋષિએ કહ્યું, “તમારી પાસે પરશુરામે આપેલું શિવધનુષ છે તે જોવાની એમની ઇચ્છા છે.” જનક ઋષિ અને રાજકુમારને જે જગાએ ધનુષ હતું ત્યાં લઈ ગયા અને ધનુષ ખતાવી તેનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. વિશ્વામિત્રને તેમણે કહ્યું: “જે પુરુષ આ ધનુષ પર બાણ ચડાવે તેની સાથે સીતાને પરણાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. આજ સુધીમાં અનેક જણા આવી ગયા પણ કોઈથી ધનુષ ઊપડી પણ શક્યું નથી તો બાણ ચડાવવાની શી વાત? રામ એના પર બાણ ચડાવી શકે તો હું સીતા એમને આપું.”

વિશ્વામિત્ર બોલ્યા, “ રામ, ત્યારે આ ધનુષ પર બાણ ચડાવવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ. પૂરી સાવધના અને હિંમત રાખજો એટલે નિષ્ફળ નહિ જવાય.”

રામ આગળ આવ્યા, ગુરુને વંદન કર્યું અને ધનુષ તરફ વળ્યા. આ બધું ચાલતું હતું એટલામાં જનકનો ભાઈ અને દરબારના બીજા લોકો પણ ત્યાં ભેગા થઈ ગયા હતા. પાછળ ઝરૂખામાં અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ ભરાઈ હતી અને તે સૌની પાછળ સીતા સખીની સોડમાં લપાઈને બેસી હતી. બધાં એકીટશે રામ અને ધનુષ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. ધડીવારમાં શું થશે તે વિચારથી બધાંનાં હૃદય ધબકી રહ્યાં હતાં. એક ક્ષણમાં રામે ધનુષ ઉપાડી લીધું અને દોરી ચડાવવાને એને વાળી જોયું. ધનુષ ખેંચાતાની સાથે મોટો કાન ફાડી નાંખે એવો કડકો થયો અને ધનુષના બે કડકા થઈ ગયા. જેવા બેભલાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષ ચકિત થઈ ગયાં. સીતાને પણ અપૂર્વ આનંદ થયો. આટલે વર્ષે પુત્રીને માટે યોગ્ય વર મળી આવ્યો જાણી જનકને પણ પૂર્ણ સંતોષ થયો.

હવે સીતાના લગ્નની તૈયારીઓ થવા લાગી. રાજ્યના જોષીઓએ લગ્નનું શુભ મુહૂર્ત જોઈ આપ્યું. જનકે દશરથને બોલાવવા માણસ મોકલ્યાં. થોડે દિવસે દશરથ રાજ સકળ પરિવાર સાથે જન લઈને મિથિલા આવી પહોંચ્યા. નગર બહાર તળાવ નજીક સુશોભિત હરિયાળી જમીનમાં તંબૂ તાણેલા હતા. તેમાં જનને ઉતારે આપવામાં આવ્યો. પોતાની બીજી પુત્રી બર્મિલા હતી તેને લક્ષ્મણને આપવાનો

અને પોતાના નાના ભાઈ કુશધ્વજની બે પુત્રીઓ હતી તેમને ભરત અને શત્રુઘ્નની સાથે પરણાવવાનો જનકે નિશ્ચય કર્યો હતો. રાજપુત્રીઓનાં લગ્નના ઉત્સવમાં આખું મિથિલા ઉત્સાહથી ભળ્યું હતું.

પહેલે દિવસે જનક રાજાને ત્યાં સભા ભરાઈ. ત્યાં વસિષ્ઠે દશરથની વંશાવળી ગણાવી અને જનકે પોતાના વંશનો ઇતિહાસ કહ્યો. બીજે દિવસે દશરથે ચાર હજાર બ્રાહ્મણોને એક એક ગાયનું દાન કર્યું. તે દિવસે ભરતનો મામે કેકયરાજ યુધાન્જિત પણ આવી પહોંચ્યો. ત્રીજે દિવસે લગ્નનું મુહૂર્ત હતું. જાનીવાસે સર્વેએ સવારે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને નિત્યકર્મ કરી લીધું. રાજકુમારને સુશોભિત અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્ર અને આભૂષણ પહેરાવવામાં આવ્યાં અને લગ્નમંડપ તરફ પ્રયાણ શરૂ થયું. વસિષ્ઠ અને બીજા મુનિઓ સૌથી મોખરે ચાલતા હતા. લગ્નમંડપ આગળ આવ્યા ત્યાં જનક અને કુશધ્વજે તેમનો સત્કાર કર્યો અને મંડપમાં આજ્ઞા. વિશાળ લગ્નમંડપ મિથિલાવાસીઓથી ભરાઈ ગયેલો હતો. વચ્ચેવચ્ચે એક વેદી રચવામાં આવી હતી. રાજકુમાર વેદી આગળ આવ્યા એટલે જનકે તેમને આસન આપી બેસાડ્યા. વેદમંત્રના ઉચ્ચાર થવા લાગ્યા. અગ્નિદેવ અને મહર્ષિઓની સમક્ષ એક પછી એક એમ રામે સીતાનું, લક્ષ્મણે હર્મિલાનું, ભરતે માણડવીનું અને શત્રુઘ્ને શ્રુતકીર્તિનું પાણિઅહણ કર્યું. સર્વત્ર આનંદોત્સવના પોકાર થઈ રહ્યા. જનક રાજાએ કન્યાધનમાં હજારો ગાયો, અનેક પ્રકારના ઢગલાબંધ વસ્ત્રલિંગાર, સેંકડો હાથીઘોડા, અને સો દાસ-દાસીઓ આપ્યાં.

ખીજે દિવસે સવારે વિશ્વામિત્ર વિદાય લઈને ઉત્તર દિશામાં ગયા. દશરથ પણ જન લઈને અયોધ્યા જવા નીકળ્યા. જનક કુટુંબપરિવાર સાથે જનને વળાવવા નગરની ભાગોળ સુધી ગયા. રાજપુત્રીઓનો વિયોગ તેમની માતાઓને બહુ સાલતો હતો. તેમણે પુત્રીઓને ઘણીઘણી રૂઢી શિખામણુ આપી. જનક અને દશરથ વચ્ચે બહુ વાતચીત થઈ. અંતે સૌ છૂટાં પડ્યાં. જનને વળાવીને જનક નગરમાં પાછા વળ્યા.

પરિણય—લગ્ન

પાણિગ્રહણ—હસ્તમેળાપ

આતિથ્ય—પરોણાગત

આલમુદ્ગર્ત—સવારના સાડાત્રણથી ચારનો વખત

૧૭. પરશુરામનો તેજેવધ

જન અયોધ્યાને રસ્તે મુસાફરી કરવા લાગી. જનનાં માંનાં બધાં માણસો પૂર્ણ આનંદમાં મહાલતાં ચાલતાં હતાં. તેવામાં એક દિવસ ઉપરાછાપરી અશુભ શુકન થવાં લાગ્યાં. પક્ષીઓના ભયંકર સ્વર સંભળાવા લાગ્યા, પશુઓ થંભી ગયાં, આકાશ અધારાથી છવાઈ ગયું અને વાયુ જોરમાં વાવા લાગ્યો. જનનાં માણસો ગભરાવા લાગ્યા. સામેથી ધુળના ગોટગોટ ઊડવા લાગ્યા. જનમાં દશરથ, વસિષ્ઠ અને રાજપુત્રો એટલા જ સાવધ રહ્યા. તેમણે ખીજને ધીરજ આપવા માંડી. એટલામાં સામેથી પહાડ જેવી

તેજસ્વી મૂર્તિ* પૂરપાટમાં આવતી જણાઈ. તેને એક ખભે ધનુષ હતું, બીજે ખભે ચળકાટ મારતી કુહાડી હતી અને હાથમાં ધનુષખાણ હતાં. લાંબી જટા અને ઝગઝગાટ કુહાડી જોઈને બધાએ પરશુરામને ઓળખ્યા. તેઓ ફરીથી ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરવા તો નહિ નીકળ્યા હોય એ લયથી સૌ કોઈના મનમાં ગભરાટ પેડો. પરશુરામની લવ્ય અને તેજસ્વી મૂર્તિ પાસે આવતાં જ વસિષ્ઠ વગેરે ઋષિઓએ તેમનો સત્કાર કર્યો અને સૌએ તેમને પ્રણામ કર્યા.

પરશુરામનો ક્રોધ ફૂંકાડા મારતો હતો. તે ગર્જા બોલ્યા, “ક્યાં છે રામ ?”

રામ સાથી મોખરે આવીને બોલ્યા. પરશુરામ ફરી બોલ્યા, “તેં જ શિવનું ધનુષ તોડ્યું ને? એ વાત સાંભળીને હું આવ્યો છું. એ ધનુષ તોડીને તું બળથી કુલાઈ જાય એટલા માટે હું આ બીજાનું ધનુષ લાવ્યો છું. આ વિખણનું ધનુષ છે. એના પર બાણ ચડાવી જો. અને બાણ ચડાવી શકે તો પછી મારી જોડે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા આવી જા.”

પરશુરામનું નામ સાંભળ્યું ત્યારથી જ દશરથના હોશ ઝાડી ગયા હતા. તેમને બોલતા સાંભળી તે ધ્રુજવા લાગ્યો. તેણે કરગરીને કહ્યું, “લગવન, આપ શા સારું આટલો ક્રોધ કરો છો? અમે આપનું શું બગાડ્યું છે? આપનું પરાક્રમ ન જાણે એવો ત્રિભુવનમાં કોણ છે? આપે તો ઈંદ્ર આગળ પ્રતિજ્ઞા કરી રાજ્યો મૂકી દીધેલાં. એ ફરી શું મારા

*કૈલાસમિવ દુર્ધર્ષ કાલાગ્નિમિવ દુઃસહમ્ ।

હવલન્તમિવ તેજોભિર્દુર્નિરીક્ષ્યં પૃથગ્જનૈઃ ॥

કુળનું નિકંદન કાઢવાને જ ધારણ કર્યાં છે? શું આપ મારા પુત્રાને મારવાને જ અહીં આવ્યા છો? જનમદગ્ન્ય, આપને પગે પડીને વીનવું છું, મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. મારે તો આ દીકરો આંધળાની લાકડી છે. એને ન મારશો. હું આપને પ્રણિપાત કરું છું.”

દશરથનાં આ વચન પરશુરામે કાને પાણુ ન ધર્યાં. એમણે રામને કહ્યું, “હે દશરથપુત્ર, બતાવ તારું પાણી. આ બન્ને ધનુષ વિશ્વકર્માએ બનાવેલાં છે. શિવનું ધનુષ જર્જર થઈ ગયેલું, એટલે તૂટી ગયું હશે. આ વિષ્ણુનું ધનુષ એ દેવે મારા પૂર્વજ ઋષીક ભાર્ગવને આપેલું. એ અમારા ઘરમાં પૂજનતું આવ્યું છે. એના પર તું બાણ ચડાવ, અને પછી મારી જોડે બાથ ભીડવા આવી જા. તું બાણે છે રામ, મારું બાણબળ? ક્ષત્રિયોનો હું કાળ છું. મેં પિતાનો વધ કરનાર કાર્ત્તવીર્ય સદસ્રાબ્દનના સદસ્ર બાણ આ પરશુથી છેદી નાંખ્યા છે. એકવીસવાર મેં ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી આ પૃથ્વીને નિષ્કંટક બનાવી છે, અને બ્રાહ્મણોને નિર્ભય કર્યા છે. આજે આખા દેશમાં પરશુરામના નામની લોક પડતાં મનુષ્યો થરથરી ઊઠે છે. એ હું ભૃગુકુળનો વંશજ જનમદગ્ન્ય તને કહું છું, તું ઉદ્ધત ક્ષત્રિય હોય તો હું તારો પણ અંત આણવાનો છું. તારી સામે આ કાલાગ્નિ ભભૂકી રહ્યાં છે એમ સમજજો.”

રામે શાંતિથી આ વચનો સાંભળી લીધાં. પછી આગળ આવીને પરશુરામ પાસેથી ધનુષ લીધું અને તે પર બાણ ચડાવ્યું. આટલો નાનો યુવક વિષ્ણુના ધનુષને બાણ ચડાવે છે એ જોઈ પરશુરામ તો આભા જ બની ગયા. રામે કહ્યું:

“ મહારાજ, આપ પવિત્ર બ્રાહ્મણ છો તેથી હું આપને વંદન કરું છું. આપે બાપનું વેર વાળ્યું તેને માટે મને આપને સારુ માન છે. પણ જ્યારે આપ મારા બળની હાંસી કરો અને શિરજોરી કરતા આવો ત્યારે તો મારે મારું પાણી બતાવવું જ જોઈએ. મારું આ બાણ કદી અશળ જનાર નથી. એને હું ક્યાં મારું તે બતાવો. આપ બ્રાહ્મણ હોવાથી પૂજનીય છો, માટે આપનો વધ તો મારાથી થાય જ નહિ. તેથી મારું બાણ કાં તો આપના પગને વેધી આપની આકાશગતિ અટકાવશે, કાં તો ત્રિકોટનો સંહાર કરશે. ”

રામનાં આ બહાદુરીભર્યાં વચનો સાંભળી પરશુરામનો ગર્વ ગળ્યો. ક્રોધને લીધે તેમનું બળ પણ ક્ષીણ થઈ ગયું હતું. તેમને પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ થઈ અને દશરથપુત્ર રામ પોતાનું તેજ દણેશે એ ભવિષ્ય યાદ આવ્યું. તેમણે નમ્રતાથી કહ્યું: “ રામ, ક્ષત્રિયો પાસેથી લીધેલી પૃથ્વી મેં અગસ્ત્યને આપી દીધી છે તેથી હું રાત્રે પૃથ્વી પર આવતો નથી, માટે મારી આકાશગતિ ન રોકશો. મેં તમારું પરાક્રમ જાણ્યું છે. પૃથ્વી પર મારું કામ પૂરું થયું છે. હું હવે અહીંથી મહેન્દ્ર પર્વત પર ચાલ્યો જઈશ. મારી શક્તિ અને વિષ્ણુનું ધનુષ બન્ને હું તમને સમર્પણ કરું છું. ”

આ શબ્દો બોલી પરશુરામ વસિષ્ઠ વગેરેને નમસ્કાર કરી ચાલતા થયા. પરશુરામ ગયા પછી સૈનાં વદન પ્રકુક્ષિત થયાં અને રામની વાલવાહ બોલાઈ. દશરથને થયું કે આજે ક્ષત્રિયોની ગયેલી આબરુ પાછી વળી. પ્રવાસ શરૂ થયો અને થોડે દિવસે જન અયોધ્યા આવી પહોંચી.

રાજકુમાર અને રાજવધૂનું સ્વાગત કરવાને આખું અયોધ્યા ઊલટચું હતું. વાજતેગાજતે અને હર્ષનાદ વચ્ચે જાને અયોધ્યામાં પ્રવેશ કર્યો, અને રાજના મહેલ આગળ આવી પહોંચી. રાણીઓએ પુત્રવધૂઓનાં ઓવારણાં લીધાં અને મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. અયોધ્યામાં ઘણા દિવસ સુધી ઉત્સવ ચાલી રહ્યો.

ઉત્સવ પૂરો થયે કેટલાંના ભાઈ યુધાન્જિતે જવા તૈયારી કરી અને ભરતશત્રુઘ્નને લઈ જવાની માગણી કરી. દશરથે તેમને મામાની સાથે જવા દીધા. રામ અને લક્ષ્મણ અયોધ્યામાં પિતાની પાસે જ રહ્યા.

૧૮. રામ યુવરાજ થશે

એક દિવસ જમ્યા પછી દશરથ ચારીસામાં મોં જોતો હતો ત્યાં કાન આગળ એક ઘોળો વાળ તેની નજરે પડ્યો. તે કાળમાં એવો રિવાજ હતો કે છોકરાંને છોકરાં થાય અથવા પોતાને પળિયાં આવે એટલે ઘરનો ભાર પુત્રને માથે નાંખી પુરુષે વાનપ્રસ્થ ધારણ કરવું, વનમાં જઈ ઝૂંપડી બાંધી કંદમૂળ કે ખેતર લણ્યા પછી પડી રહેલું અનાજ વીણીને તે ખાઈને રહેવું અને મોક્ષ મેળવવાને સાધના કરવી. સ્ત્રીની ઇચ્છા હોય તો તેને પણ વનમાં લઈ જવી, નહિ તો તેને ઘેર પુત્રની પાસે રહેવા દેવી. ઘોળો વાળ જોઈ દશરથે વિચાર

કર્ચો કે આ વાળ જાણે મને એ જ કહી રહ્યો છે કે હવે મારે પણ રામને યુવરાજ બનાવી ધીમેધીમે રાજ્યનો ભાર તેને માથે નાંખી નિવૃત્ત થવું. રાજ્યભારથી નિવૃત્તિ મળશે એ વિચારથી દશરથના હૃદયનો અડધો ભાર ઊતરી ગયો.

તેણે તરત જ વસિષ્ઠને બોલાવી તેમને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. વસિષ્ઠને રાજનો વિચાર બહુ જ ગમ્યો. તેમણે કહ્યું: “રામ જેવા ગુણિયલ પુત્રને રાજ્યનો ભાર સોંપવાની સન્મતિ તને સૂઝી છે તેથી હું ખૂબ રાજી થયો છું. એથી તારું અને પ્રજાનું બંનેનું કલ્યાણ થશે. પ્રજા તો રામને માટે પ્રાણ પાથરવા તૈયાર છે.” દશરથે કહ્યું: “ગુરુજી, પણ એ કામ જેમ બને તેમ જલદી આટોપી લેવું જોઈએ. માણસના મનનો ભરોસો નહિ; ઘડીમાં ફરી જાય, અને આવું કલ્યાણકારક કામ અટકી જાય. માટે આવતી કાલે સવારમાં જ આપણે રાજસભામાં આ વાત કરવી અને પ્રજાનું મન જાણી લેવું.”

બીજે દિવસે સવારે દરબાર ભરાયો. રાજના પ્રધાનો, રાજ્યના બીજા અમલદારો, નગરના પ્રતિષ્ઠિત ગણતા સજ્જનો, વિદ્વાનો વગેરે સભામાં આવ્યા હતા. કેટલાક ખંડિયા રાજાઓ પ્રસંગવશાત્ અયોધ્યા આવેલા તે પણ હાજર હતા. સભાનું બીજું બધું કામકાજ પૂરું થઈ ગયા પછી રાજાએ સભા આગળ રામને યુવરાજ બનાવવાનો પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. મેઘગર્જના થતી હોય એવા ગંભીર સ્વરે દશરથે કહ્યું: “પ્રજાજનો, તમે જાણો છો કે મારા પૂર્વજોએ પ્રજાનું પુત્રવત્ પાલન કર્યું છે. મેં પણ એમને પમલે ચાલીને અહોરાત્ર જાગ્રત રહી પ્રજાના

એયનું ચિંતન કયું છે અને પ્રજનનું રક્ષણ કયું છે. આ કાયા જગતનું બહુ કરતાં કરતાં આ શ્વેત છત્રની નીચે મેં ધસી નાંખી છે. હવે હું એને વિશ્રાંતિ આપવા ઇચ્છું છું. આ રાજ્યધુરા વહેવી સહેલી નથી. જિતેન્દ્રિય ન હોય તે એને ન જ ધારણ કરી શકે. મેં એ ધારણ કરી. અને હવે મને છૂટો થવાનું ધણું મન છે. તમે સૌ જો અનુમતિ આપો તો હું રામને યુવરાજ બનાવી રાજકાજમાંથી નિવૃત્ત થાઉં. રામને તો તમે જાણો જ છો. એ તમારો રાજ થાય તો તમે જરૂર સુખી થશો. અરે, એ તો આખા ત્રિલુવનનો સ્વામી થવાને યોગ્ય છે. માટે તમે વિચાર કરીને તમારો મત જણાવો. આ પગલું તમને યોગ્ય ન લાગે તો જો ફીક લાગે તે કહેજો.”

રાજનનાં વચ્ચેના સાંભળીને સલામાં બેઠેલા સર્વના મુખ પર પ્રસન્નતાની છાયા ફેલાઈ ગઈ. મુખ્ય મુખ્ય પ્રજા-જનોએ ભેગા મળી વિચાર કરી લીધો. પછી આગેવાન ગણુતા એક વૃદ્ધ નાગરિકે ઊભા થઈને રાજને કહ્યું: “મહારાજ, આપના સ્વપ્નમાં પણ એવો વિચાર ક્યાંથી આવે કે જેથી પ્રજાનું અમંગળ થાય? પ્રજાના કલ્યાણ પાછળ સર્વસ્વ હોમવું એ તો રઘુકુળનું ખિરદ છે. આપના રાજ્યમાં અમને કોઈ દિવસ ફરિયાદ કરવાનું કારણ મળ્યું નથી. આપનું રાજ્ય અમર તપો એમ અમે તો ઇચ્છીએ છીએ. છતાં વાનપ્રસ્થ થઈ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ લેવાની અભિલાષા છે તે પણ ધર્મ છે, અને આપનું અને પ્રજાનું તેમાં કલ્યાણ છે. રામની યોગ્યતા માટે તો શું કહેવાનું હોય? આખી પ્રજાના હૃદયમાં રામની રમ્ય અને

પ્રેમળ મૂર્તિ રમી રહી છે. રામ પર આખું અયોધ્યા વારી જાય છે. રામ એ પ્રજના પિતા જેવો છે. એના દીર્ઘાયુષ્યને સારુ નગરની સ્ત્રીઓ પણ રોજ ભેગી મળીને દેવોની પ્રાર્થના કરે છે. રામ યુવરાજ થાય તે દિવસ તો અયોધ્યા-વાસીઓને પરમ ઉત્સવનો દશે. માટે આપ સુખેથી રામનો યુવરાજપદે અભિષેક કરો.”

રાજાએ વસિષ્ઠ પાસે અભિષેકનું શુભ મુહૂર્ત જોવડાવ્યું. ઋષિએ કહ્યું: “આ ચૈત્ર માસ ચાલે છે તે અભિષેક માટે સર્વથા શુભ જ છે. અભિષેક બહુ વહેલો કરવો હોય તો આવતી કાલે જ પુષ્ય નક્ષત્રનો ઉત્તમ અને અત્યંત મંગલકારી યોગ છે.” રાજાએ કહ્યું: “ત્યારે શુભસ્ય શીઘ્રમ્ । જરૂર કાલે જ અભિષેક કરવો. મહારાજ, આપ રામની પાસે જઈ તેને અને સીતાને ઉપવાસ કરવાનું અને મંત્રનો જાપ કરવાનું કહો. મહામાત્ર, તમે જાઓ અને અભિષેકની બધી તૈયારી કરો. શહેરમાં પણ દાંડી પિટાવી પ્રજાને ખબર અપાવો કે આવતી કાલે રામનો યુવરાજપદે અભિષેક થવાનો છે.”

દરબાર પૂરો થઈ ગયા પછી દશરથે મહેલમાં જઈ રામને બોલાવ્યા અને કહ્યું: “વત્સ, મારી હવે અવસ્થા થઈ છે. આજ સુધી મેં રાજ્ય કરી કર્તવ્યનું પાલન કર્યું છે, વિવિધ ભોગ ભોગવ્યા છે અને દેવ, ઋષિ અને પિતૃનું ઋણ મારી શક્તિ પ્રમાણે ચૂકવ્યું છે. હવે મારી ઇચ્છા માત્ર તને યુવરાજ બનાવીને વાનપ્રસ્થ થવાની છે. અયોધ્યાની પ્રજા પણ તને રાજ્યાસન પર બેઠેલો જોવા આતુર છે. આવતી કાલે પુષ્ય નક્ષત્રમાં અભિષેકનું શુભ મુહૂર્ત નક્કી

થયું છે. ભરત અહીંયાં નથી અને અભિષેક કરવો પડે છે એથી મને દુઃખ તો થાય છે. છતાં ભરત ધર્માત્મા છે, તને સૌ રીતે અનુકૂળ છે, એટલે એને મનમાં એાછું નહિ આવે. કેટલાયે દિવસ થયાં મને ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યાં કરે છે, મારું મરણ નજીક આવતું હોય એમ દેખાય છે. માટે જ આટલી ઉતાવળ કરવી પડી છે. તું જા, તારી માતાને અભિષેકની ખબર આપ. તું અને સીતા આજે ઉપવાસ કરજો અને ગુરુજી બતાવે તે મંત્રનો જાપ કરજો.”

પિતાની આજ્ઞા લઈ રામે માતાને મહેલ જઈ તેને અભિષેકની જાણ કરી. કૌસલ્યાની આંખમાં લ્પનાં અશ્રુ આવ્યાં; તેને જન્મ સદ્ગ થયો લાગ્યો. તેણે રામનાં આવારણાં લીધાં અને રૂડો દિવસ લાવવા માટે પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગી. રામ ત્યાંથી નીકળ્યા. રસ્તામાં લક્ષ્મણનો ભેટો થયો. અભિષેકની વાત સાંભળી લક્ષ્મણ રામને મળવા જ આવતો હતો. તેણે રામને જોતાં જ પ્રણામ કર્યા. રામે કહ્યું: “ભાઈ, મારી સાથે રહીને તું પણ આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કર અને સુખ ભોગવ. મને મળેલી લક્ષ્મી એ તારી જ છે. મારું જીવન અને રાજ્ય પણ તારાં જ છે.” મોટા ભાઈની રજા લઈ લક્ષ્મણ અભિષેકની તૈયારી કરવા ગયો, અને રામ ઘેર સીતા પાસે આવ્યા. પતિપત્નીએ તે દિવસે ઉપવાસ કર્યો, અને વસિષ્ઠ બતાવી ગયા હતા તે મંત્રનો જાપ શરૂ કર્યો.

દરબાર વીખરાયા પછી રામના અભિષેકની વાત પવનવેગે આખા અયોધ્યામાં પ્રસરી ગઈ. પ્રજાએ ઉત્સાહથી અને પ્રેમના ઉમળકાથી જિભરાતે હૃદયે અભિષેકના ઉત્સવની

તૈયારીઓ કરવા માંડી. બીજા બાળુએ રાજના અનુચરોએ પણ નગરને સોલાવવાને મન મૂકીને કામ કરવા માંડ્યું. સાંજ પહેલાં તો આખા અયોધ્યામાં ઠેકાણેઠેકાણે — દેવમંદિરો પર, ચોતરેચોતરે, શેરીએશેરીએ ને ઘેરેઘેર ધન્યપતાકાઓ ઝાડવા લાગી. ભાટચારણો ગીત ગાવા લાગ્યા. રસ્તાઓ પર પાણીનો છંટકાવ થઈ ગયો. ઠેકઠેકાણે દીપવૃક્ષ રોપાયાં. લોકોનાં ટોળેટોળાં હર્ષના પોકાર કરતાં રાજના મહેલ આગળ ઝલટવા લાગ્યાં. રસ્તા પર રથ ચલાવવાની બંધી થઈ ગઈ. આખા શહેરમાં બધે ઉત્સવની જ વાત ચાલી રહી. લોકો રામની ધર્મિષ્ઠતાનાં અને યોગ્યતાનાં અને દશરથની સહ્યુદ્ધિનાં વખાણુ કરવા લાગ્યા.

સાધના—પ્રયાસ

મહામાત્ર—રાજ્યનો એક મોટો
અમલદાર

૧૮. કળિનો પ્રવેશ

આ બધું ચાલતું હતું તે વેળાએ રાજમહેલના એક ભાગમાં અગાસી પર એ સ્ત્રીઓ વાતો કરતી બિભી હતી.

એકે કહ્યું: “અલી દુઃશલા, આજે આ અયોધ્યામાં શાનો ઉત્સવ ચાલી રહ્યો છે? આ રસ્તા પર આ તોરણ અને ધન્યપતાકા શાનાં છે? ભાટચારણો ગાઈ શું રહ્યા છે? અને અલી, પણ આ કીડીઓ બિભરાય એમ માણુસોનાં ટોળાંનાં ટોળાં મહેલ આગળ શું ઝલટયાં છે? જો આ મોટી

બ્રાહ્મણોની હારની હાર મહેલ આગળથી ચાલી જાય ! અરે જો તો ખરી, પેલાં હાથીઘોડાનાં જૂથને જૂથ ચાલ્યાં આવે ! પણ આ બધું છે શું તે ? રાગ કંઈ ચડાઈ લઈ જવાના છે કે શું ? ના, ના, પણ આ તો કંઈ માંગલિક પ્રસંગની તૈયારીઓ દેખાય છે, નહિ ?”

આ બધા ગભરાટના શબ્દો સાંભળી દુઃશલા ખડખડાટ હસી પડી. “વાહ ! મંથરા, આટલી ગભરાય છે શાને ? પણ મને હસવું તો એ છૂટે છે કે આખું અયોધ્યા તળેડિપર થાય છે છતાં શું બને છે તેની તને ખબર પણ નથી ? તું તો કૈકેયીની માનીતી દાસી રહી, બહેન, તને તો સાથી પહેલી જાણ થવી જોઈએ.”

“પણ હવે કહેને કહેતી હોય તો શું છે તે,” મંથરાએ અધારી બની જઈને કહ્યું.

દુઃશલા બોલી : “આ તો આવતી કાલે સવારે મહારાજ રામજન્મે યુવરાજ બનાવવાના છે તેની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આ બ્રાહ્મણ કૌસલ્યાને મંદિરથી આવે છે. પુત્રના અભિષેકના ઉત્સવના આનંદમાં કૌસલ્યા તેમને દાન આપે છે તે લઈને તેઓ હરખભેર ચાલ્યા જાય છે.”

મંથરા ખૂંધી હતી. ખૂંધને લીધે તેનું શરીર કેડમાંથી બેવડું વળી ગયું હોવાથી તેનાથી લાકડીના ટેકા વિના ચલાવું નહિ. જેવી તે ખૂંધી તેવી ખંધી પણ હતી. કૈકેયીની સાથે તેને પિયરથી આવેલી હોવાથી કૈકેયીની તે માનીતી હતી. રાણી એને પૂછ્યા વિના પાણી પણ પીતી નહિ. રાણીના તેના પર ચારે હાથ હતા, અને રાણીના કરતાં ઉંમરે મોટી હોવાથી ઘણી વખત મંથરા કૈકેયી પર દોર પણ

ચલાવતી. તેની બધી ઇચ્છાઓ પૂરી પડતી હતી મંથરાના લોભને થોભ નહોતો. અદેખાઈની તો જાણે તે જીવતી-જાગતી મૂર્તિ જ હતી. રાણી કોઈ દાસીને કદાચ એકાદ સારી સાડી કે કંકણ આપે તો મંથરા બીબી ને બીબી બાળી જાય. કોઈ પણ સુખી થાય તે તેનાથી સહેવાતું નહિ. રામ યુવરાજ બનશે એ બબરે તેના દ્રેષામિતે પ્રજ્વલિત કર્યો, અને તે લડલડ બળવા લાગી. તેનાથી અગાસીમાં બિભુ પણ ન રહેવાયું. ક્રોધે ભરાયેલી નાગણ ફૂંકાડા મારે એમ ફૂંકાડા મારતી તે લાકડીનો ટેકો લેતી લેતી કૈકેયીના શયન-ગૃહમાં જઈ પહોંચી. કૈકેયી પલંગ પર સૂતી હતી તેને ઉઠાડી, અને કાળજી ચીરી નાંખે એવી ચીસ પાડી.

“અલી ઓ મૂરખી ! જિંધમાં ને જિંધમાં લાગ્ય ઉપર પાણી ફરી વળ્યું ! આંખ ઉઘાડીને જો તો ખરી કે જગતમાં શું ચાલી રહ્યું છે. પણ જેના કપાળમાં વિધાતાએ લેખ લખી દીધા હોય તેને ક્યાંથી સૂઝે ? ઓ સુખાણી, જો તો ખરી, તારું સુખ ચાલ્યું. ઓ મહારાજની માનીતી, જરા જાગીને તો જો, ક્યાં છે તારાં માન ને ક્યાં છે તારી સત્તા ? ”

ભરજિંધમાં કૈકેયીને લાગ્યું કે જાણે એને માથે વીજળી પડી હોય. તે ઝબકીને જાગી. લાંશળીફાંફળી ધડીવાર ચારે તરફ જોવા લાગી. સામે મંથરાનું કાળું મોં જોયું. મંથરાનો પિત્તો આજ કંઈકે જુદો જ દેખાયો. હળવે રહીને કૈકેયીએ તેને પૂછ્યું : “અરે બાઈ, પણ છે શું ? આટલી બધી ચીસો તે શેની પાડે છે ? જાણે રાજમહેલને લાલ્લ જ લાગી હોય એમ ચીસો પાડતી આવી છે ! ”

“ રાજમહેલને તો કંઈ લાલ લાગી નથી લાગી. તારા ને મારા લાગ્યને લાલ લાગી છે, બાઈ!”

“ મંથરા, આજે તે તું શું બોલે છે ? તને કોઈએ દૂલની કરી છે કે શું ? ”

મંથરા ઊલટી વધારે ખિન્ન. “ મને દૂલવનારું તો હજી હવે જન્મે ત્યારે છે. મોટી માનીતી રાણી થઈ છે તે સામી મારી દયા ખાય છે ને મારી વહારે ધાતી આવે છે ! અને મને કોઈએ દૂલવી હોય તોયે તારાથી હવે શું થવાનું હતું ? એ દલાડા તો હવે ગયા. તું તારે ઊંઘ્યા કર. મારા બાપનું શું જાય છે, બાઈ ? ”

કૈકેયી આ ટપકામાંથી કંઈ જ અર્થ કાઢી ન શકી. રોજ ઊંઘું તેમ આજ પણ ઊંઘી, એમાં શું ભારે પાપ થઈ ગયું કે આ ડોશી આટલી બધી જીલ કરતી હશે ? “ મંથરા ! એમ શું કરે છે ? સીધું બોલે નહિ ત્યાં સુધી હું શું સમજું ? ”

મંથરાએ મોઢું ચડાવીને કહ્યું : “ મહેલમાં રહે છે પણ મહેલમાં શું બને છે એની તને ખબર ન હોય એ તે કેમ સંખાય ? રાજ રામનો આવતી કાલે યુવરાજપદે અભિષેક કરે છે, પણ તેને એનું કંઈ છે ? તને તો હજી જાણે ગગનમાં ગાજે છે ! ”

કૈકેયી હરખેલી બની ગઈ, એકદમ પલંગ પરથી નીચે ઊતરી અને ગળામાંથી માળા ઉતારીને મંથરાને પહેરાવી દીધી.

“ મંથરા ! તારા મોંમાં સાકર. તારી બધી ગાંઠો હવે જ તને માફ છે. ”

મંથરાએ નિસ્કારની સાથે રાણીનો કીમતી હાર ફેંકી દીધો ને બોલી: “વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ કહે છે તે આનું જ નામ. જે સાંભળીને કાળજી બળી જવું જોઈએ તે વાત સાંભળી બાઈસાહેબ હરખાઈ ગયાં અને ઇનામ આપવા બેઠાં! હું તો બાઈ તને ચેતાવવા આવી છું. નહિ તો મારે શું? ગમે તેવી તોયે હું તો દાસી માણસ. રાજમાતાનું માન જશે તો તારું જશે.”

“અલી મંથરા, તું તો કંઈ બહુ જ ચળા ગઈ લાગે છે! માન જવાનાં શાનાં હતાં ને શી વાત? મારા રામના રાજ્યમાં મારાં માન કેવી રીતે ઊતરે?”

મંથરાની દલીલો ચાલવા લાગી: “બાઈસાહેબ, તમારા કરતાં આ દુનિયા મેં કંઈક ઝાઝાં વરસ જોઈ છે. તને તો ઊજળું એટલું બધુંય દૂધ જ દેખાય છે, પણ ઠેક સુધી મહારાજે તને પત્તો જ ન લાગવા દીધો એમાં મને તો ભારે ભેદ દેખાય છે. અને ભરત શત્રુઘ્ન મોસાળથી આવે એટલી વાટ એમનાથી ન જોવાઈ? શેની એટલી ધીરજ રાખે? વખત છે ને ભરત વાંધો લે ને સામો થાય તો ભારે પડે ને?”

મંથરાની દલીલોની ક્યાંક ઊંડી અસર થઈ તો ખરી જ. કૌસલ્યા શોક્યનું કામ કરે એમ કદાચ ધારી લઈએ, પણ દશરથ રાજનું, તેમના પ્રેમનું સ્મરણ કરતાં વળી તેની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ જતી. અને રામને માટે તો કંઈ શંકા જ કેમ લેવાય? તેણે કહ્યું: “રામ મને ભરત કરતાંયે વડાલો છે. રામ મને કોઈ દિવસ દગો દે જ નહિ.”

મંથરા જેવી અનુભવી ડોશી પાસે પુત્રપ્રેમ પણ કયાં સુધી ટકે? મંથરા બોલી: “તારા જેવી મૂખાઈ તો ક્યાંયે

દીઠી નથી. શોક્યના દીકરાનો પ્રેમ માનીને રાજ થનારી તને જ જોઈ. આંગળીથી નખ વેગળા એટલા વેગળા. ગમે તેવી તોયે તું કંઈ કૌસલ્યા થોડી જ થવાની હતી? અને રાજ્ય મળવાનું હોય ત્યારે રામ પણ ફરી જાય ને રામનો પ્રેમ પણ ક્યાંય ઊડી જાય! રાજદરબારમાં આટલી જિંદગી ગાળી તે બધી પાણીમાં જ નાંખી લાગે છે. નહિ તો આટલી સીધી વાતે ન સમજાય?”

કૈકેયી ગમે તેવી તોયે પલળવા લાગી. હજી મંથરાનો પાસ પૂરેપૂરો ચડી નહોતો ચૂક્યો. કૈકેયીનું કૈકેયીપણું અંદર રહ્યું રહ્યું બોલ્યું: “મારાં માન જાય તો તેમાં કોઈનો શો વાંક? જેવાં મારાં ભાગ્ય. બાકી ગાદીએ તો પાટવી-કુંવર હોય એ જ બેસે તો. સૂર્યવંશનો જે ધારો ચાલ્યો આવતો હોય એ કંઈ મારા સારુ બદલાય?”

મંથરા પાસે જવાળ તૈયાર હતો: “રામ મોટો હોય તેથી શું થઈ ગયું? તું માનીતી રાણી તો છે કે નહિ? માનીતીઓના કુંવર બધે જ ગાદીએ આવે છે કે તારે ત્યાં નવાઈ છે? રાજ્યને કરવું હોય તો બધુંય થાય. અને રાજ્ય પણ શું કરે? તારા પોતામાં પરિબળ હોય તો બધુંય બને. હજી કાંઈ જતું નથી રહ્યું.”

કૈકેયીએ કહ્યું, “અલી મંથરા! તું હવે મૂંગી રહે તો સારું. તેં તો મારી મતિ મૂંઝવી મેલી.”

મંથરા જાણતી હતી કે કૈકેયીને ઝેર ચડવા લાગ્યું હતું. એક બોલ કહે તો સામા તણ સંભળાવતી તેને ઠેકાણે હવે નરમ થઈને ‘મૂંગી રહે’ એટલું જ કહેતી થઈ હતી.

“ભરત જેવો ભડ અહીં હાજર હોત ને કૌસલ્યા એના રામને અભિષેક કરાવત તે હું જોત જ તો ! પણ આ બાઈસાહેબને ક્યાં કંઈ સમજવું છે ? મારે શું ? દાસીપણાં આવશે, કૌસલ્યાની ચાકરડી થઈને રહેશે ત્યારે બધું સમજશે. મારા જેવી કડવો ઘૂંટકો પાનાર કોઈ નહિ મળે. આ મારાં છેલ્લાં વચન છે. પ્રીતી કદી કહેવા નહિ આવું. ચેતવું હોય તો ચેતજે.”

મંથરા પલંગની નીચે એક ખૂણે ઊંધું માથું નાંખીને બેઠી. પાવું હતું તેટલું વિષ પાઈ દીધું હતું. હવે તેની શી અસર થાય છે એની એ મનમાં રાહ જોતી હતી.

કૈકેયી વિચારમાં ગરક થઈ ગઈ હતી. તેના હૃદયમાં ધર્મ અને સ્વાર્થ વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું, અને એ બે વચ્ચે એનું હૃદય ઝાલાં ખાતું હતું. અંતે ધર્મની પુણ્ય-વૃત્તિનું બળ શિથિલ પડ્યું અને સ્વાર્થનો વિજય થયો. તે ગળગળી થઈ ગઈ અને મંથરાને કહેવા લાગી:

“મંથરા, તારો શો આભાર માનું ? મને તેં ખરે વખતે મતિ સુઝાડી છે અને મારું નાવ ભરદરિયે ખડક પર અથડાઈ જતું બચાવ્યું છે. હવે કૌસલ્યાની કપટગ્નજ મને સમજાય છે. રામલક્ષ્મણને વિશ્વામિત્ર સાથે મોકલતાં રાજાને કેટલું દુઃખ થયું હતું અને ભરતને મોસાળ કાઢતાં સહેજ પણ આનાકાની ન કરી, તેનું કારણ પણ હવે હું સમજી શકું છું. હવે જરૂર આભપાતાળ એક કરીને પણ ગાદીએ તો ભરતને જ બેસાડવો. પણ રામનું સાલ ટળે તેને માટે શું કરીશું, મંથરા ?”

“રામને વનમાં કાઢવો એ જ.”

“પણ એ શી રીતે બની શકે?”

“એનો ઉપાય પણ શોધ્યે ન જડે એમ નથી. તું જ એકવાર કંઈક કહેતી હતી ને કે રાજાએ તને બે વર આપેલા છે.”

“હા, એકવાર રાજા દેવોનો પક્ષ લઈને દાનવો સામે લડવા ગયા હતા. સાથે હું પણ ગઈ હતી. ત્યાં ઘોર સંગ્રામ થયો. યુદ્ધનો બરાબર રંગ જામી ગયો હતો તે વખતે રાજાના રથના પૈડાનો ખીલો નીકળી ગયો અને પૈડું રથથી છૂટું પડી જવાની તૈયારીમાં હતું. એકાએક મારી નજર તે પર ગઈ. મેં મારી બે આંગળી ખીલાની જગાએ ઘાલી દીધી અને પૈડું નીકળતું અટકાવ્યું. યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું અને રાક્ષસોનો પરાજય થયો. મારી આંગળીનો ટૂંચો વળી ગયેલો તે રાજાએ જોયો અને મારા પર પ્રસન્ન થઈ મને બે વર આપ્યા અને જોઈએ તે માગી લેવાને કહ્યું. મેં કહ્યું: ‘મારે જ્યારે જોઈશે ત્યારે માગી લઈશ. હમણાં એ રહેવા દો.’”

મંથરા બોલી, “બસ ત્યારે. તારે રાજાને કહેવું કે ભરતને ગાદી આપો, અને રામને ચૈદ્ર વરસ વનવાસ મોકલો. ચૈદ્ર વરસ તો ઘણાં થશે. એટલા સુધીમાં તો વનમાં રામ અથડાઈકુટાઈને કે રાક્ષસોનો ભોગ થઈને મરી પણ જશે.”

“પણ રાજા બોલ્યું પાળતાં આનાકાની કરે તો?”
કેકેયાએ પૂછ્યું.

“તેને માટે ઉત્તમ ઇલાજ એ કે તારે રૂસાણું લેવું. બધા કામકાજથી પરવારી રાજા રાત્રે તારી પાસે આવશે. તે

પહેલાં તું બધો વેશ તૈયાર કરી મૂક. રાજા આવે તે વખતે બોલવુંચાલવું નહિ, અને રાજા મનાવે ત્યારે વર માગી સેવા. ન આપે તો ફાંસો ખાઈ મરવાની બીક બતાવવી.”

કૈકેયી અને મંથરા એકબીજાને ખૂબ ઉમળકાથી ભેટ્યાં અને છૂટાં પડ્યાં.

૨૦. નાગણનો ડંખ

આખું અયોધ્યા ઉત્સવના આનંદમાં મગ્ન હતું, અને એ આનંદ પર વિષાદની છાયા ફેલાવનાર એક કાળી વાદળી ઝડપભેર આવી આવતી હતી તેનો કોઈને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો.

મંથરાને વિદાય કરી કૈકેયીએ રસણાનું નાટક ભજવવાને સાજ સજવા માંડ્યો. રાજાને આવવાની વેળા થતાં તેણે શરીર પરથી ધરેણું કાઢીને ફેંકી દીધાં, સારાં વસ્ત્ર ઉતારીને કાળાં લૂગડાં પહેરી લીધાં, વાળ વિખેરી નાંખ્યા અને એક અંધારા ઓરડામાં જઈને ભોંય પર પડી.

સાંજ પડી, દીવા થયા, અયોધ્યામાં સેંકડો સૂરજનો સામટો ઉદય થયો હોય એટલો ઝગઝગાટ થઈ રહ્યો. અભિષેકની બધી તૈયારી થઈ ગઈ. બધા કામથી પરવારી રાજા કૈકેયીના ભવન તરફ વળ્યો. કૈકેયીને રામના અભિષેકની ખબર પહોંચ્યાવાનું પણ પોતે કામની તડામારમાં ભૂલી ગયો.

તેથી તેને ગુસ્સો ચડ્યો હશે એ બીકથી દશરથ ઉતાવળે પગલે કૈકેયીના ઝોરડા આગળ આવી પહોંચ્યો. અંદર જઈને જુએ છે તો એક ખૂણામાં ઝીણો દીવો બળ્યાં કરે છે. ઝોરડામાં દાસદાસી કોઈ જણાતું નથી. રાજાને નવાઈ લાગી કે કૈકેયીના મહેલમાં હજુ અંધારું કેમ? તરત પાછો પગલે બહાર આવી એક દાસીને કૈકેયી ક્યાં છે તે પૂછ્યું. રાણી રિસાઈને ક્રોધાગારમાં ગઈ છે એ બબરે રાજાનું મન દુભાવ્યું. તરત જ તે ક્રોધાગારમાં જઈ પહોંચ્યો. રાજાનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળીને કૈકેયી સાવધ થઈ અને રસણાનું નાટક સાંગોપાંગ પાર બિતરે તેની પૂરી તૈયારી કરી લીધી.

રાજા દીવો મંગાવીને જુએ છે તો ઝોરડામાં બધું વેરણછેરાણુ પડ્યું છે. એક ખૂણામાં જમીન પર કૈકેયી પડી છે. શરીર પર અલંકાર નથી, કપડાંનું ટેકાણું નથી, વાળ વીખરાઈ ગયા છે. શરીરે ધૂળ પણુ ચોંટી છે. દશરથે પાસે જઈને કહ્યું, “કૈકેયી, બિઠ. આજે ઉત્સવનો રણિયામણો દિવસ છે. કાલે રામનો અભિષેક છે. તે વખતે તું આમ કેમ બેઠી છે? તારે જે જોઈએ તે માગી લે. તે કરી દેવા હું તૈયાર છું.”

કૈકેયીએ જવાબ ન દીધો અને વધારે ડુંગરાઈને રાજા સામેથી મોઢું ફેરવી દીધું. રાજાની ચિંતા વધી.

“કૈકેયી, આમ શું કરે છે? તને કોણે દૂભવી છે તે તો કહે. કોઈએ આંગળા ચીંધી હોય તો આંગળા કપાવું. કડવું વેણુ કહ્યું હોય તો તેની જીભ કપાવી નાંખું. બોલી જા, તને કોણે દૂભવી છે? આમ રસણું શું આદરી બેઠી છે? જરા બોલ તો ખરી.”

સાક્ષાત ક્રોધમૂર્તિ ચંડિકા પ્રગટ થયાં હોય. એવો દેખાવ કરીને નાગણી ફુંકાડો મારે એમ કૈકેયીએ વિષની ઝાળ છોડી:

“અહીંયાં શું કરવાને આવ્યા છો? જાઓ તમારી માનીતી હોય તેની પાસે. આટલા દિવસ તો હું તમારી મીઠીમીઠી વાતોથી ભોળવાઈ, પણ હવે હું તમારા કપટનો પાર પામી છું. ગોદમાં ધાલેલો સાપ આમ વેરવી થઈને ડંખ દેશે એવું હું અભાગણી સ્વપ્ને પણ જાણતી નહોતી. જોઈએ તે આપવું હોય તેનાં આવાં લક્ષણ હોય કે? મને તે દિવસે આપેલા એ વર તો હજી પડ્યા છે, અને શું મોઢું લઈને કહેતા હશે કે જોઈએ તે માગ?”

“અરે, એ જ વાત છે ને?” દશરથે નરમાશયી કહ્યું. “એ વરની તો તેં મને ફરી યાદ પણ ન દેવડાવી, અને હું તો કામમાં એની વાત જ ભૂલી ગયો હતો. ચાલ માગી લે આજે જ જોઈએ તે.”

કૈકેયીએ રાજની નાડ પારખી. તેને થયું કે હા, હવે રાજ બરાબર સકંજમાં આવી ગયા છે. “જોજો રાજ, આપવું પડશે માગીશ તે. નહિ તો પહેલેથી જ ના કહી દેજો.”

“અરે, એ શું બોલી? રઘુકુળનું વચન કોઈ દિવસ ફર્યું જાણ્યું છે?”

“લો ત્યારે સાંભળો. ભરતને ગાદી આપો અને રામને યૌદ્ધ વરસ વનમાં મોકલો.”

કૈકેયીના બોલ પૂરા થતાં જ રાજ એકદમ કારમી ચીસ ખાઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યો. તેને મૂર્છા આવી ગઈ. પાસેના ખંડમાંથી દાસીઓ ગલરાટમાં દોડી આવી, અને

ચોભીલીચોભીલી રાજની મૂર્છા વાળવાને ઉપચાર કરવા લાગી. થોડીવારે રાજને શુદ્ધિ આવી. દાસીઓએ રાજને હાથ ઝાલીને બેઠો કર્યો. રાજ હાથ નેડીને કૈકેયીને કરગરવા લાગ્યો:

“અરે, તને આ શું સૂઝ્યું ભૂંડી? જે રામ તને પુત્રથી પણ અધિક વદાસો લાગતો એને વનમાં કાઢવાની મતિ તને ક્યાંથી થઈ આવી? પાટવી કુંવર રામને રાજ્ય મળવું નેઈએ એ ન્યાયને કેકાણે આ અન્યાય કરવા ક્યાંથી બેઠી? રામ રાજ થાય એનો તને શો લય લાગે છે? દેવ-સમો રામ, એને વનમાં મોકલીને તું શું લલાણ કાઢીશ? હું તને પગે લાગીને વીનવું છું, કૈકેયી, તું જરા વિચાર કરી ને અને હજીયે બીજું કાંઈ માગી લે. રામને આધારે તો હું જીવી શકું છું. રામ જતાં મારા પ્રાણ ઘડી ટકવાના નથી. મારી અવસ્થા સામું તો ને ને જરા દયા રાખ.” દશરથે ઊંઠો નિસાસો નાંખ્યો. તેનાથી વધારે બોલી શકાયું નહિ.

કૈકેયી ન ડગી. તેણે કહ્યું: “હું જાણતી જ હતી કે તમે ખાલી વચનોથી મને ખુશ કરવા માગો છો. આમ છે ત્યારે રઘુવંશનું અભિમાન રાખીને સત્યવાદી અને દાનેશરી શાને કહેવડાવતા ફરો છે? સત્યવાદી તો હરિશ્ચંદ્ર કે જેણે વચનને ખાતર સ્ત્રી વેચી, પુત્ર વેચ્યો અને પોતે ચંગળનો ગુલામ થઈને રહ્યો. દાનેશરી તો શિબિ કે જેણે કપોતને ખચાવવાને પોતાના શરીરમાંથી ભારોભાર માંસ કાઢી આપતાં આચકો ન ખાધો. આપેલું વચન ઘડીમાં ફેક કરી નાંખનારને સત્યવાદી કાણ કહે? લલે રાજ, મારા વર ન ચૂકવવા હોય તો વાંધો

નહિ. તમે સુખેથી રામને ગાદી આપો. પણ હું તો સવાર પહેલાં ફાંસો ખાઈને પ્રાણ કાઢી નાંખીશ.”

કૈકેયીનાં વાગ્બાણથી રામનું હૈયું ભેદાઈ ગયું. તેને ફરી મૂર્છા આવી ગઈ. આખી રાત દશરથે મૂર્છા અને શોકમાં જ ગાળી.

વિષાદ—માહું; શોક
સાંગોપાંગ—પૂરેપૂરું
ઉપચાર—ઉપાય

કોધાગાર—જૂના વખતના
રાજમહેલમાં રાખવામાં
આવતી રાણીઓને
રિસાઈ બરાવાની ઓરડી

૨૧. કૈકેયી અને કૌસલ્યા

સવારે બ્રાહ્મમુહૂર્ત થતાં રાજમહેલ આગળ મંગળ ચોંટાડવાં વાગવા લાગ્યાં. રામને જગાડવાને બંદીજનો મધુર સ્વરે ગીત ગાવા લાગ્યા. અયોધ્યામાં બાળકથી વૃદ્ધ સુધી સૌ આજે વહેલું બિહુનું હતું. મળસકું થતા પહેલાં તો રાજમહેલ આગળ લોકોની ભીડ થવા લાગી. રાજમહેલમાં પણ બધાં બહારે ઉમંગભેર કામ કરતાં હતાં. રામએ સુમંત્રને સવારમાં વહેલો બોલાવેલો. તે રામને બોળતો બોળતો કૈકેયીના ઓરડામાં પેડો ત્યારે તો રામ બેથું પડેલો અને પાસે કૈકેયી બેસી હતી. દાસીઓ રામને પંખો નાંખતી હતી. કૈકેયીએ સુમંત્રને કહ્યું કે “રામ રામને મળવા ઇચ્છે છે,

માટે રામને બોલાવી લાવ.” સુમંત્ર તરત જ પાછો વળ્યો અને કંઈ માફું થવાનું છે એ ભયથી ધડકતે હૈયે દોડતે પગલે રામને મહેલ જઈ પહોંચ્યો.

રામ નિત્યકર્મથી પરવારી વસ્ત્રાભૂષણ સજી તૈયાર થઈ બિલા રહ્યા હતા. ત્યાં સુમંત્ર આવી રાગ્નનો સંદેશો કહ્યો. સુમંત્રની સાથે રામ તરત જ કૈકેયીને ત્યાં આવ્યા અને રાગ્નને તથા રાણીને પગે લાગ્યા. પિતાને બેશુદ્ધ પડેલા જોઈ રામનું મન વ્યાકુળ થયું.

રાગ્નની મૂર્છા જરા વળવા આવી હતી. તેણે આંખ ઉઘાડી રામ સામે જોયું. રામે પાસે આવી પૂછ્યું: “પિતાજી, શી આજ્ઞા છે? રાગ્નનો કંઈ રૂંધાઈ ગયો હતો. તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. રામે કૈકેયી તરફ નજર ફેરવી. કૈકેયીએ કહ્યું, “રામ, તારા પરના હેતને લીધે રાગ્ન બોલી શકતા નથી. તેથી એમને કહેવાનું છે તે હું તને કહું છું. રાગ્નએ મને બે વર આપેલા હતા તે મેં આજ માગી લીધા છે. તને આપવા ધારેલી ગાદી ભરતને આપવાની છે, અને તારે ચૈદ વરસ વનવાસ ભોગવવાનો છે. મને મળેલું વચન ન પળાય તો મેં જીવ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. રાગ્નએ તો હા કહી છે, પણ ભય માત્ર તારો છે. પિતાનું વચન પાળવું ન પાળવું તારી મરજીની વાત છે.”

કૈકેયીનાં વચન રામે ઠંડે પેટે સાંભળ્યા કર્યાં. તેમની મુખમુદ્રા પર સહેજ પણ ક્રોધ કે વિષાદની છાયા ન જણાઈ. મલકાતે મોઢે તેમણે કૈકેયીને કહ્યું: માતાજી, મેં ક્યારે પિતાજીની કે તમારી આજ્ઞા લોપી છે કે તમને અંદેશો રહે છે? રામ કદી બેવચની નીવડ્યો નથી અને નીવડવાનો પણ

નથી* તેની ખાતરી રાખજો. પિતાનું વચન પાળવાનું ક્યા લાગ્યશાળીના નસીબમાં હોય ? વળી ભરતને ગાદી મળે તેમાં પણ હું રાજી જ છું. ભરત મને પ્રાણ સમાન વહાલો છે. એનું રાજ્ય એ હું મારું જ સમજું છું. મારે અયોધ્યા કે વનવાસ બન્ને સમાન છે. હું જાઉં છું અને વનમાં જવાની તૈયારી કરી માતાજીની રજા લઈ પાછો ફરું છું.”

રામ આમ સહેજ પણ આનાકાની વિના વનમાં જવાનું કબૂલ કરશે એવી કૈકેયીએ આશા નહોતી રાખી. કાંઈ નહિ તો સહેજ ગુસ્સે થશે કે બળડશે તો ખરો એમ તેણે ધાર્યું જ હતું. પણ જ્યારે રામે પ્રકુક્ષિત વદને વનવાસ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે ભોંડી પડી, છતાં તેના જીવને ટાઢક વળી.

રાજા પાસેથી નીકળી રામ કૌસલ્યા પાસે આઠ્યા. કૌસલ્યાને હૈયે હરખ માતો ન હતો. તેણે પુત્રપ્રેમના ઊંડા ઉમળકાથી રામના મોઢા પર હાથ ફેરવ્યો અને આશિષ આપી કે ‘તારું રાજ્ય અમર તપજો.’

રામે કહ્યું: “મને તો માજી, પિતાજીએ વનનું રાજ્ય આપ્યું છે.”

“એ શું બોલે છે, બેટા ? આજે તારો અયોધ્યાની ગાદીએ અભિષેક થવાનો છે, તેની તૈયારીઓ પણ બધી થઈ ગઈ છે, એ નથી જાણતો શું ?”

“તે ખરું માતાજી, પણ માતા કૈકેયીને પિતાએ જે વર આપેલા તે તેમણે આજે માગી લીધા, અને રાજગાદીએ ભરતને બેસાડવાનું અને મને ચૈદ્ર વરસ વનમાં મોકલવાનું

હયું. હું વનમાં જવાને તૈયાર થયો છું અને આપની રજા માગવા આવ્યો છું. અહીંથી હું દંડકારણ્યમાં જઈશ અને ચૌદ વરસ ઋષિઓના જેવું જીવન ગાળીને પાછો આવીશ. તમે એને માટે ચિંતા ન કરશો. માજી, ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં વહી જશે. ”

કેળના ઝાડ પર કુહાડીનો ધા વાગે તેમ કૌસલ્યા એકાએક જમીન પર ઢળી પડી. રામે તેને ઉઠાડીને ખેડી કરી. એટલામાં લક્ષ્મણ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. કૌસલ્યાએ સજ્જા નેત્રે કહ્યું: “પુત્ર, આખી જિંદગી દુઃખ ભોગવીને કંટાળી ગયેલી હું કોઈ દિવસ સુખનાં વડાણાં વાશે એ આશાએ તારા તરફ જોઈજોઈને પ્રાણુ ટકાવી રહી છું. આજ એ સુખનો દિવસ આવવાનો થયો તે પણ શું દેવને ન ગમ્યું કે સુખ આવતા પહેલાં જ એને ઝડપી લેવાને એ તૈયાર થઈ ગયો? ઘણાંઘણાં વ્રત કર્યાં, ઉપવાસ કર્યાં, દેવોની આરાધના કરી પુત્રને પામી અને અપરંપાર શ્રમ લઈને મોટો કર્યો તે શું આ કુમળી વયમાં વનમાં કાઢવાને? એ દુષ્ટ કૈકેયી પણ મારી પેલા જન્મની કટ્ટી શત્રુ છે. આખો જન્મારો રાગને મારાથી દૂર રાખ્યાથી ન ધરાઈ તે આજે મારા પુત્રને ગાદી મળે એમાં પણ એણે વિઘ્ન નાંખ્યું. મારો પુત્ર કોઈ દિવસ રાગ થશે એમ જાણીને સૌ કોઈ મને ન દૂલવવાની કાળજી રાખતાં. હવે એ બધાં કૈકેયીને વશ થશે અને મને હડેહડે કરવા લાગશે. મારે કૈકેયીની અને એના દીકરાની ગુલામડી થઈને દિવસ કાઢવા પડશે. ઓ પ્રભુ! એ દુઃખ કરતાં તો મને મોત આપે તો સારું.”

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં લક્ષ્મણ ત્યાં આવેલો

તે ઊભોઊભો આ બધું સાંભળી રહ્યો હતો. તેને રામેરામ ક્રોધ વ્યાપી ગયો હતો. કૌસલ્યાને દામણી બનેલી જોઈ તે દીન બની ગયો અને કહેવા લાગ્યો: “ માતાજી, મારે પણ એ જ કહેવું છે. મોટાભાઈ કૈકેયી જેવી દુષ્ટ સ્ત્રીના બોલને વશ થઈને શા માટે વન જતા હશે? એ કૈકેયીની શી ગુંગણ કે મોટાભાઈને ખસ પણ કહી શકે? અને રાજાને પણ ‘સાદી બુદ્ધિ નાહી’ એમ થયું છે. નહિ તો દેવ જેવો, સરળ સ્વભાવનો, ઇન્દ્રિયદમન કરનારો અને વેરીને પણ વહાલો લાગે એવો ગુણિયલ પુત્ર, તેને વિનાકારણે વનમાં મોકલવાને કાણુ તૈયાર થાય? મોટાભાઈ પણ જાણે રાજખટપટથી તદ્દન અજ્ઞાણ હોય એમ જાણતા નથી કે રાજાને તો મરણ નજીક આવ્યું છે તે ભાન ભૂલીને ગમે તેમ બોલે, પણ આપણે આપણો હક કેમ જવા દઈએ? મને તો લાગે છે કે વનવાસની વાત બહાર લોકોમાં જણાય તે પહેલાં જ આપણે અભિપ્રેક્ષ કરી દઈએ. પછી જોઈ છું કાણુ સામો આવે છે તે. કૈકેયી, ભરત કે એમના પક્ષનો કોઈ પણ ચૂં કે ચાં કરવા આવશે તો તેને તો હું મારાં તીખાં બાણથી યમસદન પહોંચાડી દઈશ. અરે, જરૂર પડશે તો આખા અયોધ્યાને પાદર કરતાં પણ હું ડરું એવો નથી. રાજા નહિ માને તો તેમને પણ કેકાણે લાવીશું. વડીલ હોય તે પણ ગર્વિષ્ઠ થઈ જાય, સારાસારનું ભાન ભૂલી જાય કે અવળે રસ્તે ચડી જાય ત્યારે તેમને શાસન દેવું એ પુત્રનો ધર્મ છે. હું તો ભાઈની આજ્ઞાની જ રાહ જોઈ રહ્યો છું. એ વનમાં જાય તો એમની સાથે વનમાં જવાને કે દેવતામાં પેસવાને પણ હું તૈયાર છું.”

લક્ષ્મણ બોલી રહ્યા એટલે કૌસલ્યા રોતીરોતી કહેવા લાગી : “પુત્ર, લક્ષ્મણે તને રસ્તો બતાવ્યો તે તને ગમે તો લે. પણ તું વનમાં તો ન જ જઈશ. અહીંયાં મારી પાસે રહે અને મારી આંખોને દાર. તારે જેવી પિતાની તેવી મારી આજ્ઞા પણ પાળવી જ જોઈએ. તારા પિતાએ તને ભલે વનમાં જવાનું કહ્યું; હું કહું છું કે તું ન જઈશ. અને મારી આજ્ઞા લોપીને પણ તારે જવું હોય તો હું તો તારી સાથે આવવાની જ. જ્યાં તું ત્યાં હું. મને મૂકીને જઈશ તો હું તારે વિયોગે ઝૂરી મરીશ અને એનું પાતક તને લાગશે.”

રામે ધીરજથી ઉત્તર વાળ્યો : “માતા, પિતાજીનું વેળુ મારાથી નહિ ઉથાપાય. તમને હું પગે પડીને વીનવું છું કે તમે મને વનમાં જવા દો. તમારે પણ મારા પિતાની આજ્ઞા પાળવી પડે તો પછી એમની આજ્ઞા વિરુદ્ધ જવાની સલાહ તમારાથી મને કેમ આપી શકાય? પિતાનું વચન પાળવું એ પરમ ધર્મ છે. એ ધર્મથી કેમ ચળાય? કલ્કુ ઋષિએ ધર્મ જાણવા છતાં પિતાની આજ્ઞાને વશ થઈ વનમાં ગાયનો વધ કર્યો, પરશુરામે પિતાનું વેળુ માથે ચડાવી કુહાડીના એક ધાએ માનું માથું ઉડાવી દીધું, અને આપણા કુળમાં જ સગર રાજાના પુત્રાએ પિતાનું પણ રાખવા પૃથ્વી ખોદી કપિલ ઋષિને હાથે મોત વહોરી લીધું, એ દષ્ટાંત ક્યાં તમારાથી અજ્ઞાન છે? માટે મને એ ધર્મભાગ્યથી ચળિત થવાની આડી સલાહ ન આપો, અને વનમાં જવાની રજા આપો. ભરત તરફનો ભય તમે છોડી દો. ભરતની શુદ્ધિ કાંઈ કૂડકપટવાળી નથી. એ જરૂર તમને કેંકયી કરતાં

પણ વધારે માન આપશે અને તમને લગારે ઓછું નહિ આવવા દે.”

લક્ષ્મણ તરફ વળી રામે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, મારા પરની તારી મમતા અને તારું પરાક્રમ હું જાણું છું. આ પરાક્રમ જતાવવાનો વખત નથી. પિતાનું વચન પાળવું એ તો ધર્મ છે, અને વળી આપણા પિતા તો કૈકેયીને વર આપી વચનથી બંધાયેલા છે; તેમનું વચન જૂઠું ન પાડવું અને તેમને ઝગાડી છોડવી રઘુકુળની ટેક જાળવવી એ આપણો ધર્મ છે. એમાં દુઃખ પડે કે જીવ આપવો પડે તોયે શું? વળી કૈકેયીને પણ આપણે શા માટે દોષ દઈએ? એ ખીચારી વિધાતાની ખેલાવી ખેલી રહી છે. આપણું અદૃષ્ટ જ એને એમ બોલાવે છે. મારે વન ગયે કંઈ પુણ્યકર્મ થવાનું ઈશ્વરે નિમ્નું હશે તો તે પણ કાણ જાણે? પ્રભુ જે કંઈ કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે. માટે ભરત તરફનો રોષ છોડીને આ અભિષેકની તૈયારીઓથી જ ભરતનો અભિષેક કરવાનો નિશ્ચય કર, અને મારા વનમાં ગયા પછી પ્રેમભાવ રાખી પિતાજીની તથા કૌસલ્યા અને સુમિત્રા બંને માતાઓની સેવા કરજે. માતા વનમાં આવવાને કહે છે, પણ પતિ જીવતો હોય તેને છોડીને વનમાં જઈ રહેવામાં સ્ત્રી પાપ કરે છે એ તેમને સમજાવવું જોઈએ. હવે તું ક્રોધ છોડ અને આપણે માતાજીને ધીરજ દઈએ. મારે અહીંથી વહેલું જવું જોઈએ જેથી કૈકેયીના મનમાં મારે વિષે જરા પણ શંકા ન આવવા પામે.”

રામનાં વચનથી લક્ષ્મણનો ક્રોધ ઊતર્યો નહોતો. રામે દૈવની વાત કરી તે લક્ષ્મણને ન ગમી, છતાં ભાઈનું મન ન

દુભાય તે માટે તે શાંત બિભો રહ્યો. રામે કૈસલ્યા તરફ વળી તેને ફરીથી બહુ આગ્રહ કરી અને આખરે કહ્યું: “મા, હવે મને રળ આપો. મારે જવાનું મોકું થાય છે. સૂરજ બગ્ચો છે અને હમણું જ્નેતજ્નેતામાં લોકો ભેગા થઈ જશે.”

રામ કોઈ રીતે નહિ જ માને એમ કૈસલ્યાએ જ્નેયું ત્યારે તે હૈયું કટણ કરીને બિભો થઈ, આંસુ લોહી નાખ્યાં અને પ્રસન્ન વદને પુત્રને આશીર્વાદ આપવા લાગી. અંતે રામે માની પ્રદક્ષિણા કરી દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. માદીકરો ભેટયાં. કૈસલ્યાએ રામને છાતી સરસો ચાંપ્યો. તેનું માથું સૂધ્યું. જલ તો બપોડે એમ હતું જ નહિ, પણ આંસુભરી આંખોથી રામને ધર્મ પાળવાની રળ આપી.

રામે ફરી માતાને પ્રણામ કર્યો અને લક્ષ્મણને લઈને શાલ્યા. માતા આંગણમાં બિભોબિભો એકીટસે પુત્રને જ્નેઈ રહી. તેના મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. થોડી વારમાં રામ અદસ્ય થઈ ગયા. રાણી ધરમાં પાછી ફરી અને આત્મજ્ઞોને દાન આપવાની તથા રામના ક્ષેમકુશળ માટે હોમ કરાવવાની તૈયારી કરવા લાગી.

બંદીજન—લાટચારણ; ભૂતા

વખતમાં વિજયી રાજા જ્નેલા

લોકો પાસે પોતાની કીર્તિ

ગવડાવતો તે પરથી ગાનાર

લોકોનું ‘બંદીજન’ નામ પડ્યું

હશે.

અદષ્ટ—આપણે ન જાણતા હોઈએ

એવું ‘પૂર્વકર્મ’; દૈવ

શાસન—સળ

૨૨. લક્ષ્મણ અને સીતા

કે સહ્યા પાસેથી નીકળી રામ સીતાને મંદિર આવ્યા. એક રાતમાં રાજગાદીને બદલે વનવાસ થઈ ગયો, છતાં જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય એમ રામની મુખમુદ્રા પર શોક કે ગભરાટનું એક પણ ચિહ્ન જણાતું નહોતું. જેટલા પ્રસન્ન-ગંભીર તે કૈકેયીના મહેલમાં જતાં દેખાતા હતા તેટલા જ સ્વસ્થ ચિત્તે તે દેશવટાની આજ્ઞા સાંભળીને બહાર નીકળ્યા. જાણે મનમાં કશો વિકાર થયો જ નથી. પણ સીતાના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં જ મુખ પરની પ્રસન્નતા જતી રહી, અને મનમાં ઊંડો ઊંડો રહેલો શોક ઉઘાડો પડી ગયો. સીતા એક ક્ષણમાં જ એ ફેરફારે કળી ગઈ. તે તો રામની સાથે અભિષેકને સ્થળે જવાને તૈયાર થઈ રહી હતી. આચિંતી વનવાસની વાત સાંભળી તેના મનને ખેદ થયો.

રામે કહ્યું: “ કહ્યાણિ, હવે હું તો જાઉં છું. લક્ષ્મણ તારી સંભાળ લેશે. તું અહીંયાં નિશ્ચિંત રહેજે અને પિતાજીની તથા માતાજીની સેવા કરજે. બીજી રાજમાતાઓ

પણ મારે માતાજી જોટલી જ પૂજ્ય છે. તેમને પણ તું દરરોજ વંદન કરી આવજો. ભરતને ભાઈ સમાન અને શત્રુદ્ધનને પુત્ર સમાન ગણુજો અને સુખે રહેજો. ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં ચાલ્યાં જશે અને હું પાછો આવતો રહીશ. ”

સીતાને મન વનવાસ કશા હિસાબમાં નહોતો. પણ રામે એને સાથે લઈ જવાની ના પાડી એનું દુઃખ ભારે હતું. તેણે વિલાયલે મોંએ કહ્યું: “ આર્યપુત્ર, તમે શું એમ માને છો કે તમે વનમાં જશો અને હું આ રાજમહેલમાં રહેવાનું પસંદ કરીશ ? ના, હું તો વનમાં કે તમે જ્યાં જાઓ ત્યાં તમારી સાથે જ આવવાની છું. તમારાથી હું કદી વિખૂટી પડનાર નથી. સ્ત્રી એના પતિથી વિખૂટી પડીને રહી જ કેમ શકે ? મા, બાપ, ભાઈ, બહેન, ખીજાં બધાં છૂટી જાય પણ સ્ત્રીથી કેમ છુટાય ? તેનું બાગ્ય તો પતિની સાથે બંધાયેલું જ છે. માટે હું તમારી સાથે વનમાં આવીશ. વનમાં હું તમારી આગળ ચાલીશ, અને કાંટાઝાંખરાં હશે તે પર ચાલીને તમારો રસ્તો કરીશ. જાણે પિયરમાં જ છું એટલા સંતોષથી વનમાં રહીશ. નહિ કદી ઘરનું ચિંતન કરું, નહિ કદી મહેલનો કે વૈભવનો વિચાર મનમાં લાવું, અરે, ત્રિકોકમાં કશાનો વિચાર નહિ કરું, કેવળ મારા પતિ-વ્રતનું જ ચિંતન કર્યાં કરીશ. નિરંતર તમારી સેવા કરીશ. કૂલોથી મધમધતા વનમાં પણ ઇંદ્રિયો વશ રાખી બ્રહ્મચારિણી રહીશ અને તમારી જોડે રીશ. ફળમૂળ ખાઈને રહીશ અને તમારા નિયમપાલનમાં જીણુપ નહિ આવવા દઉં. તમારી સાથે વનમાં ફરવાની ઇચ્છા તો મેં કેટલીયેવાર બતાવી

છે! તમારા વિના આ મહેલ મને ખાવા ધાશે. સ્વર્ગ પણ તમારા વિનાનું હોય તો મારે તે નકામું છે. હું તો તમારી સાથે આવવાની જ. ”

રામે કહ્યું: “અરે, પણ તું જરા વિચાર તો કર. જે અલીયાં માતાપિતાની સેવા છે, ધરનું ધર્મકાર્ય છે, તે મૂકીને તારાથી વનમાં કેમ અવાય? વળી વનમાં કંઈ સુખ નથી. ત્યાં તો ઝાડીઝાંખરાંમાં, કાંટામાં અને ધગધગતી રેતી પર ચાલવું પડે. મોટાં નદીનાળાં અને ભેખડો આવે. રસ્તામાં સાપ ફર્યાં જ કરતા હોય. જંગલમાં વાઘવરુ તો દૂક્યા જ કરતાં હોય. ખાવાપીવાનું ઠેકાણું ન પડે અને હેરાનહેરાન થઈ જવાય. માટે તું તારો આ ગાંડો વિચાર છોડી દે. ”

સીતાને રોષ ચડ્યો હોય તેમ તે બોલી: “આર્યપુત્ર, શું તમે એમ માનો છો કે હું આ રાજમહેલને કે ભોગવિલાસને વરી છું? તમે ન હો તો સ્વર્ગ પણ મારે નરક સમાન છે, તો આ ભોગવિલાસ અને રાજમહેલનાં સુખ શી વિસાતમાં? ધર્મ તો તમે હશે ત્યાં મારાથી પળાશે તે ખરો. મારે તો તમે હો ત્યાં મહેલ અને તમે ન હો ત્યાં વન. મારે ધર્મ અધર્મ બધું તમે.”

જરા થોભીને સીતાએ આગળ ચલાવ્યું, “ અને વનનાં દુઃખ? વનનાં દુઃખથી હું ભડકી જવાની છું? એ ધોર દુઃખ હશે તોયે મારે મન એ સુખ જ છે. કાંટાળાં ઝાડને હું કે મૃગચર્મ જેવાં સુંવાળાં માનીશ. પવનથી રણુ શરીરે ઊડશે એને હું ચંદનનો લેપ ગણીશ. ખુલ્લા ધાસ કે ફર્નની પથારીમાં સૂવાથી જે સુખ મળશે તે મને આ

મહેલની સુખશય્યાઓ નહિ આપી શકે. તમે આણેલાં ફળ મને અમૃત જેવાં લાગશે. હું ફરીફરીને કહું છું કે માતા, પિતા, ધર, કશાને નહિ સંભારું. તમારા વિયોગે મારાથી એક ક્ષણ પણ નહિ જીવી શકાય. પછી ચૈદ વરસની શી વાત કરો છો ?”

આ છેલ્લા શબ્દોની સાથે સીતાની આંખોમાંથી મહા-મુશ્કેલીએ રોકેલાં આંસુ નીકળી પડ્યાં. શોકનાં બિનાં આંસુની ધાર વહેવા લાગી.

રામે સીતાને શાંત પાડી અને કહ્યું, “સીતા, તને વન લઈ જતાં મને ભય શાનો ? વનમાં નિર્ભય થઈને હું સંચાર કરીશ. પિતા વચનથી બંધાયો છે, એમનું વચન સાચું કરવાને વનમાં ગયા વગર હું રહેવાનો નથી. પિતાની આજ્ઞા તોડીને જીવવામાં મને રસ નથી. માતા, પિતા અને ગુરુ એ ત્રણ મારે ત્રિભુવન સમાન છે. એમની સેવા એ ત્રિલોકની સેવા સમાન છે. પિતાવચન વૃથા કરીને હું કુપુત્ર કેમ નીવડું ? તું મારી સહધર્મચારિણી છે. તને હું જરૂર સાથે લઈશ. આ વસ્ત્રાભૂષણ બધાં ધરમાંથી કાઢ અને નોકરો તથા બ્રાહ્મણોને વહેંચી દે. એમાંનું કશું વનમાં કામનું નથી.”

આ વાત ચાલતી હતી તેવામાં જ લક્ષ્મણ આવી પહોંચ્યો હતો. સીતા વનમાં જાય છે એ જાણીને તેણે પણ વનમાં જવાની હઠ પકડી. રામે એને ઘણું સમજાવ્યો પણ તે એકનો એ ન થયો, ત્યારે રામે કહ્યું, “માતા સુમિત્રા અને બિર્મલા બંને રાજપુત્રીથી રજા આપે તો ભલે તું મારી સાથે આવ.”

તરત જ લક્ષ્મણ રામ પાસેથી નીકળ્યો. એના હરખનો પાર નહોતો. મલકાતે મોંએ એણે સુમિત્રાની રજા માગતાં કહ્યું: “માતાજી, મોટાભાઈની સાથે સીતાદેવી પણ વન જવા તૈયાર થયાં છે. એમને એકલાં તો જવા જ કેમ દેવાય? માટે તમે મને પણ રજા આપો અને વનમાં ફરવાનો અને મોટાભાઈની સેવા કરવાનો લલાવો લેવા દો.”

સુમિત્રા દયાભાવની મૂર્તિ હતી. એની આખી જિંદગી પરોપકારમાં જ ગઈ હતી. આ વખતે તો એની પરોપકાર-બુદ્ધિએ હદ કરી. પુત્રનો સેવાભાવ જોઈ તેને શેર લોહી ચડ્યું અને પુત્રને ધન્યવાદ આપવા લાગી: “લક્ષ્મણ, આજે તેં મારી કૃપને અજવાળી છે. મોટા ભાઈની સેવા કરવી, એનાં સુખદુઃખના લાગીદાર થવું એ તારો ધર્મ તને સૂઝે. એથી મારે બીજું વધારે રાજી થવાનું શું હોય? રામસીતાની સેવા કરજે અને એમાં લેશ પણ ચૂક પડવા દઇશ નહિ. રામને પિતા માનજે, સીતાને મા ગણુજે અને જંગલને અયોધ્યા માની સુખેથી રહેજે. જા, પુત્ર, જા. તને મારા અનેક આશીર્વાદ છે.”

બોલતાં બોલતાં સુમિત્રાની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. લક્ષ્મણની પણ આંખ ભરાઈ ગઈ. તે માતાને ચરણે પડ્યો અને માનો આશીર્વાદ લઈ ઊર્મિત્રાની વિદાય લેવા ચાલ્યો.

રામ પાસેથી સાથે જવાની રજા મળી, સુમિત્રા માતાએ પણ એ વિચાર પસંદ કર્યો. એટલે લક્ષ્મણનો હરખ પેટમાં માય એમ નહોતું. તેને આનંદના ઉમંગકા આવતા

હતા, પણ હજીયે એક વાત તો રહી જ ગઈ હતી. ઊર્મિલાને કેમ મનાવવી? એમ તો એ વાત કંઈ અધરી નહોતી. ઊર્મિલાએ આજ સુધીમાં ક્યારે હઠ લીધી છે? પણ સીતાને રળ મળી એટલે કયે બલને એને ના પડાય? અને હા પાડવા જઈએ તો વનમાં રામની અને સીતાની સેવા એકચિત્તે થાય જ કેમ? આમ વિચાર કરે છે એટલામાં ઊર્મિલાનું ભવન આવી પહોંચ્યું. લક્ષ્મણે કહ્યું: “હશે, ગમે તેમ કરીને ઊર્મિલાને મનાવવી જ જોઈએ.”

બધી વાત ઊર્મિલા સુધી વીજળાને વેગે પહોંચી હતી અને તે વન જવાને બધી તૈયારી કરી રહી હતી, એટલે તો લક્ષ્મણ પૂરેપૂરે મૂંઝાયો. તેણે હસીને કહ્યું, “ત્યારે મને વનમાં જવા દેવો નથી કે શું? તું પણ વનમાં આવે તો પછી પિતાશ્રીની અને કૌસલ્યા માતાની સેવા કોણ કરશે? અને સુમિત્રા કોની તરફ જશે? હું તો રામની સેવા કરવા જાઉં છું. તું ઘરમાં રહીશ તો જ રામને અને મારે વનમાં ચિંતા કરવાપણું નહિ રહે. વૃદ્ધાની સેવા કોઈએ તો કરવી જ જોઈએ. આટલું મારું નહિ માને?”

ધન્ય છે ઊર્મિલાને! આંખમાંથી દડદડ આંસુ ખર્ચાં! તેણે ભોંય તરફ જોયું અને એક નિસાસો મૂકી હા પાડી. લક્ષ્મણની આંખો પણ ભીની થઈ. તેણે કહ્યું: “હવે હું એકચિત્તે રામની સેવા કરીશ અને પાછો આવું ત્યાં સુધી કંદમૂળ અને ફળ ખાઈને રહીશ. રાત્રે પથારી પર સૂઈશ નહિ. બ્રહ્મચારીના બધા નિયમો પાળીશ. તારે અમારી ચિંતા કરવી નહિ. સુમિત્રા માતાની સંભાળ લેજે. ચૌદ વરસ તો જોતજોતામાં વીતી જશે.”

લક્ષ્મણે ઉતાવળથી વિદાય લીધી, ઊર્મિલાએ આંસુ લોહી નાંખ્યાં અને સુમિત્રાને મંદિર પહોંચી.

એટલીવારમાં બ્રાહ્મણો આવી પહોંચ્યા હતા. ત્રણે જણે પોતાનાં વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરે જે કાંઈ હતું તે બ્રાહ્મણોને આપી દીધું. રામલક્ષ્મણે પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર સજ્જ કરી લીધાં, લક્ષ્મણે કોદાળી અને ટોપલી પણ લીધાં, અને ત્રણે જણાં રાજની રમ્મ લેવા ગયાં.

૨૩. વટકલધારણું

દશરથની આજ્ઞા સાંભળીને રામ ગયા તે પછી તરત જ વસિષ્ઠ અલિષેકવિધિની તૈયારી કરવા આવેલા તે રાતનું વૃત્તાંત જાણી સીધા જ દશરથ પાસે ગયા. ધીમન પ્રધાનો, માંડલિક રાજાઓ વગેરે પણ આવતા ગયા તેમતેમ અલિષેકમાં વિદ્ય પટેલું સાંભળી દશરથ હતો ત્યાં જ જવા લાગ્યા. પો શાટતા સુધીમાં તો કૈકેયીનું ભવન રાજ્યના મુખ્યમુખ્ય બ્રાહ્મણો, પ્રધાનો, માંડલિકો અને શહેરના આગેવાનોથી ભરાઈ ગયું. સૌનાં મોં શોક અને ચિંતાથી વિસાઈ ગયેલાં હતાં. ઘડી બે ઘડીમાં તો બહાર મહેલના દરવાજા આગળ ભેગા થયેલા લોકોએ પણ કૈકેયીએ રામને અભિષેક બંધ રખાવી રામને વન મોકલવાની તૈયારી કર્યાની વાત જાણી. લોકોએ તરત જ શોરબકાર કરવા માંડ્યો,

અને ખરી વાત વીગતવાર જાણુવા અધીરાઈ ખતાવવા માંડી. ટોળામાંથી ઘણા લોકો છૂટા પડીને જેવું અધુરું પધુરું સાંભળેલું તેવું ખીજીને કહેવાને નીકળી પડ્યા.

અયોધ્યાના રસ્તાઓ પર માણસોની ઠઠ માતી નથી. એટલામાં આગળ રામ અને પાછળ લક્ષ્મણ અને સીતા નીકળ્યાં. શેરીઓમાં માગ ન મળવાથી લોકો ઘરની બારીઓ અને ઝરૂખા પર ચડ્યા છે. રામના મુખ પર તો એવું ને એવું જ પ્રસન્ન સ્મિત ફરકી રહ્યું છે. સીતા મુખ નીચું કરીને ચાલે છે. લક્ષ્મણ આસપાસ જોતો ચાલે છે કે લોકો શું કહે છે ?

લોકો નિસાસા નાંખીને કહે છે: “ અરે, દશરથને આ શી મતિ સૂઝી? દુર્યોધની પુત્રને પણ કાઢી મૂકતાં માવતરનો જીવ ન ચાલે, તો આ રામભદ્ર તો ગુણનો ભંડાર! એ મૂળ છે તો આ અયોધ્યાનું વૃક્ષ ઊભું છે. એ હશે તો આ પ્રગ્નશ્પી ડાળીઓ ટકશે. હવે શું થાય ?

કોઈ કહે છે: “ શું થાય લાઈ? જુઓ, આ લક્ષ્મણ શું કરે છે તે. સ્ત્રીઓ અને સગાંવડાલાંને લઈને ઊંચાળા ભરો. ચાલો વનમાં. જ્યાં આપણો રામ ત્યાં આપણી અયોધ્યા. પછી આ નગરનાં ઘરબાર ઊજડ થઈ જશે. માણસનું નામનિશાન નહિ જડે. અયોધ્યાની શેરીઓમાં ઉંઢરો દર કરશે. જાણે દુકાળથી ભાગી ગઈ હોય એવી વેરાન આ નગરી લાગશે ત્યારે ખખર પડશે.”

લોકો તરેહતરેહનાં વચન બોલે છે. કોઈ દુઃખથી નિસાસા નાંખે છે, કોઈ દશરથને માથે આળ ચડાવે છે, કોઈ કૈકેયીની કૂરતાને શાપ દે છે. સૌ રામનાં એકે અવાજે

વખાણુ કરે છે. પણ રામના વદન પર જરાયે ફેરફાર થતો નથી. રામ જરાયે આકુંચવળું જોતા નથી. મનનો નિર્ધાર જરા પણ ચળતો નથી.

સીતાએ કદી ઉઘાડે પગે મહેલની બહાર ડગલું દીધું નહોતું. રથ અને પાલખીમાં ફરનારી સીતા, એની સામે મીટ માંડવાની કોઈની તાકાત નહોતી, તે આજે આભૂષણ તજીને સાદાં વસ્ત્રે ને સજ્જન નયને નગરની શેરીઓમાં ચાલે છે! જોનાર સ્ત્રીપુરુષો આંસુને ખાળી ન શક્યાં. સૈની આંખો વિઘાતાએ આંસુથી ઢાંકી દીધી. જાણે આજે રઘુકુળનું આ અમોલું રત્ન લોકોની આંખે ચડે એ એનાથી સહન ન થયું!

કેકેયીનો મહેલ આવ્યો ત્યાં સુમંત્ર નિસાસા નાંખતો ઊભો હતો. રામે કહ્યું, “સુમંત્ર, જાઓ પિતાને કહો રામ આવે છે.” રામને આવતો સાંભળી રાજાએ કહ્યું, “સુમંત્ર, મારા આખા અંતઃપુરને અહીં લઈ આવ. આ વંશના દીપકનું દર્શન તો સૌ કરી લઈએ.” રાણીએ આવી ને કકળાણુ થઈ રહ્યું.

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ખારણામાં પેઠાં ત્યાં તો દશરથથી ખેડું ન રહેવાયું. તે રામને ભેટવા દોડ્યો. પણ વચ્ચે જ તેને તમ્મર આવી. પ્રધાનોએ તેને પલંગ પર ચડાવ્યો. ત્રણ જણને રાજાએ પલંગ પર બેસાડ્યાં. ત્રણ જણે રાજાને પ્રણિપાત કર્યા અને વન જવાની રજા માગી.

રાજાએ આંખ ફેરવી તેમની સામે જોયું અને ગળગળા સાદે ધીરે અવાજે કહ્યું, “એટા.. રામ...સીતા...લ...ક્ષમણ...” મહાપ્રયત્ન કરીને રાજા ફરી બોલ્યો, “દીકરા, તું ભલે જાજે.

તને હું નહિ રોકું. પણ આજની એક રાત તું રહી જા. આ અભાગિયા પિતાને ને આ દુખિયારી માતાએને એક રાત સમાગમનું સુખ આપતો જા.”

રામે પિતાને ચરણે માથું મૂકી કહ્યું, “ પિતાશ્રી, આજે જવામાં જે ધર્મપાલન છે, જે હિત છે, તે કાલે જવામાં નથી. આ ગાદી, આ દેશ, આ પૈભવ, અને આ પ્રગ્ન સૌનો મેં મનથી ત્યાગ કર્યો છે. આપ સુખે એ ભરતને આપો. મારી જરાયે ખટક રાખશો મા. મારો જવાનો નિશ્ચય નહિ ફરે. સમુદ્રે કદી મર્યાદા મૂકી છે? મારાથી તો હવે ક્ષણ પણ નહિ રહેવાય.”

દશરથે ઊંડી હાથ મૂકી. રામે આગળ ચલાવ્યું, “ આપનું વચન સાચું ન પડાય તો આ ભૂમિ, આ ભોગ, આ જીવંતર શા કામનાં છે? મારી ચિંતા શા સારું કરવી? ચૈત્ર વરસ જતાં વાર પણ નહિ લાગે. વનમાં ફળમૂળ ખાઈને પર્વત, સરિતા ને સરૌવરો જોતાંજોતાં કાળ કયાં ગયો એની ખબર પણ નહિ પડે.”

ચારે બાજુથી કૈકેયી પર ફિટકાર વરસ્યો. સુમંત્રની આંખો રાત્રીઓળ થઈ હતી. રઘુકુળનો એ જીવનભરનો સાચો સંવક હતો. એણે કૈકેયીને વજ્ર જેવાં વાગ્બાણથી વીંધી નાંખી, “ દેવી, આજે તમે આ રાજાનો અને આ કુળનો વિનાશ કરવા બેઠાં છો. જરા જુઓ આ પતિ સામે અને એનું કહ્યું માનો. તમારે ભરતને જ રાજા બનાવવો હોય તો સુખે બનાવો, અમે પ્રજાજનો ચાલ્યા જઈશું. તમારું આ કુકર્મ જોઈને પૃથ્વી કેમ શરી નથી જતી એનું જ મને આશ્ચર્ય થાય છે. મારે હજી પાછું વાળીને જુઓ. રામ

તો વન જશે, પણ તમારે માથે ભવોભવનું કંલક રહી જશે. ”

કેકેયી ડગે એમ હતું નહિ. પથ્થર પીગળે તો એનું વજ્રહૈયું પીગળે. આ કટાક્ષો જાણે એને અડચાં જ નહિ. કેકેયી એવી ને એવી નિશ્રવણ રહી.

રાજાના હૃદયમાં ખંજર ભોંકાતાં હતાં. પડચાંપડચાં જ તેણે કહ્યું, “ સુમંત્ર, રામને એકલો નથી જવા દેવો. એની જોડે આખી સેના મોકલો. બીજું નગર સ્થાપવાને કારીગરો, વેપારીઓ અને બ્રાહ્મણોને મોકલો. એને કશી વાતનું ઓછું ન આવે એવું કરો. પછી ભલે ભરત આ અયોધ્યા પર રાજ્ય કરે.”

કેકેયીના ક્રોધાગ્નિમાં ઘી હોમાયું. “ ના, નહિ અને એ. એવે એઠે બાણે મારો ભરત નહિ બેસે. એક વલ્કલ સિવાય રામને હું કશું લેવા દેવાની નથી.”

રામે કહ્યું, “ હા, એ જ બરાબર છે. હું બધું છોડીને જાઉં છું ત્યાં મારે નોકરચાકર શું કરવા છે? સેનાનું શું કામ છે? આખો હાથી આપી દીધો, પછી સાંકળની શી જરૂર છે? જરૂર વલ્કલ લાવો. તમે સૌ હવે દપકા આપવા મૂકી દો.”

વલ્કલ આણુવામાં આવ્યાં. રામ અને લક્ષ્મણે વલ્કલ ધારણ કરી લીધાં, પણ સીતાને તો જિંદગીમાં વલ્કલ પહેરવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. જેણે બહુમૂલ્ય ચીરથી શરીર શોભાવેલું તે સીતા વલ્કલ ગળે બેરવીને શરમની મારી નીચી નજર કરી ગિભી રહી. વલ્કલ કેમ પહેરવું એ જ એને આવડતું નહોતું. ઓશિયાળાની જેમ એણે મૂંઝાઈને રામ સામે જોયું. તરત રામે આગળ આવી એના રેશમી

વસ્ત્ર ઉપર વલ્કલ બાંધી દીધું. આ કરુણ દ્રશ્ય જોઈ અંતઃ પુરની સ્ત્રીઓની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ અને બધા પુરુષવર્ગનાં મોં લાજથી લેવાઈ ગયાં.

કૈકેયીની આ ક્રૂરતા વસિષ્ઠથી સહન ન થઈ શકી. તેમણે ભરત ચક્રાવીને કહ્યું: “કૈકેયી, આ તો અનર્થની અવધિ આવે છે; રઘુકુળમાં કદી નહિ બનેલું એવું ધોર કૃત્ય થાય છે. રામનો વનવાસ તેં માગી લીધો છે; લક્ષ્મણ અને સીતાનો નહિ. તો પછી તેમને પણ વલ્કલ શાનાં પહેરાવવા તૈયાર થઈ છે? જા સુમંત્ર, લઈ આવ લક્ષ્મણ અને સીતાનાં વસ્ત્ર અને આભૂષણ, અને આપ એમને પહેરવાને.”

લક્ષ્મણે કહ્યું: “હું તો મોટાભાઈ સાથે જટા-વલ્કલ ધારણ કરીને જ રહેવાનો છું.” સીતાએ પણ નિશ્ચય ફેરવવા ના પાડી. એટલામાં તો સુમંત્ર વસ્ત્ર, અલંકાર વગેરે લઈને આવ્યો. ગુરુદેવનો અને રાગનો ઘણો આગ્રહ જોઈને સીતાએ કચવાતે મને વસ્ત્ર અને ધરેણાં પહેરી લીધાં. ત્રણે જણે ફરીથી રાગને, કૈકેયીને અને સર્વ પુરુષવર્ગને પ્રણામ કર્યા અને રજા માગી. રામે દશરથની પાસે જઈ કહ્યું: “પિતાજી, અમે જઈએ છીએ. આપ અમારી કશી ચિંતા કરશો નહિ અને મનમાં લગારે ઝોછું આણશો નહિ. આ મારાં માતાજી છે. એમને મારા જવાથી આપના પર જરાયે રોષ ચડ્યો નથી. એ આપની સેવા કરશે. ભરત આપની આજ્ઞાઓ રૂઢી રીતે પાળશે. અને અમે તો કાલે સવારે ચાદ વરસ પૂરાં થઈ જશે એટલે આવતાં રહીશું.”

૨૪. વિદાય

રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ બહાર આવ્યાં તેમની પાછળ બધો પુરુષવર્ગ, રાણીઓ અને દાસદાસીઓ પણ ધાઈ આવ્યાં, દશરથ પણ લથડિયાં ખાતો આવ્યો. એને એક બાબુએ મદામાત્ર સિદ્ધાર્થ અને બીજી બાબુએ ઉપાધ્યાય સુધન્વા ટેકો આપતા ચાલતા હતા. મહેલના મોટા દરવાજા આગળ તો લોકોની ઠંક જમી હતી, અને એ ગેદનીમાંથી રસ્તો કરવો એ પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. લોકોએ તો ક્યારનો કૈકેયી પર શિટકારનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો હતો. કેટલાક કહેતા હતા કે એ દુષ્ટ કૃત્યાને મહેલમાંથી બેંચી કાઢો, આપણે એને પૂરી કરી નાંખીએ. કેટલાક કહેતા હતા કે આપણે એ પાપણીના રાજ્યમાં રહેવું નથી, આપણે તો રામની સાથે વનમાં જઈશું. બીજા કહે આપણે આ રાજ્ય છોડી બીજા દેશમાં જઈ વસીશું. કોઈ કહે, આ દશરથની મતિ બગડી છે. આમ જાતજાતની વાતો ચાલતી હતી. કોલાહલનો પાર નહોતો.

રાજાના અનુચરોએ આવી લોકોને આજીજીઓ કરીને ખસેડ્યા અને રસ્તો કર્યો. રાજમંડળ આગળ ચાલ્યું.

સુમંત્ર રથ લઈ આવ્યો હતો તેમાં રામ, લક્ષ્મણ અને જનકી બેઠાં. સુમંત્ર રથ હાંકવા માંડ્યો, પણ લોકો રથને વળગ્યા; રથની ઊંધ પર ને પૈડ ચઢી બેઠા અને રથને ઘેરી વળ્યા. સુમંત્રે ઘણી આજીજી કરી, રામે વિનંતિ કરી ત્યારે લોકોએ રથ ચાલવા દીધો. પાછળ આખું અયોધ્યા આવ્યું. રથ ઝપાટામાં ચાલવા લાગ્યો અને લોકો પાછળ પડવા લાગ્યા. દશરથ છેક પાછળ પડી ગયો હતો. તેનું હૈયાશટ રુદન ચાલુ જ હતું. શહેરની ભાગોળ આવી ત્યાં રાજમંડળ થોભ્યું. કેટલાક લોકો પણ થોભ્યા. બીજા કેટલાક રામની સાથે વનમાં જવાનો નિશ્ચય કરીને ઘેરથી નીકળ્યા હતા તે રથની સાથે રહ્યા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ રથમાંથી મોં બહાર કાઢી ફરી એકવાર દૂર બાંહેધાં માતાપિતાને અને ગુરુજનને પ્રણામ કર્યો અને રથ ઝડપભેર ચાલ્યો.

દશરથને ફરીથી મૂર્છા આવી જન્ય એવી તેની સ્થિતિ થઈ ગઈ હતી એટલે મંત્રીઓ અને સંભાળીને મહેલમાં બિચકી ગયા. વસિષ્ઠ પણ રાગને આશ્વાસન આપવાને તેની પાસે જ રહ્યા. આખા અયોધ્યામાં ઘેરઘેર શેપોકરાણુ થઈ રહ્યું. લોકો ખાવાપીવાનું ભૂલી ગયા અને રામનામનું જ રટણુ કરવા લાગ્યા. આગલી રાત્ર ઉત્સવ મહાલવા તત્પર થઈ રહેલું અયોધ્યા સૂર્યોદય થતાં તો રામવિયોગના શોકમાં ગરક થઈ ગયું.

ઉપાધ્યાય—એક જ વિષયમાં
પારંગત અને વેતન
લઈને ભણાવનાર
શિક્ષક

કૃત્યા—ડાકણ

૨૫. ગંગાપાર

રામનો રથ ચાલવા લાગ્યો અને પાછળ અયોધ્યા-વાસીઓનું ટોળું ચાલવા લાગ્યું. રામે જોયું કે પ્રજાજનો પાછા નથી જ ફરતા, એટલે ત્રણે જણે રથમાંથી ઊતરી ચાલવા માંડ્યું. પ્રજાને માટે રામના હૃદયમાં રહેલું વાત્સલ્ય જોઈને પાછળ આવનાર પ્રજાજનોનાં હૃદય પીગળી ગયાં. તેમણે રાજકુમાર અને જાનકીને રથમાં બેસવા કરગરીને આગ્રહ કર્યો. વૃદ્ધ પ્રજાજનોના આગ્રહ આગળ રામે નમતું આપ્યું. ત્રણે જણુ રથમાં બેઠાં અને રથ મંદ-ગતિથી ચાલવા લાગ્યો.

રાત પડી ત્યાં વાસો રહેવાનું નક્કી થયું. મોડી રાત્રે બધાં સૂઈ ગયાં. સવારે રામ વહેલા ઊઠ્યા. તેમણે સુમંત્ર, લક્ષ્મણ અને સીતાને જગાડ્યાં અને સુમંત્રને રથ જોડવાનું કહ્યું. પ્રજાજનોને પાછા વાળવાની આ યુક્તિ હતી. પ્રજાજનો આગલા દિવસના થાકેલા તે ધસધસાટ ઊંઘતા હતા ત્યાં રથ તૈયાર થયો. ત્રણે જણુ તેમાં બેઠાં અને રથ અયોધ્યાની વાટે વળ્યો. કેટલેક રસ્તે ગયા પછી રામના કહેવાથી સુમંત્રે રથ પાછો દક્ષિણ દિશાએ એવી ચતુરાઈથી

વાળ્યો કે જોનારને એ ક્યાં ગયો એની ખબર જ ન પડે. આડે રસ્તે થઈને રથ દૂર નીકળી ગયો.

મળસકું થયું એટલે વનમાં સૂતેલા લોકો ઊઠ્યા, અને રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, સુમંત્ર કે રથ એમાંનું કશું ન જાણાયું એટલે અકળાવા લાગ્યા. એમને ખાતરી થઈ કે રામ જરૂર એમને અંતરિયાળ મૂકીને ચાલતા થયા. આસપાસ જોળ કરતાં રથનો ચીલો જડી આવ્યો. એ ચીલેચીલે અયોધ્યા તરફ ચાલ્યા. ચીલો બંધ થયો ત્યાં અટક્યા. હવે આગળ તો રસ્તાની ભાળ મળે જ નહિ. ઘણી શોધ કરી પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. તેઓ હતાશ થઈ ગયા અને વીલે મોટે અયોધ્યા તરફ વળ્યા. અયોધ્યા આવતાં તેમનું રોવું ખાળ્યું ન રહ્યું. શહેરમાં તેમની આસપાસ લોકોનાં ટોળાંનાં ટોળાં ફરી વળ્યાં અને રામના સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં. લોકો આગળ પોતાનાં દેયાં ખાલી કરી તેઓ ઘેર ગયા, અને ઘણાઓએ તે દિવસથી રામ આવે ત્યાં સુધીને માટે અનેક જાનનાં વ્રત લીધાં.

રામનો રથ તો હવે પૂરપાટમાં દોડવા લાગ્યો. ગામ અને નગર એક પછી એક આવતાં ગયાં. કોઈ પણ નગરમાં પ્રવેશ કર્યા વિના રામે મુસાફરી ચાલુ જ રાખી. કેસલ દેશની હદ પૂરી થઈ ત્યાં સુમંત્રે રથ થોભાવ્યો. રામલક્ષ્મણે પ્રિય જન્મભૂમિને શોકથી ઊભરાતે દેખે છેદ્ધું વંદન કર્યું અને આગળ ચાલ્યા.

પુણ્યસલિલા અધમોચની ગંગા આવી ત્યાં રથ અટક્યો ગંગાતટના એ પ્રદેશમાં નિષાદ (દાશ) નામની અનાય જાત વસતી હતી. પાસે ગંગાના તટ પર શૂંગવેરપુર કરીને

એમનું પાટનગર હતું. ત્યાંનો નિષાદરાજ ગુહ રામનો પરમ મિત્ર હતો. ચાર લોકોએ ગુહને ખબર આપી કે ગંગાને તટ એક સુશોભિત રથ આવ્યો છે અને સાથે ત્રણ પુરુષ અને એક સ્ત્રી છે. ગુહ તરત જ તપાસ કરવા નીકળ્યો ત્યાં તે રામનાં દર્શન થયાં. બન્ને મિત્રો એકબીજાને પ્રેમભાવે ભેટ્યા અને એકબીજાની ખબરઅંતર પૂછી.

ગુહે કહ્યું: “ ચાલો મારા નગરમાં. ત્યાં સુખેથી રહો અને ચૈદ વરસ પૂરાં કરો.” રામે કહ્યું, “ ના, પિતાજીએ મને વનવાસ ભોગવવાની આજ્ઞા કરી છે. માટે ચૈદ વરસ સુધી હું નગરમાં પ્રવેશ કરવાનો નથી. અમે તો અહીંયાં ગંગાતટે જ રહીશું.” ગુહે જમવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ રામે કહ્યું: “ અમે વનનાં ક્ષણમૂળ ખાઈને જ રહેવાનાં છીએ. શક્ત આ ઘોડાને માટે ધાસ અને ચંદી મોકલાવજો.” ગુહે અનુચરોને આજ્ઞા કરી અને પોતે રામની પાસે જ રહ્યો.

રાત પડી એટલે લક્ષ્મણે જમીન પર ધાસ પાથરી બે સાથરા તૈયાર કર્યાં. રામ અને સીતા સૂઈ રહ્યાં. ગુહે લક્ષ્મણને કહ્યું, “ તમે પણ સૂઈ જાઓ. હું અને મારી સેના તમારી ત્રણેની ચોકી કરીશું અને તમને ઊની આંચ નહિ આવવા દઈએ.”

લક્ષ્મણે જવાબ દીધો, “ નિષાદરાજ, અમે નથી કોઈ પ્રાણીને પીડતા કે નથી કોઈને હાંછેડતા. પછી અમને ભય તો શાનો હોય? પણ રામ અને સીતાને આમ સાથેનાં ખીને સૂતેલાં જોઈ ત્યાં મને ઊંઘ કેમ આવે? અયોધ્યાના પ્રાણરૂપ રામ અને કોસલની શોભાસમાં સીતાને રાજમહેલ છોડી આ જંગલમાં સાથે સૂવાનું શાને હોય? અરે,

રામસૂની અયોધ્યામાં આજે રાત કાણુ જાણે કેવીયે જતી હશે ! કૌસલ્યાસુમિત્રાએ ધીરજ ધારેલી, પણ હવે તો એમનાં હૈયાં જરૂર ફાટી ગયાં હશે. અયોધ્યાની પ્રજા પણ રામવિયોગે ઝૂરતી હશે. એનો વિચાર કરતાં મને ઊંધ કેમ આવે, નિષાદરાજ ? મારે તો હવે ભાઈભાભીની સેવાનું વ્રત છે. મારી તો ચૈદે વરસની રાત્રિઓ આમ એમની ચોક્કા કરવામાં જ વીતવાની.”

લક્ષ્મણની ભક્તિ અને સેવાભાવ જોઈ ગુલ્લ ગળગળો થઈ ગયો અને એની આંખ ભરાઈ આવી. બંને જણ આખી રાત રામસીતાની ચોક્કા કરતા રહ્યા. સુમન્ત્ર પણ તેમાં ભળ્યો. આખી રાત ત્રણ જણે વાતોમાં વિતાડી. સવાર પડતાં રામસીતા ઊઠ્યાં અને નિત્યકર્મથી પરવારી ગુલ્લની પાસે વડવાઈઓ મંગાવી તેના દૂધથી બંને ભાઈએ જટા બાંધી લીધી.

એટલામાં ગુલ્લે નૌકા તૈયાર કરી. સુમન્ત્રને અહાંયાંથી પાછા ફરવાનું હતું. તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું. ખાલી રથ લઈને જવું એને મરણ સમાન લાગતું હતું. રામે તેને કહ્યું : “ સુમન્ત્ર, તમે હવે પાછા વળો. અમારા પર છે તેવો ને તેવો પ્રેમભાવ રાખજો અને પિતાજીને મારો સંદેશો કહેજો કે અમને અયોધ્યા છોડીને વનમાં જતાં તલભાર પણ દુઃખ થયું નથી; અમે સુખમાં જઈએ છીએ. અમારે માટે લેશ પણ ચિંતા ન કરશો. સુમન્ત્ર, માતાજી કૌસલ્યાને, સુમિત્રાને, કૈકેયીને અને બીજી સૌ રાણીઓને ખબર પૂછજો અને કૌસલ્યા અને સુમિત્રાની વારંવાર સંભાળ લેતા રહેજો. ઊર્મિલાને તો શો સંદેશો કહાવું ? એણે તો અમારી ખાતર

આખી જિંદગીનું સુખ જતું કયું છે અને અમારાં દુઃખમાં ભાગિયણ બની છે. વનમાં પણ અમને કશી ચિંતા ન રહે એ માટે એણે માતાપિતાની સેવા સ્વીકારી વનમાં આવવાની ઇચ્છાને જતી કરી છે. એનું એ કાણુ તો અમે કયે બંધે ફિટાડી શકશું? ભરતને કહેજો કે રૂઢી રીતે રાજ્ય કરે અને જેવી કૈકેયા છે તેવી જ કૌસલ્યાને પણ ગણે. જાઓ સુમન્ત્ર, હવે મળીશું પાછા આવીશું ત્યારે.”

રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા નાવમાં બેઠાં. નિષાદરાજે નાવ હંકારવા માડ્યું. સુમન્ત્ર કિનારે દિગ્મૂઢ બનીને દૂર ને દૂર જતી નૌકા તરફ અનિમેષ દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. નૌકા પાણી વટાવીને સામે કિનારે પહોંચી. ત્રણે જણુ કિનારે ઊતર્યા અને ચાલવા લાગ્યાં. એ દેખાતાં બંધ થયાં ત્યાં સુધી સુમન્ત્ર ઊભો જ હતો. કેટલીકવારે એને ભાન આવ્યું. નિર્જન અરણ્ય, સામે ગંગાનો વિશાળ પટ અને આ તીરે ખાલી રથ પાસે પોતાને એકલો ઊભો રહેલો જોઈને એ શોકમાં ડૂબી ગયો અને હૂંફે મૂકીને રોવા લાગ્યો. ઘણી-વારે એણે રથને ઘોડા જોડ્યા અને અયોધ્યાનો રસ્તો લીધો.

વાત્સલ્ય—વહાલ

અંતરિયાળ—અધવચ

ચાર—નસૂસ

સાથરો—પયારી

પુણ્યસસિલા—નિર્મળ જળવાળી અધમાયની—પાપથી છોડવનારી

અનિમેષ દષ્ટિએ—આંખના પલ-

કારો કર્યા વગર

૨૬. ચિત્રકૂટ પર

ગંગા ભતર્યા પધ્ધી રામે લક્ષ્મણને કહ્યું: “હવે આપણે ગાઢ અરણ્યમાં પગે મુસાફરી કરવાની છે. રાક્ષસોનો આ પ્રદેશમાં ભારે લય છે. સીતાનું આપણે રક્ષણ કરવું પડશે. માટે હું આગળ અને તું પાછળ એમ ચાલીશું અને સીતાને વચ્ચે રાખીશું. આપણે હમેશાં ચોકતા રહેવું પડશે.” હવે આગળ રામ, વચ્ચે સીતા અને પાછળ લક્ષ્મણ એમ મુસાફરી કરવા માંડી. વનના રણિયામણા દેખાવો નેત્રોને આનંદથી વાતો કરતાં રસ્તો સહેજમાં ખૂટી જતો અને થાક પણ લાગતો નહિ. રાત પડતી ત્યારે ઝાડ નીચે વાસો કરતાં, લક્ષ્મણ ફળમૂળ લાવે તે ખાતાં અને જમીન પર સાથરા નાંખી સૂઈ રહેતાં. લક્ષ્મણ હમેશાં રાત્રે ભાઈભાભીની ચોકી કરતો.

આગળ જતાં પ્રયાગરાજ આવ્યું. ગંગાયમુનાનો સંગમ આવ્યો. પાસે ભરદ્વાજ ઋષિનો આશ્રમ હતો ત્યાં ત્રણે જણુ ગયાં. ઋષિએ તેમનું સ્વાગત કર્યું. રામે પોતાનું

અધું વૃત્તાંત સંભળાવ્યું અને રહેવાલાયક જગા અતાવવાને ઋષિને વિનંતિ કરી. ઋષિએ કહ્યું: “અહીંથી દશ ગાઉ પર જનસ્થાન કરીને પ્રદેશ છે ત્યાં ચિત્રકૂટ પર્વત છે તે અતિ રળિયામણું અને રહેવાલાયક સ્થળ છે. ધણા તપસ્વીઓ ત્યાં રહે છે. તમે ત્યાં જઈને રહેશો તો તમને જરૂર ગમશે અને વનની અગવડો બહુ નહિ વેઠવી પડે.

ખીજે દિવસે સવારે ત્રણે જણે ઊડીને પ્રવાસ શરૂ કર્યો. માર્ગમાં યમુના નદી આવી. યમુનાનું કાળું પાણી, ઉતાવળું વહેણું, અને કિનારે આવેલાં વૃક્ષનાં ઝુંડનાં ઝુંડ જોઈ સીતાને અપૂર્વ આનંદ થયો. વનમાંથી લાકડાં ભેગાં કરી લક્ષ્મણે નાનું સરખું હોડકું તૈયાર કર્યું તેમાં બેસી યમુનાપાર કરી સામે કિનારે ઊતર્યાં, અને ભરદ્વાજે આપેલી નિશાનીએ ચાલ્યાં. થોડીવારે સામેથી ચિત્રકૂટ પર્વતનું શિખર દેખાવા લાગ્યું. ઘડીવારમાં તો તેઓ ઠેઠ પર્વતની તળેટીમાં આવીને ઊભાં. પર્વતની શોભા જોઈને એમના આનંદનો પાર રહ્યા નહિ. પર્વત પર જઈને ત્યાં રહેતા ઋષિઓને પૂછપરછ કરી રહેલાણુને લાયક એક સ્થળ શોધી કાઢ્યું. બે દિવસમાં તો લક્ષ્મણે એ જગામાં એક સુંદર અને નાનકડી પણ સગવડવાળી પર્ણકુટી તૈયાર કરી. શુભ મુહૂર્તમાં વાસ્તુદેવતાનું પૂજન કરી રામસીતાએ પર્ણકુટીમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડા દિવસમાં તો વનમાં તેમને અયોધ્યા કરતાં પણ વધારે આનંદ પડવા લાગ્યો.

છયે ઋતુમાં ચિત્રકૂટની સુંદરતા બદલાતી. રામ સીતાને લઈને પર્વતના જુદાજુદા ભાગમાં શરતા ને સૃષ્ટિની શોભા અતાવતા. રામની સાથે સીતા સ્વર્ગસુખનો અનુભવ કરતી.

સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત સમયે એક જ પર્વતનાં જુદાંજુદાં શિખરે જુદાજુદા રંગે રંગાતાં. કોઈ સોનેરી દેખાતું તો કોઈ લોહીવર્ણું. કોઈના પર પીતવર્ણની છટા છવાતી તો કોઈ નીલરસમાં નદાતું. વર્ષાઋતુમાં કોઈ રાગ્નનો અભિષેક થતો હોય એમ જલધારાઓથી ચિત્રકૂટનો અભિષેક થતો. દંડીના દિવસોમાં કુદરત શાન્ત થઈ જતી, પક્ષીઓના કિલ-કિલાટ વિના વન સૂનું પડી જતું. સૂર્ય બહુ દૂર ગાલ્યો જતો. પાનખરમાં વૃક્ષો પર્ણસમૃદ્ધિ છોડીને સૂર્યવિયોગના શોકમાં પડી જતાં. પાછી વસંત આવે એટલે ફરી કુદરતની શોભા વધતી, અને પક્ષીઓ તેમજ વનસ્પતિઓમાં નવો ઉલ્લાસ આવતો. વૃક્ષોમાં થઈને મંદમંદ સમીર વહેતો, અને દિવજાણું આનંદગીત ચાલતું.

ચિત્રકૂટ પર એકેએકે દૂરદૂર સુધી મેદાનો પર નજર પડતી. જ્યારે જ્યારે આંખ અયોધ્યાની દિશાએ જતી ત્યારે મનમાં અનેક સ્મરણો તાળાં થતાં. દશરથની છેવટની વ્યાક્રાંતા, માતાઓનું વાતસલ્ય, પ્રજાનો પ્રેમ એ બધું સાંભરતું. કૈકેયીની કઠોરતા પણ કોકવાર યાદ આવતી, અને હૃદયમાં દુઃખ થતું. રામ સીતાને કહેતા, “સીતા, રાજ્ય ન મળ્યું તોયે શું? અહીં મિત્રો અને બાંધવો નથી તેનુંયે શું? શું આ ઝોછું સુખ છે? હું નીકળ્યો એ તો સારું જ થયું. પિતાજીનો ટેક પણ સચવાયો અને ભરતનું બહું પણ થયું. યૌવનમાં વનવાસ તો આપણા કુળમાં ચાલતો આવેલો છે. અંશુમાન, દિલીપ અને ભગીરથનો ત્યાગ સંભારું છું, એમની તપસ્યાનો વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે મારો આ સુખી વનવાસ તો કશા દિસાખમાં નથી.”

ચિત્રકૂટની તળેટીમાં જ નિર્મળ નીરવાળા મંદાકિની વહેતી હતી. એમાં રોજ આ વનવાસીઓ સ્નાન કરતાં. રામલક્ષ્મણ માનતા જાણે મંદાકિની આપણી બહેન જ છે. રોજ એને કાંઠે ત્રણ જણની મધુરી વાતો ચાલતી, અને મંદાકિની મધુર તરંગ વડે અને શીતળ પવન વડે એમાં સાથ દેતી. આમ આ વનવાસ તો નગરવાસ કરતાંયે મનોરમ થઈ ગયો. વનમાં રાજમહેલને પણ ભૂલાવે એવું સુખ મળવા લાગ્યું.

પીત—પીળો
સમીર—પવન

ઢિજગણ—પક્ષીઓ
તાત્સલ્ય—વહાલ

૨૭. અંતકાળની ઘડીઓ

રામવિયોગની પેલી કાળરાત્રિ અયોધ્યામાં કેવી વીતી ? રામની વિદાય પછી ત્રીજે દિવસે સુમન્ત્ર અયોધ્યા આવી પહોંચ્યો. નગરજનો પૂછશે કે ‘રામને ક્યાં મૂકી આવ્યો?’ ત્યારે શો ઉત્તર દઈશ એ વિચારે સુમન્ત્રનું હૃદય ભેદી નાંખ્યું. આખો દિવસ નગરબદાર રહી અંધારું થતાં મોઢું ઢાંકીને તે નગરમાં પેઠો અને સીધો રાજમહેલમાં દશરથ પાસે ગયો. રામ વનવાસ ગયા તે દિવસથી રાજ કૌસલ્યા પાસે રહેતો અને કૈકેયીનું મોં પણ જોતો નહિ. સુમન્ત્ર કૌસલ્યાને મન્દિર ગયો. સુમન્ત્રને જોતાં જ રાજાએ પૂછ્યું: “સુમન્ત્ર, રામ ક્યાં? સીતા ક્યાં? લક્ષ્મણ ક્યાં?”

કહે એ બધાને તું ક્યાં મૂકી આવ્યો?" સુમન્ત્ર શો જવાબ દે? તે પૂતળા જેવો સ્તબ્ધ થઈને બિભો રહ્યો. રાજાએ ફરીથી હયામાળું મેં કરીને કહ્યું: "અરે, ભૂંડા, કહેને રામ ક્યાં છે?" સુમન્ત્રે કહ્યું: "ગંગાના તટ પર રામ, લક્ષ્મણ અને જનકીને મૂકીને આવ્યો છું. એમને ગંગા આળંગીને પાર જતાં મેં નજરે જોયાં છે." દશરથે બિંદો નિસાસો નાંખ્યો અને પૂછ્યું, "રામે છૂટા પડતી વખતે કંઈ સંદેશો કહ્યો છે?" સુમન્ત્રે સંદેશો કહી બતાવ્યો. દશરથના હૃદયમાં વધારો થશે એમ જાણીને હૃદયમાં બળતરા થતી હતી તેનું ચિહ્ન પણ સુમન્ત્રે જણાવવા દીધું નહિ, અને રાજાની રજા લઈ ઘેર ગયો.

રામનો સંદેશો અને સુમન્ત્રથી છૂટા પડતી વખતનું વર્ણન સાંભળીને રાજાને શોકનો બિભરો બાછળ આવ્યો તે ન જ શમ્યો. તેણે કરુણ સ્વરથી વિલાપ કરવો શરૂ કર્યો. તેની આખી જિંદગીનું ચિત્ર તેની આંખ આગળ તરવરવા લાગ્યું. એક અંધ સ્ત્રીપુરુષના જોડાએ કરેલા ભવિષ્યકથનનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. શ્રવણવધની યાદ આવતાં કાળની ભયાનક મૂર્તિ તેની આગળ ખડી થઈ. ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં તેણે કૌસલ્યાને એ ભવિષ્યકથનની વાત સાંભળાવવા માંડી. કૌસલ્યા પતિને આશ્વાસન આપતી ગઈ અને વાત સાંભળતી ગઈ. રાજાએ વાત ચલાવી:

"એક વખત ભરજીવાનીમાં હું મૃગયા કરવા નીકળી પડ્યો. દોડતે ઘોડે શિકારની શોધમાં ફરતાં એક સરોવર આગળ આવ્યો ત્યાં પાણીમાં અવાજ થતો સાંભળ્યો.

કાંઈ હરણ કે બીજું જનાવર પાણી પીવા આવ્યું હશે એમ ધારીને મેં બરાબર ચોટ લગાવી. તરત જ સરોવરમાંથી મનુષ્યની કારમી ચીસ સંભળાઈ. હું ગાબરો બનીને દોડ્યો, અને જઈને જોઈં છું તો એક ઋષિકુમાર બાણથી વીંધાઈને પડ્યો છે, પાસે પાણીથી ભરેલો લોટો છે અને ધામાંથી લોહીની ધાર ધડધડ વહ્યા કરે છે. હું તરત એની પાસે દોડી ગયો, અને હાથ જોડી તેની લમ્બા માગવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું, ‘હશે, મારું નસીબ. પણ તમે આ પાણી લઈ જાઓ અને અહીંયાં પાસે આ મારાં અંધ માતપિતા છે તેમને આપો. અરે, એ બીચારાંની જીવાદોરી તૂટી જાય છે. હવે એ શું કરશે?’

“ બોલતાંબોલતાં કુમાર શ્રવણની જીભ અટકવા લાગી. મેં તેને ધીરજ આપી, અને એનાં માતપિતાને મારે ત્યાં લઈ જઈ પુત્રની પેરે તેમની સેવા કરીશ એવું વચન આપ્યું. તેણે મને પાણી લઈ જવા સાન કરી, પણ હું ન ખસ્યો. મારા મનની મૂંઝવણ એ ચતુર કુમાર કળી ગયો હતો. તેણે શરીરમાં રહ્યું હતું તે બધું જોર એકઠું કરીને બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું, ‘રાગ્ન, તને બ્રહ્મહત્યાનો ભય છે, પણ તું નિર્ભય રહેજે. હું દ્વિજ નથી પણ વૈશ્ય બાપથી શુદ્ધ માને પેટે જન્મેલો છું.’ આટલું કહેતામાં તો તે બાળકના પ્રાણ નીકળી ગયા. હું ડરતો ડરતો પાણી લઈને તે અંધ સ્ત્રીપુરુષ પાસે ગયો અને પાણી આપ્યું.

“ મારો પગરવ સાંભળતાંની સાથે જ પિતા બોલી ઊઠ્યો: ‘બેટા, કેમ આટલું મોડું થયું? પાણી લાવને. આટલીવાર બેટા, તેં પાણીમાં રમ્યાં કીધું તે તારી માતા અધીરી થઈ

રહી છે. મારાથી કે તારી માતાથી તારો કાંઈ વાંક થયો હોય તો તારે મનમાં ન લાવવો જોઈએ. તું તો અમ પાંગળાંના પગ છે, અમ આંધળાંની આંખ છે. તને લઈને તો અમારા પ્રાણ ટકી રહ્યા છે. પણ તું કેમ બોલતો નથી, વત્સ. તને આજે શું થયું છે?’

“આનો હું શો જવાબ આપું? મને થયું ધરતી માગ આપે તો સમાઈ જાઉં. મારી જીભ ઊપડતી નહોતી. મહાકષ્ટે મેં બોલવાનું બળ ભેગું કર્યું અને શ્રવણવધની વાત કરી. મેં કહ્યું, ‘મહારાજ, મેં અગ્નિ ભૂગની બ્રાંતે આ કર્મ કર્યું. આપ મને ક્ષમા કરો ને આ જળ પીઓ. હવે હું આપનો પુત્ર આપની શ્રવણ જેવી સેવા કરીશ. મારા પર અનુગ્રહ કરો.’

“મારાં આ વચન સાંભળતાં તો માતપિતા તરત જ વન ગજવી નાંખે એવું આકંઠ કરવા લાગ્યાં. પુરુષે મને કહ્યું, ‘અમને શ્રવણના શય પાસે લઈ જા. અમે પણ શ્રવણની સાથે પરલોકમાં જઈશું. એના વિના અમે ક્ષણ પણ નહિ જીવી શકીએ.’ હું તેમને શ્રવણના શય પાસે દોરી ગયો. તેમનો વિલાપ ચાલુ જ હતો. મેં આસપાસથી લોકડાં ભેગાં કરી ચિતા તૈયાર કરી અને શય આગળ આવ્યો. તે વૃદ્ધ મને શાપ આપશે એ ભયથી હું ધૂજતો હતો. તેણે કહ્યું, ‘રાજા, હવે અમારો જીવ જાય છે. તને શાપ આપીને પ્રભુનો ગુનેગાર તો નહિ થાઉં. પણ મરવા બેઠેલા માણસ લવિષ્ય જોઈ શકે છે. મને તારું લવિષ્ય જણાય છે કે તારે પણ અમારી પેઠે પુત્રવિયોગથી ખૂરીખૂરીને મરવું પડશે.’ હું લવિષ્યવાણી સાંભળીને થરથર્યો. માતપિતાએ

તરત જ પ્રાણ તજ્યા. મેં એક જ ચિંતા પર પિતા, માતા અને પુત્રનો અગ્નિદાહ કર્યો અને હું ઘેર આવ્યો. અરે, એ વૃદ્ધની વાણી આજ ખરી પડવા બેઠી છે !”

રાજ્યના હૃદયમાં હવે બેસમાર મૂંઝવણ થવા લાગી. તેણે દુઃખમાં પથારીમાં પછાડા નાંખવા માંડ્યા. પાસે કૌસલ્યા-સુમિત્રા બેઠાં હતાં. રાજ્યએ વેવલાં વીણવા માંડ્યાં. રામમાતાને કહ્યું, “ હવે પુત્રવિયોગે મારા પ્રાણ જાય છે. તને પણ હું જોઈ શકતો નથી. મારા આ બળી રહેલા શરીરને તું તારા શીતળ હાથ તો લગાડ. જો રામ આવીને મને મળે તો હું જરૂર જીવી શકું. અરેરે, મેં આ રામને શું કર્યું? હે દેવી, આ આંખોનું તેજ તો ઊડી ગયું છે. સ્મૃતિ જતી રહી છે. આ યમકિંકરો સામા ઊભા છે. અરેરે ! આ અંતકાળે મારા રામને કોઈ એકવાર ન લાવે ? રામને જોયા વિના જ હું જઈશ ? આ જીવનનો દીવો હવે હોલવાઈ જાય છે. હે રાધવ, ઓ મહાબાહુ, મારા પ્રાણના આરામ, હા દીકરા, તું ગયો ? આ હું પણ જાઉં છું. કૌસલ્યા, સુમિત્રા, તમને હું નથી દેખતો. હા વેરણ કૈકેયી. ઓ રામ, ઓ લક્ષ્મણ, ઓ દીકરી સીતા ! ” આ શબ્દો સાથે રાજ્યના પ્રાણ નીકળી ગયા. મધરાતનો સમય થયો હતો. રાજમહેલમાં પણ રાજ્યના જીવનનો દીવો ખૂટાઈ ગયો અંધારું થઈ ગયું.

૨૮. હાહાકાર

કૌ સદ્યા અને સુમિત્રા તો પાસે જ હાજર હતાં. પહેલાં તો તેમને લાગ્યું કે રાજાને નિદ્રા આવી. પણ જ્યારે એમણે જોયું કે રાજાની આંખો ફાટી ગઈ છે, નાડ બંધ પડી છે, હૃદયના ધબકારા અટકી ગયા છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલતો નથી, ત્યારે એમના પર વજ્રપાત થયો. બંનેને એકદમ મૂર્છા આવી. બંને ભાન ભૂલીને શબ આગળ પડ્યાં.

આ અશુભ સમાચાર અંતઃપુરમાં ફેલાતાં કેટલી વાર? કૈકેયી આક્રંદ કરતી દોડી આવી. બીજી બધી રાણીઓ હૈયાફાટ રુદન કરતી શબને વીંટળાઈ વળી. કૌસલ્યા અને સુમિત્રાને જાગૃત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા. કૌસલ્યાએ જાગીને ફરી રુદન શરૂ કર્યું. રાજાનું માથું ખોળામાં લીધું, અને કૈકેયીની સામે જોયું: “કૈકેયી, લે હવે ભોગવ તારું નિષ્કંટક રાજ્ય, અને રાજી થા. મારે તો દેવસમો દીકરો પણ ગયો અને આ પતિદેવ પણ ચાલ્યા ગયા! હું હવે કોને અધારે જીવું? મને હવે આ જીવનર અકારું લાગે છે. તું જ મારી ચિંતા ખડકાવ. એમાં બળીને હું પતિની સાથે જઈશ.”

રામમાતાની વ્યાકુળતા અસહ્ય હતી. કૌસલ્યા ધૈર્યની મૂર્તિ ગણાતી. એનું જ બ્યારે ધૈર્ય ખૂટયું ત્યારે કોનું હૈયું હાથમાં રહે ?

પરોડ થયું. હજી બહાર નગરમાં વાત પહોંચી નહોતી. બંદીજનો મહેલને દરવાજે આવીને સ્તવન કરવા લાગ્યા. ઝાડ પર બેઠેલાં ને રાજમહેલમાં પાંજરામાં પુરાયેલાં પક્ષીઓએ એ અવાજ ઝીલી લીધો. કુમારિકાઓ પૂજનાં ફૂલ લઈને હાજર થઈ. સ્નાનની અને પ્રાતર્ભોજનની તૈયારીઓ થવા લાગી. રામ વિના બધું નિસ્તેજ તો લાગતું જ હતું. કોઈને કામ કરવાનો ઉમંગ નહોતો દેખાતો. છતાં ચૂપચાપ સૌ પોતપોતાનાં કામ કરતાં હતાં.

એટલામાં એકાએક આ મરણુની ખબર કાને પડી. સૌ કોઈ બાલું હતું ત્યાંને ત્યાં જ ચોંટી ગયું. કામ ત્યાંનું ત્યાં જ રહ્યું. પાત્રો એમને એમ જ પડી ગયાં. અને સૌ કૌસલ્યાના ભવન તરફ દોડ્યાં. એક ઘડીમાં તો આખો મહેલ રોકકળથી ધ્રૂળવા લાગ્યો.

એટલામાં સુમન્ત્ર આવ્યો, પાછળ મહામાત્ર સિદ્ધાર્થ આવ્યો, ઉપાધ્યાય આવ્યા, વસિષ્ઠ આવ્યા અને કૌસલ્યાનું ભવન ભરાઈ ગયું. વીજળીવેગે આખા શહેરમાં રાજના મરણુની ખબર ફરી વળી. લોકોએ કામકાજ બધું બંધ કરી દીધું અને જાંડી ગમગાનીમાં પડી ગયા.

ચકલેચકલે લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થવાં લાગ્યાં. રાજભક્ત પ્રજા પ્રેમાળ રાજના મરણુની વાત સાંભળીને બાવરી બની ભાન ભૂલી હતી. અયોધ્યામાં શું થવા બેઠું છે એ વિષે સૌ કોઈ વિમાસણ કરતું બેઠું હતું. સૌને મોઢે એક વાત

હતી. “હાયહાય કૈકેયીએ રાજને ભરખી લીધા. બે વરરૂપી ઝેરી જીભો વડે એ નાગણીએ રાજનો પ્રાણ લીધો.”

રાજના શયની શી વ્યવસ્થા કરવી, એકે રાજકુમાર હાજર નથી પછી શયને અગ્નિસંસ્કાર કાણુ કરે, વગેરે સવાલોનો વિચાર રાજમહેલમાં મગેલા મંડળમાં થવા લાગ્યો. આખરે એ જ નક્કી થયું કે રાજના શયને તેલમાં સાચવી રાખવું અને ભરત અને શત્રુઘ્નને તાળડતોળ બોલાવવા. આ નિશ્ચય બધાને ગમ્યો. મંત્રીઓએ એ નિશ્ચયનો અમલ તરત જ કરી દીધો. રાજના શયને તેલનો એક મોટો હોજ ભરીને તેમાં રાખવામાં આવ્યું. બધું મંડળ વીખરાઈ ગયું. માત્ર સુમન્ત્ર અને ઉપાધ્યાય બે જણા રાણીઓને આશ્વાસન આપવાને રહ્યા.

૨૯. ગોઝારી મા

ભરત શત્રુઘ્નને તેડવા નીકળેલા ઘોડેસ્વારો દોડતે ઘોડે મળલ દર મળલ કાપીને કેકય દેશમાં યુધાન્નિત રાજના પાટનગરમાં આવી પહોંચ્યા. ભરતને આગલી રાત્રે ઘણાં જ ભયંકર શમણાં આવેલાં તેની વાત કરતો તે મિત્રો આગળ બેઠો હતો. સવારોએ આવી તેને કહ્યું, “અયોધ્યામાં આપનું ઘણું જ જરૂરનું કામ પડ્યું છે, મોટે હમણાં ને હમણાં જ પધારો.” ભરતે બધાંનું કુશળ પૂછવા માંડ્યું, પણ સવારોએ

કહ્યું કે “ અમારી પાસે તો આટલો જ સંદેશો છે.” અને લાઇઓએ મામાની અને બીજાં સગાંવહાલાંની રજા લીધી અને સવારો સાથે અયોધ્યા આવવા નીકળ્યા.

યુધાજિતે તેને વાઘ જેવા બળવાન અને મહાકાય એવા કેટલાક ફૂતરા, બે હજાર સોનૈયા, સાંજસો ઘોડા, કેટલાક હાથી અને ખચ્ચર ભેટ આપ્યાં. “ અમારે ઘણી જ ઉતાવળે જવાની જરૂર છે,” એમ કહી ભરતે આ બધી ભેટ લેવા ના પાડી છતાં યુધાજિતે આગ્રહ કરીને એની સાથે એ બધું મોકલ્યું. એ બધા સાજને પાછળ રાખીને અયોધ્યાના ઘોડેસવારો સાથે રાજકુમાર આગળ નીકળી ગયા અને રથને પૂરપાટમાં દોડાવી મૂક્યો.

સાત રાત્રિના સતત પ્રવાસ પછી આઠમે દહાડે અરુણોદય સમયે ભરતે અયોધ્યાનું દર્શન કર્યું. પ્રથમ દર્શને જાણે પહેલાંની અયોધ્યા રહી જ ન હોય એવું લાગ્યું. શહેરની ભાગોળ સૂતી હતી. શહેર બહારના બાગમાં લોકોની આવળ રહેતી તેને બદલે આજે તે સૂતા પડ્યા હતા. ભરતે કહ્યું, “ સારથિ, આજે આ નગરી અરણ્ય જેવી કેમ બાસે છે? મને એકાએક શા સારું બોલાવ્યો હશે?” દરવાજે થઈને નગરમાં પેઠા ત્યાં એવો જ ગમગીન દેખાવ જોયો. ઝાડો જાણે પાંદડાં નાંખીનાંખીને રૂએ છે. ઝાડનાં પાંદડાંના ઢગલા રસ્તા પર વાળ્યા વિનાના પડ્યા છે. પક્ષીઓના કલરવ બંધ થઈ ગયા છે. વાજિંત્રના ઘોષ સંભળાતા નથી. આગળ ગયા ત્યાં ધરોનાં બારણાં ઉઘાડાં પડ્યાં છે. કચરા પણ કાઢેલા નથી. મંદિરોમાં કચાંચે પૂજના ધંટાનાદ થતા નથી. માળીઓને ત્યાં ફૂલના હાર લટકાવેલા નથી. દુકાનો પર

વેપાર ચાલતો નથી. જે માણસો આવે જાય છે તેમનાં મોં પર ઉદાસી છવાઈ ગયેલી છે.

ભરતના મનમાં અનેક તર્કવિતર્કો થઈ ગયા. હવે કેમ કરીને પિતાને મળું, માતાને મળું, રામનાં દર્શન કરું એવી અધીરાઈ એને થવા લાગી. સીધો તે પિતાના મહેલમાં ગયો. પિતાનું ભવન સૂનું જોયું. તરત જ ભરત માતાને મંદિર પહોંચ્યો. જઈને માતાને પગે પડ્યો, અને પહેલું જ પૂછ્યું, “માતા, પિતાજી ક્યાં છે?”

કૈકેયી સોને મહેલા આસન પર બેઠી હતી ત્યાંથી ઊતરી. પતિવિયોગનું દુઃખ તો એને સાલતું હતું, પણ ભરતને તે ન જણાવા દીધું. પોતાના પિયરની ખબરો પૂછવા લાગી. “હેં ભાઈ, દાદા, મામા બધા સાગ્નતાગ્ન છે ને? તને આવતાં કેટલા દિવસ લાગ્યા? બહુ થાક્યો લાગે છે નહિ, દીકરા?”

ભરતે જવાબ દીધો, “અહીં આવતાં સાત જ રાત લાગી. મામાને ત્યાં સહુ કુશળ છે. પણ પિતાજી ક્યાં છે એ કહેને, મા. આ તમારું ભવન આજે પિતા વિના મને સૂનું કેમ લાગે છે? કૌસલ્યા માતાને મંદિર જાઉં? ત્યાં મને પિતાજીનાં દર્શન થશે? મને એમણે કેમ બોલાવ્યો છે?”

ભરતને ઉત્તર દેતાં કૈકેયીની જીભ ઊપડતી નહોતી. તેણે બહુવાર જીભ ચાવી, શબ્દ કાઢવાને બહુયે પ્રયત્ન કર્યો. અંતે મહાપ્રયાસે બોલી, ‘ભરત, તને શું કહું? મેં અભાગણીએ તો બહુયે સાચ્યું. ખીચારી મંથરા પણ મદદે ધાઈ. પણ બનવા કાળ એને મિથ્યા કાણુ કરે? પ્રાણીમાત્ર જે ગતિ પામે છે તે ગતિએ તારા પિતા પહોંચ્યા. તારા પિતાની તો સદ્ગતિ થઈ. આપણને મૂકીને રાગ્ન માલ્યા ગયા.”

ભરત રતળ થઈ ગા. શોકથી હૈયું એવું ચૂરેચૂરા થઈ જતું હતું કે આંસુ આવવાં પણ કઠણ હતાં. “હાથ, મને આ ખખર આપવા જ બોલાવ્યો? હા શિરચ્છત્ર, મારે માથે હવે કોણ સ્નેહથી હાથ ફેરવશે? મારું માથું હવે કોણ સૂંધશે? અરેરે, તમે મને દૂર મોકલીને નમેરા થઈને ચાલ્યા ગયા? મને રામના હાથમાં સોંપી જવા પણ ન રહ્યા? અરે, ધન્ય છે રામલક્ષ્મણને જેમણે પિતાનો અંતકાળનો આશીર્વાદ લીધો, પિતાનો અગ્નિસંસ્કાર કરી કૃતાર્થ થયા! માતા, હવે રામ ક્યાં મળે તે મને કહો. મને તરત રામ પાસે લઈ જાઓ. હવે રામ જ મારું શિરચ્છત્ર છે. હું એમનો સેવક છું.”

કૈકેયીનું હૈયું બીનું તો થયું, પણ તે કઠણ થઈને બોલી, “ભરત, તું ક્ષત્રિયકુમાર છે ને? આવો વિલાપ તે તને છાજે? જરા ધૈર્ય ધારણ કર ભાઈ, થવાનું હતું તે થઈ ગયું. આપણું હવે એમાં શું ચાલે?”

“મા, એ તો કહો પિતાજીનાં છેલ્લાં વચન શું હતાં? એ સાંભળીને તો ધન્ય થાઉં.”

“રાજાએ હે રામ, હે લક્ષ્મણ, ઓ સીતા, એ શબ્દો બોલતાં બોલતાં દેહ મૂક્યો.”

ભરત પર વજ્રપાત થયો. “માતા, હું આ શું સાંભળું છું? શું ત્યારે આર્ય રામ, મારો વહાલો લક્ષ્મણ અને સીતાદેવી એ સમયે નહોતાં?”

“ના ભાઈ, એ તો ત્રણે દંડકારણ્ય ગયાં. તારા પિતાએ એમને વનવાસ આપ્યો.”

“વનવાસ? શા સારુ? શું રામે કોઈ બ્રાહ્મણને રંજડયો? શું કોઈ નિરપરાધીને માર્યો? શું કોઈ સ્ત્રી ઉપર કુદૃષ્ટિ કરી? થયું શું?”

“નારે, રામ એવું પાપ કરે ખરો? રામ કોઈને શા સારુ મારે? રામ તો પરસ્ત્રીની સામે આંખ પણ માંડતો નથી. પણ વત્સ, તું ન ચિડાય તો તને કહું. રામનો આભણેક થતો હતો. તેમાં મેં તારા સુખનો વિચાર કર્યો, તને રાજ બનાવવા ધાર્યું, અને મારા બે વર બાકી હતા તે માગી લીધા. તારે માટે રાજ્ય માગ્યું ને રામને માટે દેશવટો. જો ભાઈ, માતાએ તારે સારુ કેટલું કર્યું? મારા તરફ હેતની અમીદૃષ્ટિ તો નાંખ.”

ભરતની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ વહેવા લાગ્યાં. “અરે, આ મારી મા? આ અંગારો પિતાશ્રીએ કેમ સંધર્યો? અરે, કૈકયી, રામ તો તને અને કૌસલ્યાને સરખી ગણતા. કૌસલ્યાને તેં એાછું દુઃખ દીધું છે? પણ એણે તને હમેશાં બહેન જેવી ગણી છે. તેના દીકરાને તેં વલ્કલ પહેરાવીને વન મોકલ્યો? અને એ બધું મારે નામે? આટલું ધોર કર્મ આ અધમ જીવને માટે તેં કર્યું? પણ તારો મનસૂબો તો હું પાર નહિ જ પડવા દઉં. આ રાજ્યને છોડીને હું વનમાં જઈ મારા રામને લાવીશ, નહિ તો એની સાથે જ એનો દાસ થઈને રહીશ. હે પતિઘાતક સ્ત્રી, તું મારી મા કહેવાવાને લાયક નથી. તું ધર્માત્મા અશ્વ-પતિની દીકરી પણ નથી. તારે આવ્યે આ પવિત્ર રઘુકુળનો નાશ થવા બેઠો છે. તારે પાપે આખું અયોધ્યા નિરાધાર થઈ ગયું છે. રાજ્યને લોભે તેં સત્યાનાશ

વાળ્યું છે. તારું લીધું રાજ્ય મારે શું કામનું છે? મારે તો હવેથી તારું મોઢું પણ જોવું નથી. પડી રહેજે તું હવે તારા અંધારા ઓરડામાં અને સડચા કરજે ત્યાં. કોઈ તારા સામું પણ જોનાર નથી. આ ફૂર કામનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું હોય તો તું અમ્મિમાં પ્રવેશ કર, કાં તો અરણ્યમાં જા, કાં તો ગળે ફાંસો ખા. એ સિવાય તારા પાપનું નિવારણ નથી.”

કૌસલ્યાએ ભરતના આવવાની વાત સાંભળી સુમિત્રાને કહ્યું, “બહેન, ભરત આવ્યો જણાય છે. તું મને એની પાસે લઈ જા. એને મળ્યાં તો ખરાં.” કૌસલ્યાનાં અંગ શિથિલ થઈ ગયાં હતાં. સુમિત્રાનો ટેકો લઈ તે ભરતને મળવા નીકળતી હતી ત્યાં તો ભરત અને શત્રુઘ્ન બંને આવી પહોંચ્યા. કુમારોએ માને ખોળે માથું મૂક્યું.

કૌસલ્યાએ કહ્યું, “ભરત, આ તને નિષ્કંટક રાજ્ય મળ્યું છે. કૈકેયીએ તો કાળો કેર કર્યો. મારી આંખના રતન જેવા રામને વનમાં કાઢીને એણે શું મેળવ્યું? હવે તું કૈકેયીને કહે કે મને પણ વનમાં મોકલે. નહિ તો હું જ સુમિત્રાને આગળ કરીને જાઉં? જોઈએ તો તું મને લઈ જા. તારે માટે આ ભયોંભાદર્યોં કૌસલ છે, એ તું ભોગવ. ભાઈ, અમને તું રામ પાસે જવા દે.”

ભરતના હૃદયમાં ભાલું ભોકાયું. તેના શબ્દો સાથે આંસુની ધારા ભળવા લાગી. “માતા, મને નિરપરાધીને દોષ શા સારુ દો છે? આ ધોર કર્મમાં જો મારી જરાયે સંમતિ હોય, મેં સ્વપ્ને પણ રામનો દ્રોહ કર્યો હોય, તો આ પૃથ્વી પર જેટલાં પાપ થાય છે તે બધાં મારે માથે પડજો, મારે માથે આલ તૂટી પડજો. મા, આ હતભાગીને

નામે આ ગોઝારું કામ થયું ! એના કરતાં હું જન્મ્યો જ ન હોત તો કેવું સારું થાત ! ” જાણે હમણાં હૈયું ફટકી જશે એવી રીતે ભરત ડસકાં ભરવા લાગ્યો.

કૌસલ્યાએ પોતાના દુઃખનો વેગ જરા રોક્યો. તે બોલી, “ ભરત, પુત્ર, તું રૂએ છે ને મને બધું દુઃખ તાજું થાય છે. મૂકી દે શોક, તું મારી સામું જો. તારી બુદ્ધિ નિર્મળ છે તો તારું બહું થશે. આવ દીકરા, હું તારી મા. તને જોઈને જાણે રામ પાછો આવ્યો હોય એવી સાતા વળે છે. ” કૌસલ્યાએ ભરતને બોળે બેસાડ્યો. બંને જણનાં આંસુની ધારાઓ ભેગી થઈ. સામે સુમિત્રા અને શત્રુઘ્ન પણ ગંગા-યમુના વહેવડાવતાં દતાં.

૩૦. ભાઈની શોધમાં

તે જ દિવસે ભરતે પિતાના શબ્દને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. દસ દિવસ સુધી રાજકુળમાં સૂતક પળાયું. બારમે દિવસે ભરતે શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી પિતાનું શ્રાદ્ધ કર્યું, અને તેમના કલ્યાણને નિમિત્તે ધન, અન્ન, વસ્ત્ર, ગાયો, વાહન, ધર, જમીન વગેરેનાં દાન કર્યાં. તેરમો દિવસ આખો શોકમાં ગયો. ચૈદમે દિવસે સવારમાં દરબાર ભરાયો તેમાં ભરતે રાજ્યગાદી નહિ સ્વીકારવાનો અને રામની પાછળ વનમાં જઈ તેમને સમજાવી અયોધ્યા લાવી ગાદીએ બેસાડવાનો પોતાનો નિશ્ચય

જાહેર કર્યો. ભરતના અડગ નિર્ધાર આગળ દરબારીઓની અને રાણીઓની વિનવણીઓ અણ ગઈ. મન્ત્રીઓને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાનું કહીને ભરત વનમાં જવા નીકળી પડ્યો. સેનાપતિને અગાઉથી કહી મૂકેલું એટલે ચતુરંગી સેના પણ ભરતની સાથે જવા તૈયાર થઈ રહી હતી. તેને સાથે લઈને ભરતે વનમાં પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

ગંગાને તટ આવ્યો ત્યાં શૃંગવેરપુર આગળ સેનાએ પડાવ નાંખ્યો. ગુપ્તચરો દ્વારા ગુહને ખબર મળી કે ભરત મોટી સેના સાથે વનમાં આવ્યો છે અને ગંગા પાર કરવાની પેરવી ચાલી રહી છે. ભરત રાજ્ય છોડીને વનમાં આવ્યો છે, અને રામને એ વેરી છે, તેથી વનમાં જ રામને ઘાટ ઘડી નાંખવા તો તે નહિ જતો હોય એ અશુભ શંકાથી ગુહના હૃદયમાં થરથરાટ વહ્ણટ્યો. તેણે તરત જ ચુનંદા દાશ સુભટોને ગંગાના તટ પર મોકલી દીધા, અને તેમને હુકમ આપ્યો કે તમારે ગંગાના બંને તટ પર તીરકામદાં સજ્જ કરીને ઊભા રહેવું અને ભરતની સેના નદી ઊતરવા માંડે કે તરત જ એના પર તીરનો વરસાદ વરસાવવો. તે જ વખતે બીજા કેટલાકે ગંગામાં પડવું અને તીરના મારથી બચેલા ભાગને જળશાયી કરી દેવો.

આ બધી સૂચના આપીને ગુહ પોતે કેટલાક સૈનિકો સાથે ભરતની પાસે ગયો, એને મળ્યો, અને પોતાની શંકા તેની આગળ પ્રગટ કરી કહ્યું: “ જુઓ, તમે તમારી સેનાના જ્ઞેરથી કુલાતા હશે અને તેથી રામને તો પગમાં મચ્છરની પેઠે મસળી નાંખાશે એમ તમને લાગતું હશે. પણ હું રામને મિત્ર છું એ તો તમે જાણતા હશે. યાદ રાખજો કે તમારું

બળ મારી રણનીતિ આગળ ધૂળ છે. આ ગાઢ જંગલમાં હું એકસો જ માણસ રાખી તમને એવો હંશવીશ કે તમારો એકે માણસ જીવતો જવા નહિ દઉં. માટે તમારો ખરો ધરાદો હોય તે ખુલા દિલથી ક્ષત્રિય બચ્ચાની માફક એવડકપણે કહી દો. નહિ તો પછી જે પરિણામ આવે તે જોઈ લેજો.”

ગુહની રામ પરની પ્રીતિ જોઈ ભરત ચકિત થયો. તેણે કહ્યું, “નિપાદરાજ, તમે રામના મિત્ર, એટલે તમને નમસ્કાર કરું છું. હું રામને મારવા નથી જતો, પણ રામને પાછા લાવવા નીકળ્યો છું. અયોધ્યા રામની જ છે, મારે એનું કામ નથી. રામને એમનું રાજ્ય સોંપી દઉં એટલે હું ધન્ય થયો.”

ગુહને આશ્ચર્ય થયું. તેનો ક્રોધ શમ્યો. તે જોડ્યો, “ભરત, તમારા જેવો તો આ દુનિયામાં કોઈ જન્યો નથી. જાઓ સવારે તમે સુખેથી ગંગા પાર કરજો. મેં બધી તૈયારી કરી રાખી છે.”

સૂર્ય આથમ્યો હતો. ભરતે ગંગાતીરે જ રાતવાસો કર્યો. જે ઇગ્નિવૃક્ષ નીચે રામ રહેલા તેની જ નીચે ધાસના સાથરા કર્યા. ભરતને ઊંધ શાની આવે? આખી રાત તેણે બ્યાકુળતાથી કાઢી. ગુહે એને રામ કયે રસ્તે આવ્યા, ક્યાં રહ્યા, કેવી રીતે સૂતા, બધી વાતો કહી.

“મેં રાત્રે ભોજન કરવાનું કહ્યું, પણ રામે ના પાડી. લક્ષ્મણે પાણી આણ્યું એમાંથી રામે પીધું, સીતામાતાએ પીધું, અને બાકી રહ્યું તે લક્ષ્મણે પીધું. એ પાણી પીને એમણે રાત કાઢી. રાત્રે લક્ષ્મણે મારી જોડે ચોક્કી કરી. મેં એમને ધણું કહ્યું, ‘તમે સૂઈ જાઓ.’ પણ એમણે કહ્યું, ‘મારે તો

હવે ભાઈભાભીની સેવાનું વ્રત છે, હું નહિ સૂઈ રહું. શી લક્ષ્મણની સેવા !”

“હા, નિષાદરાજ, લક્ષ્મણ જેવો ભાઈ આ ભૂમિ પર મળવો દોષલો છે. ધન્ય છે લક્ષ્મણ, ધન્ય છે તને !”

આ બ્રાતૃપ્રેમ જોઈ ગુલનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. “ભરત, આ ભવમાં રામનો સમાગમ થાય એથી બીજી ધન્યતા શી હોઈ શકે ? મારા જેવા અધમને પણ એમણે તાર્યો. લોહાને જેમ પારસ અડકે તેમ રામે મને પાવન કર્યો. મારા જેવા નિષાદને એ આર્યાશિરોમણિએ મિત્રથીએ અધિક ભાઈ બનાવ્યો.”

ભરતે કહ્યું, “કહો કહો, નિષાદરાજ, રામના ગુણ ગાઓ. મારી રાત સુખેથી જશે. અરે, હજી રામ કેટલે દૂર હશે ?”

પ્રભાત થયું. ગુહે સેનાને માટે બધી સગવડ કરી હતી. ગંગા એળંગવાને વહાણો તૈયાર થયાં. સેના વહાણોમાં બેઠી અને સામે કિનારે ઊતરી. હાથીઘોડા પાણીમાં ચાલતા આવ્યા. ભરત અને ગુહ બે ભાઈઓ એકબીજાને ભેટ્યા ને છૂટા પડ્યા.

ગુહે રામ જે રસ્તે ગયા હતા તે રસ્તો બતાવ્યો હતો. એ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં ભરદ્વાજ મુનિનો આશ્રમ આવ્યો. સેનાને તપોવનની લદ્દ બહાર રાખી ભરત ભરદ્વાજને મળ્યો. ભરદ્વાજે આખી સેનાને એક રાત રોકી અને રૂઠી રીતે તેની પરોણાગત કરી. રાજમહેલમાં પણ દુર્લભ એવી સુખસામગ્રી અતિથિને આપે છે છતાં ઋષિ પોતે જંગલનાં કંદમૂળ ખાઈને કેમ રહેતા હશે, એ વિષે સૈન્યમાંના ધણાને આશ્ચર્ય પણ થયું. રામ ચિત્રકૂટમાં જઈ

વસ્યા છે એ ખબર ભરદ્વાજે આપી. સવારે સેનાએ ચિત્રદૂટ તરફ દૂત્ય શરૂ કરી.

વ્રક્ષોથી ઢંકાર્ધ ગયેલાં ચિત્રદૂટનાં મનોહર શિખર દૂરથી દેખાવા લાગ્યાં. એક પહોર દિવસ ચડેલો હતો એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ પડવાથી ઝાડોમાંથી તેજ ઝરતું હતું અને તેથી એમની સામે આંખ ઠારીને જોઈ શકાતું નહોતું. ચિત્રદૂટ પાસે આવ્યો જોઈ સેનાનો ઉત્સાહ વધ્યો અને વેગ પણ બમણો થયો. પર્વતની તળેટી આવી ત્યાં સેનાને ચોમવાનો હુકમ થયો. લાવલસ્કરને લઈ પર્વત પર ચડાય નહિ, અને બહુ માણસો જવાથી તપસ્વીઓનાં તપમાં ખલેલ પહોંચે એ વિચારથી સેનાને તળેટીમાં રાખી ભરત, શત્રુધ્વજ અને સુમન્ત્ર ત્રણ જ જણ પર્વત પર ચાલ્યા.

ગુપ્તચર—નસૂસ

નિર્ધાર—નિશ્ચય

જળશાયી કરવું—હુખાવી દેવું

હોલ્લો—કઠણ

૩૧. ભરતભેટ

તળેટીમાં જાવંણી નાંખી પડેલી સેનામાંના હાથીધોડાને જોઈને તેમજ હથિયારોના અડખડાટ અને માણસોના શોરબકારથી ભયભીત થઈને તે લાગતાં હરણ વગેરે પ્રાણીઓ પર્વત પર નાસવા લાગ્યાં. રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ આ વખતે પર્ણકુટ્ટીના આંગણમાં લક્ષ્મણે આણેલાં ફળ ખાવા બેઠાં હતાં. હરણોને નાસતાં જોઈ રામે લક્ષ્મણને કહ્યું,

“કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ હરણુ આમ કેમ દોડે છે? જો, એમની આંખમાં લયનું ચિહ્ન જણાય છે અને વારેવારે એ પાછળ નજર નાંખ્યા કરે છે. જો તો ખરે પાછળથી કોણ આવે છે? આ તપોવનની શાંતિનો ભંગ કરી પાપમાં પડવાનું કયા હતભાગી શિકારીને સૂઝ્યું હશે?” પોતાનાં વહાલાં મૃગલાંને પ્રાણ બચાવવા કાળ ભરીને દોડતાં જોઈ સીતાનું મન પણ ઘણું દુભાયું.

લક્ષ્મણે ઝાડ પર ચડી દૂર નીચે સુધી નજર નાંખી અને બોલ્યો: “આ તો કોઈ રાજાનું મોટું લશ્કર આવીને તળેટીમાં પડ્યું છે. પણ અરે, આ તો રઘુકુળનો કોવિદાર ધ્વજ ફરકતો જણાય છે. પેલો, મહારાજ દશરથ સ્વારી કરતા તે વૃદ્ધ શત્રુંજય હાથી ડોલે. એ તેના સાદ સંભળાય. આ તે ભરત સેના લઈને અહીંયાં આવ્યો છે કે શું? જોયો એ દુષ્ટ? આપણને અયોધ્યામાંથી કાઢી વનમાં મોકલ્યા. એથીયે સંતોષ ન પામતાં અહીં વનમાં પણ આપણી કેડે પડી આપણો કાંટો કાઢી નાંખવા ઇચ્છે છે! આવવા દો, એને ચખાડી દઉં આજે મારા બાહુબળનો સ્વાદ અને ચિત્રકૂટમાં જ ભોંયભેગો કરી નાંખું. આર્ય, તમે પણ ધનુષ-બાણ તૈયાર કરીને બેસો રહો. એ દુષ્ટ કયે વખતે અને કઈ રીતે આવશે એનો ભરોસો નહિ. આપણે હવે આડે પહોર ચેતતા રહેવું પડશે.”

રામે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, ઉતાવળો મા થા. ભરતનો સ્વભાવ હું સારી પેઠે જાણું છું. એ તું માને છે એવો લોભી અને કૂર નથી. એ તો ધર્મને અનુસરનારો અને ધર્મને માટે પ્રાણ આપનારો પુરુષ છે. એ કંઈ આપણને

મારવા નહિ આવતો હોય. આપણને મળી રાજ્યની કંઈ ગૂંચ ઉકેલવાની ઇચ્છાથી એ આવ્યો હશે. લહુ હશે તો એણે અધર્મથી મળતું રાજ્યાસન સ્વીકારવાની જ ના પાડી હશે અને મા સાથે લડીને અહીંયાં આવતો હશે. ભરતને તું કે હું મારીએ અને એ લોહિયાળા હાથે હું અયોધ્યા પર રાજ્ય કરી રઘુકુળને કલંક લગાડું એમ તું માને છે ? હું રાજ્ય કરીશ તો તે ભાઈઓને અળગા કરીને કે તેમને દાસ રાખીને નહિ કરું. મારા રાજ્યમાં મારા જેટલો જ અધિકાર મારા ભાઈઓને રહેશે. ભરતના મરણનો વિચાર જ મને કંપાવી મૂકે છે. તું જરા ધીરજ રાખ. એને અહીં આવવા તો દે. ઉતાવળું અવિચારી સાહસ શા કામનું ? અવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ એ તો તું સારી રીતે જાણે છે.”

લક્ષ્મણ પોતાના ઉતાવળાપણા માટે જરા લજવાયો. એટલામાં ભરત, શત્રુઘ્ન અને સુમંત્ર આશ્રમની ખોળમાં નીકળેલા તે ઝાડે બાંધી રાખેલા દર્ભના બંધનું એધાણુ જોતા જોતા આવતા હતા, તે ધુમાડો જોઈને તે તરફ વળ્યા અને રામની પર્ણકુટી આગળ આવી પહોંચ્યા.

રામે મૃગચર્મ અને વલ્કલ ઓઢેલાં હતાં, જટા બાંધેલી હતી. છતાં ભરતે દૂરથી જ રામને ઓળખ્યા. એકદમ તે દોડ્યો અને રામના પગમાં માથું મૂક્યું. આંખના આંસુથી રામના ચરણ ધોયા. કહેવા લાગ્યો, “અરે, જેની આસપાસ અમારો બેસવા જોઈએ તેની આસપાસ આજે મૃગલાં વીંટળાય છે ! ચંદનલેપને ચોગ્ય એવા શરીર પર આ જટાભાર શો ? એ બધું દુઃખ તમને મારે લીધે પડ્યું ! ધિક્કાર છે મને અધમને !” આટલું બોલતાં એનો કંઈ આંસુથી

ફાઈ ગયો. ‘આર્ય,’ એટલું જ વચન મોંમાંથી નીકળી શક્યું.

રામે ભરતને ઉદાડ્યો ને એને બાથમાં લીધો. “ભરત, આ શું? તારે માથે આ જટા શાની? તું ફેટલો સુકાઈ ગયો છે! ઝોળખાતો પણ નથી! આટલો શોક શા માટે કરે છે? અયોધ્યામાં પિતા, માતા, પ્રજા સૌ કુશળ તો છે ને? રાજ્ય તો ફીક ચાલે છે ને?”

ભરતે કહ્યું, “કહેતાં મારી જીભ નથી ઊપડતી. તમારા ગયા પછી વિયોગદુઃખે વિલાપ કરતાં કરતાં પિતાશ્રીએ દેહ છોડ્યો. અરે, હું આખા કુળને નડ્યો. એ પાતકનું શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું?”

રામે ભરતને પંપાળ્યો. લક્ષ્મણે ભરતને પ્રણામ કર્યાં. સૌ મળીને શોક કરતાં કરતાં મંદાકિનીમાં સ્નાન કરવા ગયાં. રામે નદીમાં પિતાનું તર્પણ કર્યું અને પાછા પર્ણકુટીમાં આવ્યા.

વનવાસીને યોગ્ય એવો ફળાહાર થયા પછી ભરતે વાત ઉપાડી ને કૈકેયીના કૃત્ય માટે રામની ક્ષમા માગી, રાજ્યગાદી ન લેવાની પોતાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કહી બતાવી અને ‘છેવટે કહ્યું’: “આર્ય, તમે મારી સાથે ચાલો અને રાજ્યાસન પર બેસો. અયોધ્યાની પ્રજા તમારા વિયોગથી ખૂબે છે; કૌસલ્યા અને સુમિત્રા માતા તમારા વિયોગે જળ વિના માછલું તરફડે એમ તરફડે છે. મંત્રીઓ મોટી મૂંઝવણમાં પડ્યા છે. એ બધાંની સામે જોઈ તમે પાછા ચાલો. કૌસલ દેશની ગાદી તમારી જ છે. મારે એ ગાદી શિવનિર્માલ્ય બરાબર છે.”

રામે જવાબ આપ્યો : “ ભરત, મારી પાસે એક જ વાત છે, અને તે પિતાજીની આજ્ઞા. મેરુ ચળે, અગ્નિ ઉજળુતા છોડે કે પૂર્વના સૂર્ય પશ્ચિમમાં ભાગે, છતાં હું પિતાની આજ્ઞાના પાલનમાંથી ચળવાનો નથી. રામ એકવચની છે તે તો તું જાણે છે. હવે તો ચૈદ્ર વરસ વનવાસ ભોગવ્યા વિના મારાથી અયોધ્યામાં પ્રવેશ થઈ જ ન શકે. પિતાની આજ્ઞા પાળવી એ તારો પણ ધર્મ છે. પિતાએ તને ગાદી સોંપી છે. પછી તું શાને એ છોડીને નીકળ્યો છે? તું રાજ્ય નહિ કરે તો કેાસલમાં અરાજકતા અને અંધાધૂંધી ફેલાશે. એનું પાપ કોને લાગશે તેનો વિચાર કરી જો, અને અયોધ્યા પાછો જઈ ગાદી પર બેસ. પ્રજાને, માતાજીને, સર્વને સમજાવજે કે સત્ય એ જ ધર્મ છે. આખું વિશ્વ એ સત્યને આધારે નભે છે. સત્યને સારુ મરી શીટવું પણ સત્ય ન છોડવું એ માણસનો પરમ ધર્મ છે અને એમાં જ શ્રેયની સિદ્ધિ છે. માટે તમે મારે માટેનો મિથ્યા મોહ છોડી તમારાં કર્તવ્ય હોય તે કર્યાં જજો.”

ભરતનો નિશ્ચય પણ અડગ હતો. તેણે રામની સાથે ધણી જીદ કરી કહ્યું, “વસિષ્ઠ આપણા ગુરુ છે. તે પિતાજીના પણ ગુરુ હતા. તેમની આજ્ઞા પાળવી જોઈએ. તેમણે તમને અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે. એને તો તમે માથે ચડાવશો જ ને?”

ભરતના બોલ બધા પાણીમાં ગયા. પવનના અનેક ભારે સપાટા આગળ જેમ પર્વત અચળ રહે તેમ રામ અચળ રહ્યા. કમળપત્ર પર ગમે તેટલું પાણી પડે છતાં જેમ કમળપત્ર અલિપ્ત જ રહે તેમ ભરતનાં આજ્ઞાનાં વચનો

રામના હૃદયમાં અટક્યા વિના એક કાને પેસીને બીજે કાનેથી નીકળી ગયાં. તપોવનના ઋષિઓ રામને મળવા આવ્યા હતા તે બન્ને બાઈઓનો એકબીજા પરનો પ્રેમ, બન્નેની સત્યપ્રિયતા અને અચળ દૃઢતા જોઈને દાંગ થઈ ગયા. ભરતે જોયું કે રામ કેઈ પણ રીતે વાળ્યા વળતા નથી ત્યારે તેણે નિરાશ થઈને કહ્યું: “ત્યારે હવે જ્યાં સુધી રામ અયોધ્યા આવવાની હા ન પાડે ત્યાં સુધી હું આ પર્ણકુટીમાં દર્ભાસન પર અન્નજળ કંઈ જ લીધા વિના બેસી રહીશ અને દેહ પાડીશ.”

ભરતની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી રામને દુઃખ થયું. તેમણે કહ્યું: “ભરત, આમ બળાત્કાર કરીને મને સત્યને રસ્તેથી ચળાવવા માગે છે શું? તને ધર્માત્માને એ શોભે પણ ખરું? ઊંઠ, ખેઠો થઈ જા અને આગ્રહ છોડી દે.” ભરતે ઋષિઓ તરફ જોઈ કહ્યું: “તમે રામને કેમ કંઈ કહેતા નથી?” ઋષિઓએ જવાબ દીધો: “રામ સત્યનું પાલન કરે છે એમાં અમે એમને શું કહીએ? તમે જ પાછા જઈને પિતાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્ય કરો અને પિતાનું ઋણ ફેડો તો શું ખોટું?”

ઋષિનાં વચનો કંઈકે ભરતને ગળે ઊતર્યાં. આખરે ઊંઠો નિસાસો નાંખીને તેણે કહ્યું, “છતાં પણ હું અયોધ્યામાં તો નથી જ રહેવાનો કે ગાદીએ પણ નથી બેસવાનો. આર્થ, તમારી પાદુકા મને આપો. હું નગર બહાર રહીશ. એ પાદુકા જ રાજ્યાસન પર બિરાજશે અને એની આજ્ઞા વર્તશે. તમે વનમાંથી આવશો ત્યારે તમારી સાથે જ હું અયોધ્યામાં પગ મૂકીશ. બરાબર ઐદ વરસ હું તમારી રાહ

જોઈશ. ચૌદ વરસ પર એક દહાડો પણ વધારે થયો તો હું ચિતા ખડકીને બળી મૂઓ જાણુજો.”

ભરતે રામ પાસેથી પાદુકા લઈ માથે મૂકી અને પર્વત ઊતરવા લાગ્યો. ભરતે લક્ષ્મણને અયોધ્યા આવવા ધણો આગ્રહ કર્યો છતાં લક્ષ્મણે તો રામની સાથે રહી તેમની સેવા કરવાની જ ઇચ્છા ખતાવી. રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને સેનાની છાવણી સુધી ગયા, સેનાને જોઈ અને સૈનિકોને મળ્યા. છેવટે વિદાય લેવાનો વખત આવ્યો. ચારે ભાઈઓની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. રામે ભરત અને સુમંત્રને સૌ માતાઓની ભાળ રાખવાનું અને પ્રજાનું મન સાચવવાનું યાદ દેવડાવ્યું. ભરતે રામને પ્રણામ કર્યા, લક્ષ્મણને આશીર્વાદ દીધો અને ભાઈઓ છૂટા પડ્યા.

રામની પાદુકા શત્રુંજય હાથી પર અંબાડીમાં મૂકવામાં આવી હતી. સૈન્ય આવ્યું તે જ રસ્તે પાછું ફર્યું અને થોડે દિવસે અયોધ્યા આવી પહોંચ્યું. સેનાને અયોધ્યા મોકલી ભરત નંદિગ્રામમાં જ રહ્યો. રામની પાદુકાનો નંદિગ્રામમાં અભિષેક થયો ત્યારપછી પ્રધાનો કોસલનું રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા. દરેક અગત્યની બાબતમાં તેઓ ભરતની સલાહ લેતા. ભરત પહેલાં પોતાનો વિચાર પાદુકા આગળ જણાવતો અને પછી તે પ્રમાણે હુકમ આપતો.

ભરતના ગયા પછી રામને ચિત્રકૂટમાં રહેવાનો કંટાળો આવવા લાગ્યો. વારંવાર ભરત સાંભરી આવવાથી તેમને સંતાપ થતો. પાસેના આશ્રમના કુલપતિ વિદ્યાર્થીઓને લઈને ચિત્રકૂટ છોડી ખીજે જતા હતા, એટલે રામે પણ

મુકામ ઉપાડ્યો અને ઋષિઓના સંગાથમાં દંડકારણ્ય જઈ પહોંચ્યા.

અરાજકતા—રાજા વિનાની સ્થિતિ અસ્થિમ—નિરાળું

પાદુકા—પાવડી

શિવનિર્માલ્ય—નિર્માલ્ય એટલે એકવાર સ્વીકાર કરી ફેંકી દીધેલી વસ્તુ. પૂજામાં ચડાવેલાં ફૂલ ખીજે દિવસે નિર્માલ્ય ગણાય છે. એમ મનાય છે કે શિવ સિવાયના બધા દેવોનું નિર્માલ્ય ભક્તો પ્રસાદ તરીકે મહણુ કરી શકે છે. એ ઉપરથી શિવનિર્માલ્ય એટલે આપણાથી અડાય નહિ એવી વસ્તુ.

૩૨. દંડકારણ્ય

વિન્ધ્ય પર્વત અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના વિશાળ પ્રદેશનું નામ દંડકારણ્ય હતું. દંડકારણ્ય એટલે કુદરતની શોભાનો ખજાનો એમ મનાતું, અને ખરેખર હતું પણ તેમ જ. માણસ એકવાર માંદ પડેા હોય તો ક્યાં ગયો એનો પત્તો જ ન લાગે એવાં વાઘ, વરુ, રીંછ વગેરે વિકરાળ પશુઓથી ભરેલાં ઘાડાં જંખળવાળાં વન, અને લીસોતરી-વાળાં ગાઢના ગાઢ સુધી પથરાઈ રહેલાં વિશાળ મેદાન, ઊંચી ટેકરીઓ અને ઊંડી ખીણો, પ્રચંડ ધુધવાટ કરતી નદીઓ અને ખળખળ વહેતાં નાનકડાં ઝરણાં, વેરાન પ્રદેશ અને ધાનથી ઊભરાતાં ખેતરો વગેરે ભાતભાતનાં દરચોથી

જોનારના મન પર સૃષ્ટિની વિશાળતા અને વિવિધતાની ઊંડી ઝાપ પડતી અને એ સૃષ્ટિના કર્તાની શક્તિ માટે ભક્તિભાવ ઊપજતો. રસિક અને નિર્મળ મનવાળા મનુષ્યનું હૃદય એ દરયો જોઈને કુદરત સાથે એકતાન થતું અને પોતાના અને સૃષ્ટિના આત્મા વચ્ચે એકતાનો અનુભવ કરતું.

તપ અને ધ્યાનને માટે દંડકારણ્યમાં પૂરી અનુકૂળતા હતી, અને તેથી જ એ તપસ્વીઓનું સ્થાન બની ગયું હતું. તેમાં ઠેકઠેકાણે ઋષિમુનિઓના આશ્રમનાં જૂથનાં જૂથ વસ્યાં હતાં. એ આશ્રમોમાં મોટાંમોટાં વિદ્યાપીઠો ચાલતાં અને અહોરાત્ર સરસ્વતીની ઉપાસના થતી. સરસ્વતીના અનન્ય અને નૌશ્ઠક ઉપાસક ઋષિમુનિઓ એ વિદ્યાપીઠોના કુલપતિ થતા, અને એમના હાથ નીચે સેંકડો અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા ભણાવતા. તે કાળમાં દંડકારણ્યનાં વિદ્યાપીઠોની પ્રતિષ્ઠા ભારે હતી અને દેશદેશાન્તરમાં તેમની કીર્તિ પ્રસરેલી હતી. દેશદેશથી દ્વિજ ગણાતી ત્રણ વર્ણોના વિદ્યાર્થીઓ હજારોની સંખ્યામાં આવી એ વિદ્યાપીઠોમાં જોડાતા અને અભ્યાસ કરતા. એકએક કુલપતિના હાથમાં દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને બધાને અન્નવસ્ત્ર કુલપતિ જ પૂરાં પાડતા. કેળવણીનું ખર્ચ મોટેભાગે રાજાઓ તરફથી પૂરું પડતું. વિદ્યાપીઠોમાં વિદ્યાઓનું પઠનપાઠન થતું. વિદ્યાર્થીઓ ભણીગણી ગુરુદક્ષિણા આપી ગુરુનો આશીર્વાદ લઈ સ્નાતક બની ઘેર જતા.

તે કાળે વિદ્યાનું મહત્ત્વ એટલું બધું ગણાતું કે વિદ્યા મેળવતી એ દરેક દ્વિજનું કર્તવ્ય ગણાતું. ઉપવીતસંસ્કાર કરી અધ્યયન ન કરનાર 'વ્રાત્ય' કહેવાતા અને અપવિત્ર

ગણાતા. ગમે તેવા સંકટમાં પણ કોઈ એમને વિદ્યા ભણાવવા અથવા એમની સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવા તૈયાર થતું નહિ. ભણવાને માટે કોઈ જાતની શી નહોતી કે ભારેભારે ચોપડીઓ ખરીદવી પડતી નહોતી. સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન ગુરુને મુખેથી જ મળતું. એટલે ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ સહેલાઈથી જે શાસ્ત્ર ભણવું હોય તે શાસ્ત્ર કે વિદ્યામાં પારંગત થઈ શકતો. વિદ્યાપીઠો હમેશાં ભરેલાં રહેતાં, તેનું આ મફત અને લગભગ ફરજિયાત કેળવણી એ પણ એક મુખ્ય કારણ હતું.

એક બાળુ સરસ્વતીની આરાધના ચાલતી ત્યાં ખીજ બાળુ તપસ્વીઓની તપશ્ચર્યા પણ કોઈ જાતની દખલ વિના નિર્જન અરણ્યના એકાંત અને શાંતિવાળા ભાગોમાં અહોરાત્ર અખંડ ચાલ્યાં કરતી હતી. ઋષિઓ જાતજાતનાં વ્રત આદરી એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન ધરી મોક્ષના ઉપાય સાધી રહ્યા હતા. કેટલાકને સૂર્યચન્દ્રનાં કિરણ એ જ એક આલૈષ હતો. કેટલાકને કાચું પથ્થરથી પીસેલું અનાજ જ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા હતી. કેટલાક પાંદડાં ખાઈને જ જીવતા તો કોક વળી ખાંડચા વિનાનું ફેતરાંવાળું જ અનાજ ખાતા. કેટલાકે ગળા સુધી પાણીમાં ઊભા રહી કદી પણ જલાર ન નીકળવાનો નિયમ કર્યો હતો. કેટલાક શરીરની પથારી કરીને જ સૂઈ રહેતા, તો કેટલાકને ઊભેઊભે જ ઊંઘ લેવાનું વ્રત હતું. કોઈ વળી રાતદિન એક પગ જ ઊભા રહેતા. કેટલાક કેવળ પાણીનો જ આહાર કરતા, તો કેટલાક કેવળ વાયુભક્ષણ કરીને જ રહેતા. કેટલાક હમેશાં ખુલ્લી જગામાં ઊભા રહેતા, તો કેટલાક દર્ભ પાથરીને તેના પર શયન કરતા. કેટલાક

પર્વત પર રહેતા અને કદી નીચે ઊતરતા નહિ. કેટલાકને વળી હમેશાં બીનાં વસ્ત્ર પહેરી રાખવાનો નિશ્ચય હતો. કેટલાક ચોપાસ તાપણું સળગાવી એની વચ્ચે બેસી પંચામિસેવન કરતા હતા. આમ નાના પ્રકારનાં શરીરકષ્ટ કરીને એ બધા તપસ્વીઓ જપ કર્યા કરતા અને સમાધાની ધૂત લગાવી રહ્યા હતા.

એમની દિવ્ય શાંતિમાં ખસેલ પડાવનાર માત્ર એક વસ્તુ હતી. દંડકારણ્યમાં રાક્ષસોનો પણ વાસ હતો. એ રાક્ષસો ઋષિઓ પર વારંવાર ધાડ પાડતા, એમના યજ્ઞમાં ભંગાણુ પડાવતા અને કેટલીકવાર તેમને મારી પણ નાંખતા. કેટલાયે તપસ્વીઓ આમ રાક્ષસોનો ભોગ થઈ પડ્યા હતા. રાક્ષસોના જીલમનો ઉપાય કરવાની એમનામાં શક્તિ ન હતી એમ નહિ. ત્રિભુવનને પણ પલકમાં બાળીને ભસ્મ કરે એવું એ તપસ્વીઓમાં તેજ હતું. પણ એ તેજ ગૂઢ હતું અને એઓ તેઓ ઉપયોગ કરતા નહિ. ઘણાં વિધન વેડીને અને અગણિત લાલસોને હઠાવીને કણકણ કરીને સંચિત કરેલા તપને શાપ આપીને ક્ષણવારમાં બાળી નાંખવું એ તેમને ન ગમતું. તેમને મન નાશવંત ફેલ કરતાં તપની કિંમત વધારે હતી. તેથી તેઓ મૂંગે મોઢે રાક્ષસોનો ત્રાસ સહન કરી ક્રોધને દબાવી રહ્યા હતા. ક્રોધનો સહેજ પણ વિજ્ય થાય તો તપ ક્ષીણ થઈ જાય, તેથી તેઓ સંભાળી સંભાળીને ચાલતા હતા.

તેમણે જ્યારે સાંભળ્યું કે એ ધીર વીર ક્ષત્રિયકુમાર દંડકારણ્યમાં આગ્યા છે અને તેમણે અત્યારસુધીમાં ઘણા રાક્ષસોને માર્યા છે, ત્યારે તેમનાં મન પ્રયુક્તિત થયાં. આ

ક્ષત્રિય કુમારો દંડકારણ્યમાંથી રાક્ષસની જડ કાઢશે કે ઓછામાં ઓછું તેમને ત્યાંથી ભગાડી તો મૂકશે એ આશાથી તપોવનવાસીઓને આનંદ થયો. જે ઋષિમુનિઓ ત્રિકાળ-જ્ઞાની હતા તેમને તો વિષ્ણુ ભગવાને દુષ્ટ રાક્ષસોનો સંહાર કરવાને અવની પર અવતાર લીધો છે એ વાતની ખબર હતી. ઋષિઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ રામ પાસે ગયું અને તેમને દંડકારણ્યમાં રહી રાક્ષસોનો ભય ફેડવાને વિનંતિ કરી.

રામ તો દંડકારણ્યમાં રહેવા જ આવેલા, એટલે સાથે સાથે ઋષિઓની કંઈ સેવા પણ થઈ શકશે એ વિચારથી તેમણે તરત જ એ કામ માથે લીધું. ઋષિઓ રામને આશ્રમમાં લઈ ગયા અને ત્યાં આશ્રમને છાત્રે એવી રીતે તેમનું આતિથ્ય કર્યું. સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામ એક પછી એક કરીને બધા આશ્રમે જોઈ આવ્યા. કોઈ ઠેકાણે ચાર માસ, કોઈ ઠેકાણે આઠ માસ, વળી કોઈ જગાએ દસ માસ એમ કરીને દંડકારણ્યના આશ્રમોમાં ફરતાંફરતાં જ રામે દસ વરસ કાઢી નાખ્યાં. એટલા વખત દરમ્યાન રામલક્ષ્મણને હાથે કેટલાક રાક્ષસોનાં મરણ પણ નીપળ્યાં. તેમના હાથનો ઝપાટો જોઈને રાક્ષસો દંડકારણ્યના એ ભાગને છાંડી ગયા અને ઋષિઓ નિર્ભય થઈ રામલક્ષ્મણને આશિષ દેવા લાગ્યા.

દૃશ્ય-દેખાવ

અનન્ય-એકનિષ્ઠ

દ્વિજ-એવાર જન્મેલો;

આકાણુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય.

એકતાન-તલ્લીન

નૈષ્ઠિક-શ્રદ્ધાવાન

અહોરાત્ર-રાતદિવસ

અવની-પૃથ્વી

૩૩. મહર્ષિ અગસ્ત્ય

અ હીંચાં ઋષિઓ પાસેથી રામે સાંભળ્યું કે મહામુનિ અગસ્ત્ય દંડકારણ્યના જ એક બીજા ભાગમાં રહે છે. અગસ્ત્ય તે કાળના ભારતવર્ષના વિખ્યાત પુરુષોમાં હોયું સ્થાન ધરાવતા હતા. રામલક્ષ્મણે વિશ્વામિત્રને મોઢે અગસ્ત્યનાં બહુ વખાણ સાંભળ્યાં હતાં. એકવાર અગસ્ત્ય મુનિ સમુદ્રનું આચ્ચન કરી ગયા હતા. વિન્ધ્ય પર્વતે ખેતાનાં શિખર ઠેઠ આકાશને અડાડી દીધાં હતાં અને ઉત્તર-દક્ષિણ વચ્ચે આડ કરી લોકોની આવગ્ન બંધ કરી દીધી હતી. પછી અગસ્ત્ય વિન્ધ્ય પાસે ગયા ત્યારે વિન્ધ્ય નમ્યો અને અગસ્ત્યને માર્ગ આપ્યો. અગસ્ત્ય પાછા આવવાનો વાયદો કરીને દક્ષિણમાં ગયા તે ત્યાં જ રહ્યા અને લોકોનો માર્ગ મોકળો થયો.* ઇલ્વલ અને વાતાપિ નામના બે અધર્મી રાક્ષસ ભાઈઓ દૂડકપટથી બ્રાહ્મણોને રંજનગતા હતા. ઇલ્વલ બ્રાહ્મણનો વેશ લેતો અને બ્રાહ્મણોને શ્રાદ્ધનું નિમિત્ત કાઢીને

* આજે પણ અગસ્ત્યનો તારો દક્ષિણમાં જ દેખાય છે.

જમવા નોતરતો. એને સંસ્કૃત ભાષા બોલતો સાંભળીને ભોળા બ્રાહ્મણે એને બ્રાહ્મણ જ માનતા અને જમવા જતા. વાતાપિ બકરાનું રૂપ લેતો અને એનું માંસ બ્રાહ્મણોને પીરસાતું. બ્રાહ્મણો જમી રહે એટલે ઇલ્વલ ખૂમ મારતો કે “વાતાપિ, બહાર નીકળ.” એટલે વાતાપિ બ્રાહ્મણોનાં પેટ ફેાડીને બહાર નીકળતો. આ કપટી રાક્ષસોએ આ જ રીતે હજારો બ્રાહ્મણોના શુવ લીધા હતા. એક દિવસ અગસ્ત્યને નોતરું આવ્યું. અગસ્ત્ય જમી રહ્યા પછી ઇલ્વલે રોજની પેટે ખૂમ પાડી. અગસ્ત્ય બોલ્યા: “વાતાપિ તો મારા પેટમાં કચારનોથે હજમ થઈ ગયો છે.” ઇલ્વલનો મિગ્ગજ લાથથી ગયો. તે ઋષિ પર હુમલો કરતો હતો ત્યાં જ ઋષિએ કતરાતી આંખે એના તરફ જોયું. આંખમાંથી અગ્નિ લબ્ધકેચો અને બાપડો ઇલ્વલ ઋષિની સમક્ષ બળીને ભસ્મ થયો.

આ બધી વાતો રામલક્ષ્મણે ત્રિશ્વામિત્ર પાસેથી સાંભળી હતી. તે જ દિવસથી અગસ્ત્યનાં દર્શન કરવાની એમની ઉત્કંઠા હતી. અગસ્ત્ય પાસે જ રહે છે એમ જાણ્યું ત્યારે તેમણે ત્યાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને બીજે દિવસે નીકળી ઋષિઓએ આપેલી એધાણીએ ચાલ્યા.

રંજણુ—પીડણુ

નિમિત્ત—બાહાનું

૩૪. સંસ્કૃતિનું મંદિર

વનની શોભા નિહાળતાંનિહાળતાં ત્રણે જણ ચાલ્યાં .
 જાય છે. ચાર દિવસની મુસાફરી પછી પીપળાનાં ઝાડનાં
 ઝુંડનાં ઝુંડ દૂરથી દેખાવા લાગ્યાં. અગસ્ત્યના આશ્રમની એ
 નિશાની ઋષિઓએ આપેલી તેથી તેઓ તે તરફ વળ્યાં.
 ઝાડે દર્ભ બાંધી આશ્રમમાં પેસવાના રસ્તાનું એધાણ કરી
 રાખેલું તે તેમણે શોધી કાઢ્યું અને દર્ભબાંધની નિશાનીએ
 નિશાનીએ ચાલ્યાં. પીપળાનાં ઝુંડ વટાવી ગયાં ત્યાં વડ,
 ખાખરા, આંબા, ફળુસ, બીલી વગેરે જનતજનતનાં લગ્નરો
 ઝાડોથી ભરેલું વન આવ્યું. ઝાડ બધાં ફળફૂલથી લચી જતાં
 હતાં અને પવનના વાવાથી વનમાંથી જે સુગંધ છૂટતી હતી
 તેથી આખું વન મધમધી રહેતું. એ જંગલમાં ડોકાણેડોકાણે
 નિર્મળ સ્ફટિક જેવાં પાણીથી ભરેલાં નાનાંમોટાં અનેક
 તળાવ હતાં. તળાવમાં કમળની વચ્ચે ફરતાં હંસ, કારંડવ
 વગેરે પક્ષીઓથી તળાવની શોભા અલૌકિક બની રહેતી
 હતી. તળાવમાં ભેંસો નાહવા પડેલી તેથી તળાવ વચ્ચે

નાના કાળા બેટ નુ બન્યા હોય એવો ભાસ થતો હતો. જાડ પરનાં કાચલ, કૌચા, મોર, બપૈયા વગેરે પક્ષીઓ જાત-જાતના મધુર સ્વર કાઢી વનને ગજવી રહ્યાં હતાં. જાડ પર વાંદરાની વસ્તી પણ સારી પેઠે હતી. તેઓ એક જાડથી બીજે જાડે કૂદાકૂદ કરી મૂકીને અને વારેવારે પક્ષીઓના કિલકિલાટથી ખુશખુશ થઈને જાતજાતના ચાળા કરીને જોનારને પેટ ભરીને હસાવતા હતા. હરણાં પણ તલભાર ડર રાખ્યા વિના મોંમાં ઘાસના કાળિયા ધાલી આમથી તેમ દોડતાં હતાં. રામલક્ષ્મણે ધનુષ્યાણુ સજોલાં હતાં છતાં મૃગલાં એમને પડખે થઈને, કેટલીકવાર તો એમને ધસાઈને પણ જતાં. દામદામ લાકડાંના ઢગલા પડી રહ્યા હતા અને ગાયોનાં ટોળાં ચરતાં હતાં. વાછરડાંને બોલાવવા ગાયો જ્યારે બાંભાં કરીને બાંભરતી ત્યારે તેનો પડછદો આખા વનમાં ઊઠતો અને સાંભળનારના કાન સાથે અથડાઈ અદ્ભુત આનંદ ઉપેન્નવતો.

શહેરમાં વસનારને સ્વપ્ને પણ દુર્લભ એવી આ તપો-વનની શોભા અને કુદરતની સુંદરતા જોતાંજોતાં ત્રણે જણ આગળ ચાલ્યાં ત્યાં ઋષિકુમારનું ટોળું સામું મળ્યું. સર્વનાં મુખ હ્રસ્વચર્ચ અને તપશ્ચર્યાના તેજથી ઝળકાટ મારી રહ્યાં હતાં અને એમાંથી ઝરતું તેજ કોઈ પણ જોનારને આંજ નાંખવાને સમર્થ હતું. સૌનો વેષ એકસરખો હતો. માથા પરની જટા ઉપર સૂર્યનાં કિરણ પડવાથી તે ચળકાટ મારતી હતી. સૌનાં કપાળમાં ભસ્મનાં ત્રિપુંડ્ર હતાં અને ગળે રુદ્રાક્ષની માળા હતી. સૌએ શરીરે કાળાં મૃગચર્મ ઓઢી લીધાં હતાં અને ડાબા હાથમાં કમંડલો રાખ્યાં હતાં. જમણે

હાથે ખાખરાના દાંડ ખભા પર ટેકવી રાખ્યા હતા. સૌની કેડે મુંજની મેખલા હતી. એ સર્વની પાછળ એત્રણ મૃગલાં પણ ધીમે પગલે ચાલ્યાં આવતાં હતાં.

આ બધા અગસ્ત્યના શિષ્યો હતા. તેઓ સવારનું નિત્યકર્મ કરી પરવારી વનમાં જુદાજુદા કામ માટે નીકળી પડ્યા હતા. કોઈને ગાયો ચારવાનું, કોઈને લાકડાં લાવવાનું, કોઈને સમિઘો ભેગી કરવાનું, કોઈને ફળ આણવાનું, તો કોઈને ઇંચુદીફળ લાવવાનું કામ સોંપવામાં આવેલું હતું. સૌ હરખભેર પોતાના કામ પર ચાલ્યા જતા હતા. અગસ્ત્યનો પુત્ર દદદસ્યુ એ સર્વનો સરદાર હતો અને સૌથી મોખરે ચાલતો હતો. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ ઋષિકુમારોને વંદન કર્યું. ઋષિકુમારોએ સામે આશીર્વાદ આપ્યો. સામસામાં કુશળ પુછાયાં. રામને અગસ્ત્ય પાસે લઈ જવાને દદદસ્યુએ એક સલાખ્યાયીને મોકલી આપ્યો અને બીજું મંડળ ઝપાટાબંધ આગળ વધ્યું. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા ઋષિશિષ્યની પાછળપાછળ છેક આશ્રમ આગળ આવી પહોંચ્યાં.

આશ્રમનો દેખાવ અલૌકિક હતો. એક વિશાળ ભૂમિમાં ઝાડોની વચ્ચેવચ્ચે કેટલીક પર્ણશાળાઓ બાંધેલી છે. એક ઋષિ માટે, બીજી કેટલીક શિષ્યો માટે અને બાકીની ગાયોને માટે છે. જૂંપડાંઓની વચ્ચેવચ્ચે એક હોમશાળા છે તેમાં અગ્નિ લડલડ બળી રહ્યા છે. હોમ લક્ષણાં જ પૂરે થયેલો હોવાથી સમિઘો અને પુરોડાશ બળે છે તેનો તડતડાટ થયાં કરે છે. પર્ણકુટીઓની આગળ ઋષિ-પત્ની લોપામુદ્રાએ પોતાને હાથે રાપેલા અને વહાલથી

ઉછેરેલા છોડના કચારા આવેલા છે. આશ્રમમાં ભણતી ઋષિકન્યાઓ નાનકડા નાળુક ધડા લઈને બહુ સંભાળથી હોંશબેર એ છોડને પાણી પાય છે. ઠેકાણેઠેકાણે ઝાડ નીચે શિષ્યોનાં જૂથ જમી ગયેલાં છે અને અધ્યયન ચાલી રહ્યું છે. કોઈ જગાએ યજ્ઞવિદ્યા શીખાય છે. કોઈ જગાએ ધર્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન થાય છે. કોઈ જગાએ વેદનું પઠન ચાલી રહ્યું છે. કોઈ જગાએ એક જણ પુસ્તક વાંચે છે અને બીજા એકચિત્તે સાંભળે છે. તો કોઈ જગાએ શાસ્ત્રના અર્થ પર શિષ્યો વચ્ચે ચર્ચા ચાલી રહી છે. જે શિષ્યોને વનમાં જવાનો વારો હશે તે વનમાં ગયા છે. ભણવાના વારાવાળા ભણે છે. બીજું કામ કરવાનો વારો છે તે આશ્રમમાં જ કામ કરે છે. કોઈ નવી પરિશાળા બાંધવામાં ગૂંથાયા છે. કોઈ પરિવ્રજીતોનાં આગણાં લીધે છે. તો કોઈ પરિવ્રજીતો અંદરથી વાળીઝૂડીને સાફ કરે છે. કોઈ મુંજમેખલા તૈયાર કરી રહ્યા છે, કોઈ વદકલ્પ ઘોવામાં રોકાયા છે, ત્યારે કોઈ મૃગચર્મ સાફ કરે છે. કેટલાકે કમળનાળ આણીને એને સૂકવી દીધાં છે, તો કેટલાક રુદ્રાક્ષની માળાઓ બનાવી રહ્યા છે. કેટલાક વળી માથી વિખૂટાં પડેલાં વાહરડાંને ખવડાવી પાણી પાઈ પંપાળવાનો આનંદ લઈ રહ્યા છે. બીજા કેટલાક આ બધાથી દૂર જઈ ધ્યાન લગાવી રહ્યા છે. સૌ પોતપોતાનું કામ એટલી ચૂપકાથી કર્યું જાય છે કે આશ્રમની શાંતિમાં જરાયે ભંગ પડતો નથી. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરતાં રાગને કેટલી મહેનત પડે છે, કેટલાં માણસો રાખવાં પડે છે, કેટલા કાયદા ધડવા પડે છે, અને અહીંયાં કોઈ પણ જાતના કાયદા ધડવા વિના કેટલી શાંતિથી અને વ્યવસ્થિત રીતે આખા આશ્રમનું

કામ ચાલે છે એ જોઈ રામને આશ્ચર્ય થયું અને ઋષિઓને માટે જે મ્હાન અને પૂજ્યભાવ તેમના મનમાં હતાં તે બમણાં થયાં.

સાથે આવેલો શિષ્ય તેમને ગુરુદેવની પાસે લઈ ગયો. આશ્રમના એક ખૂણામાં એકાંત સ્થળમાં ઋષિ ચિંતન કરતા બેઠા હતા. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ ઋષિને ચરણે માથું મૂકી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ઋષિએ એમને આશીર્વાદ દીધો. શિષ્ય આસન લઈ આવ્યો તેના પર ત્રણે જણ બેઠાં. પછી અગસ્ત્યે તેમને ખમર પૂછી અને શિષ્યે આણેલાં ફળથી તેમનું સ્વાગત કર્યું. જુદીજુદી બાબત વિષે ઘણીવાર સુધી વાતો થયા પછી અગસ્ત્યે તેમને કહ્યું, “તમે આવવાનાં છો એ હું અગાઉથી જાણતો હતો. હવે તમે અહીંયાં આશ્રમમાં જ રહો અને વનવાસના દિવસ પૂરા કરો.”

રામે વિનયથી કહ્યું, “અમે આશ્રમમાં નહિ હોઈએ તોપણ આપને આશ્રમે જ છીએ. અમને આ બધો પ્રદેશ જોવાની ઇચ્છા છે એટલે અમે અહીંયાં પાસે એક ઝૂંપડી બાંધીને રહીશું અને આસપાસ ફરી બધું જોઈશું. આપ અમને એવી કોઈ સરસ જગા બતાવો જ્યાં અમે રહીએ. આપનાં દર્શને તો અમે વારંવાર આવતાં જ રહીશું.”

ઋષિએ કહ્યું: “ઠીક, તમારી એમ મરજી હોય તો એમ કરો. અહીંયાંથી બે યોજન (આઠ ગાઉ) પર પંચવટી નામનો પ્રદેશ છે. ત્યાં ફળ, મૂળ, પાણી વગેરે અપૂટ છે. વનની શોભા પણ અપાર છે. વનમાં મૃગ અને બીજાં પશુપક્ષીઓ પણ બહુ મોટી સંખ્યામાં રહે છે. પાસે જ ગ્રાદાવરી વહે છે. એ પ્રદેશ જેવી રાંજમામણી જગા

આટલામાં બીજે ક્યાંયે નથી. સીતાને પણ ત્યાં ગમશે. તમે ત્યાં જઈને રહેશો તો સાથેસાથે ઋષિઓનું રક્ષસોથી રક્ષણ પણ થઈ શકશે.” રામે ઋષિની સલાહ પ્રમાણે પંચવટીમાં જઈ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઋષિએ એમને રસ્તાની થોડી માહિતી આપી.

આ વખતે મધ્યાહ્ન થવા આવ્યો હતો. વનમાં ગયેલા વિદ્યાર્થીઓ પાછા વળી ગયા હતા. થોડીવારમાં મધ્યાહ્નનું નિત્યકર્મ શરૂ થયું. રામલક્ષ્મણે પણ ઋષિઓની સાથે મધ્યાહ્નસંધ્યા વગેરે કર્યું. પછી કૃળાહાર થયો અને અધ્યયનનું કામ શરૂ થયું. સાંજે સૂરજ નમતો થતાં સાયંકાળનું નિત્યકર્મ થયું. વેદમંત્રના ઘોષ સાથે અગ્નિદેવતાને આહુતિઓ અપાઈ. સૂરજ આથમ્યે ચરવા ગયેલી ગાયો પણ આવી પહોંચી. શિષ્યોએ વાછરડાં ધરાય એટલું દૂધ રહેવા દઈને બીજું દૂધ દોહી લીધું. દિવસનું કામકાજ પૂરું થઈ ગયા પછી એક ઝાડ નીચે સર્વ આશ્રમવાસીઓ ભેગાં મળીને બેઠાં. સૌની વચ્ચે અગસ્ત્યનું આસન હતું. ઋષિએ થોડો ધર્મોપદેશ કર્યો અને મંડળ વિખેરાયું. રાતના બે પહોર જતાં તો આશ્રમમાં કોઈ કોઈ તપસ્વી સિવાય બધાં સૂઈ ગયાં અને બધે શાંતિ ફેલાઈ ગઈ.

છ ઘડી રાત રહી હતી ત્યાં તો સર્વ આશ્રમવાસીઓ જાગી ગયાં હતાં. રામ, લક્ષ્મણ અને સીતાએ અગસ્ત્યને પ્રણામ કર્યા, તેમની રજા લીધી અને પંચવટીનો રસ્તો લીધો.

પડછંદો—પડઘો
પણુશાળા—ઝૂંપડી

સહાધ્યાયી—સાથે લણુતા વિદ્યાર્થી
કારંડવ—જળકૂકડી

૩૫. રમણીય પંચવટી

મધ્યાહ્ન પહેલાં તો તેમણે પંચવટીના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો. ‘આ પેલું ઋષિ કહેતા હતા તે સરોવર, આ પેલો વડ, આ પેલી ટેકરી,’ એમ વાતો કરતાં એકબીજાને વનનાં સ્થળો બતાવતાં ચાલતાં હતાં, ત્યાં દૂરથી જ રસ્તામાં કંઈ મોટી કાળી વસ્તુ પડી હોય એમ દેખાયું. જરાક આધે જતામાં તો માલૂમ પડ્યું કે એક મોટો બિહામણો લાગતો ગીધ પાંખો પસારી રસ્તો રોકીને બેઠો છે. લક્ષ્મણે કહ્યું: “મોટાભાઈ, ધનુષબાણ કરો સગ્ગજ, આ કોઈ રાક્ષસ જ હોય એમ લાગે છે. એનાથી અગસ્ત્યના તપોવનની હદમાં તો પેસાતું જ નહિ હોય. શું પેસે? પેસે તો પલકમાં બળીને ભસ્મ ન થઈ જાય? એટલે એ દુષ્ટ ગીધનું રૂપ લઈને અહીંયાં ઋષિઓને છેતરવાને બેઠો છે. શું આ રાક્ષસોની કપટબળ! સાલસ બીચારા બ્રાહ્મણો આ કપટીઓના પંજમાં ફસાઈ પડે એમાં શી નવાઈ? એવા કૂર કુટિલ અધર્મીઓનો તો નાશ કરવો જ જોઈએ.”

રામ આગળ ગયા અને ગીધને કહેવા લાગ્યા: “તું કેાણુ છે અને અહીંયાં રસ્તો રોકીને કેમ પડયો છે? રાક્ષસ હોય તો તું માની લેજે કે તારું આવી બન્યું છે. અમે દશરથના પુત્રો છીએ અને રાક્ષસોનો સંહાર કરવાને જ નીકળ્યા છીએ. માટે સાચેસાચું બોલી દેજે.” ગીધ બોલ્યો: “હું ગીધ છું અને આ પંચવટીમાં રહું છું. મારું નામ જટાયુ છે. દશરથ રાજા તો મારા પરમ મિત્ર છે. તમે દશરથના પુત્ર છો ત્યારે તો હું તમારી સાથે જ અહીંયાં રહીશ અને તમારી રખેવાળી કરીશ.” પિતાના મિત્રને રામે પ્રણામ કર્યા અને સાથે રાખ્યો. દશરથના મરણની ખબર જાણી જટાયુએ આંસુ સાર્યાં અને સૌ ગોદાવરીના તટે આવી પહોંચ્યાં.

રામ અને સીતાને ઝાડને છાંયે બેસાડીને લક્ષ્મણ ઝૂંપડી બાંધવાની જગા પસંદ કરવા વનમાં ગયો. જંગલની ઝાડીઓ અને વાંકઘોંકથી લક્ષ્મણ એટલો પરિચિત થઈ ગયો હતો કે જોતજોતામાં તે પાછો વળ્યો. જે જગા તેણે પસંદ કરી હતી તે રામ અને સીતાને બતાવી. પાસે પાણી પુષ્કળ હતું અને ફૂલ, કુશ, સમિધ વગેરે પણ ઘણા કાળ સુધી ખૂટે એવાં નહોતાં. એટલે રામને પણ એ જગા ગમી. સીતા તો આસપાસનો રમણીય પ્રદેશ જોઈને મુગ્ધ જ બની ગઈ હતી. આવું અદ્ભુત સ્થાન પસંદ કરવા માટે તે લક્ષ્મણને ધન્યવાદ આપવા લાગી.

લક્ષ્મણે પર્ણકુટીની સામગ્રી તૈયાર કરી. માટીની બીંતો કરી, જડા પોલા વાંસના થાંભલા કર્યા, લાંબા વાંસના મોભ બનાવ્યા, શમીની ડાળીઓની વળાઓ કરી, વળાઓને

મોભ સાથે સખત બંધથી બાંધી, અને છેવટે દર્બ, કાસ, પાંદડાં વગેરેનું છાજ બનાવી દીધું. સહજવારમાં તો સારી પેઠે લાંબી, પહોળી અને બધી જાતની સગવડવાળી સુંદર પર્ણકુટી ઊભી થઈ ગઈ. અંદરની જમીન પર પાણી છાંટીને લક્ષ્મણે તેને પણ સપાટ બનાવી દીધી. પર્ણકુટીનું કામ પૂરું થયું એટલે લક્ષ્મણે જઈને ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યું, કમળપુષ્પ ભેગાં કરી લીધાં અને વળતાં રામ અને સીતાને બોલાવી પર્ણકુટી આગળ લઈ ગયો. કમળનાં ફૂલથી વાસ્તુદેવતાનું પૂજન કરી ત્રણેએ પર્ણકુટીમાં પ્રવેશ કર્યો.

થોડા દિવસમાં લક્ષ્મણની મદદથી સીતાએ આંગણમાં જાતજાતનાં સુશોભિત ફૂલઝાડ વાવીને નાનોસરખો પણ સોદામણો બગીચો તૈયાર કરી દીધો. ચોરસ, ગોળ, ત્રિકોણ, સ્વસ્તિક એમ જુદાજુદા આકારમાં છોડને વાળ્યા હોવાથી અને વચ્ચેવચ્ચે આવવાજવાના રસ્તા રખેલા હોવાથી બગીચાની શોભામાં ઘણો વધારો થતો હતો. આસપાસ ચોમેર કેળનાં ઝાડ વાવીને બગીચાની હદ બનાવી હતી તેથી દૂરના જોનારને તો એ જગાએ કેળનું જૂથ હોય એમ જ લાગે. નવા રોપેલા છોડની આસપાસ કચારા બનાવીને સીતા તેમને ઉમંગભેર પાણી પાતી અને તેમનું જીવન પેરે જતન કરતી. પર્ણકુટીની પાછળના મેદાનમાં મૃગલાં રમવા આવતાં ને ફેદાફેદ કરી મૂકતાં. સીતા ઘણીવાર ઊભી રહીને એકાદ ટકે તેમની રમત જોયાં કરતી. કેટલીકવાર તો એકાદ મૃગલાને ધીમે રહીને પકડી લેતી, તેને આંગણમાં લાવી રમાડતી, તેની સાથે ગેલ કરતી અને પેટના બાળકને બવડાવે એટલા વહાલથી તેના મોંમાં ધાસના કણા ધાલતી. છોડ

અને મૃગલાં પાછળ જ એનો દિવસનો મોટો ભાગ નીકળી જતો.

આગણાંમાં એકેએકે જ ગોદાવરીનો રેતાળ પટ, નિર્મળ પાણી અને તે પર રમતાં પક્ષીઓ બધું જોઈ શકાતું. ઘણી વખત રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા એ જગાએ બેસતાં અને ગોદાવરી અને આસપાસનો નિર્જન પ્રદેશ જોઈજોઈને હંયામાં ઊભરાઈ આવતાં બાલ્યાવસ્થાનાં મોઢાં સંભારણું એકબીજા આગળ કહી હૈયું ખાલી કરતાં. અયોધ્યાથી કુમળી વયે નીકળેલા કુમાર રામ હવે પ્રૌઢ યુવક બન્યા હતા. બાલ્યકાળની રમતો રમવાને લાયક વયના લક્ષ્મણની મુખમુદ્રા હવે ફરી ગઈ હતી. જીવાની અને અખંડિત જ્ઞાનચર્ચના તેજથી એનું મુખ ચળકાટ મારી રહેતું હતું. કુમારાવસ્થામાં પતિની પાછળ વનમાં નીકળેલી સીતાએ કુમારાવસ્થા છોડી યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ત્રણેને બાળપણના દિવસો યાદ આવતા અને મિથિલા, અયોધ્યા, દશરથનો પ્રેમ, કૌસલ્યાની પ્રેમાળ મૂર્તિ, અયોધ્યાની પ્રજા એ બધું સાંભરી આવતું. ઘડીવારમાં પંચવટીના એકાંતના આનંદ આગળ એ સૌ વિસારે પડી જતું. અને આમ દિવસો પર દિવસો ચાલ્યા જતા હતા.

રામના આ પ્રદેશમાં આવ્યા પછી રાક્ષસો ત્યાં આવતા ઓછા થઈ ગયા હતા. કોઈ રડચાખડચો આવી ચડતો તો તેને રામના બાહુબળનો સ્વાદ મળી જતો. રાક્ષસ સામે હલ્લો ન કરે ત્યાં સુધી એનું એકાદું અંગ કાપી નાંખી કદરૂપો બનાવીને છોડી દેવાનો રામનો નિયમ હતો. નજીકે જ તે રાક્ષસના પ્રાણ લેતા.

૩૬. ભરતનું રમરણ

શરદઋતુ પૂરી થઈને હેમંતની શરૂઆત થઈ હતી. કકડતી ટાઢ પડવા લાગી હતી. સૂર્યનો ગરમાવો ઓછો મળતો. ઉત્તર દિશાને છોડીને સૂર્ય છેક દૂર દક્ષિણમાં જતો રહેલો, એટલે ઉત્તર દિશા ઝાંખીઝાંખી લાગતી. સૂર્યને વિયોગે જાણે વૃક્ષો પ્રભાતકાળે મોતી જેવાં આંસુ ઢાળતાં. નદીનાળાંનાં પાણીમાં નહાવું કઠણ થઈ ગયું હતું. અરુણોદય થતાં પક્ષીઓ નદી પર પાણી પીવા આવતાં, પણ ઠંડીથી ડરીને ચાંચ બોળી શકતાં નહિ. તાપણે બેસી ટાઢ ઉડાડવાનું બહુ ગમે એવું હતું. દિવસો ટૂંકા થઈ ગયા હતા અને રાતો લાંબી થઈ હતી. આકાશમાં ધૂમસ છવાતું ત્યારે સૂર્ય પણ ચંદ્ર જેવો લાગતો. છરીની ધાર જેવો પવન સુસવાટા મારતો.

હેમંતઋતુમાં એક દિવસ મળસકું થતે રામ ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવા ચાલ્યા. પાછળ સીતા હતી, અને એની જોડે હાથમાં કમંડલુ લઈને લક્ષ્મણ નીચું જોઈને ચાલતો હતો.

ભરતનું સ્મરણ

રામને હેમંતઋતુ બહુ ગમતી. પૃથ્વી ધાન્યથી ઊભરા બેતરે જવ અને ઘઉંના મોલથી હસતાં, એ દેખાવ મનોહર હતો. રામ સીતાને ગોદાવરીના પાણી પર લહેરાથી પડતી ભાત બતાવતા હતા.

ત્યાં એકાએક લક્ષ્મણ બોલ્યો, “આર્ય, હેમં હંડી જોઈ મને ભરતનું સ્મરણ થાય છે. તમારા ભક્તિથી એણે હાથમાં આવેલું રાજપાટ તજ્યું, મહેલ તુચ્છ કર્યા; અને હવે તપસ્વી બન્યો છે. કોણ જાણે અપવાસ કરતો હશે! કેટલાંયે કષ્ટ વેડતો હશે! દે ભોંય પર સૂઈ રહેતો હશે. આટલો વહેલો એ પર નાહવા ગયો હશે. અરે, ભરત કેટલા લોકમાં છે! કેટલો સુકુમાર છે! આ હંડીથી એનું શ ઉઝરડાતું હોય? મળસકે એ સરચૂના પાણીમાં શી શકતો હશે? મારી આંખ આગળ એ તપસ્વી તૈયો કરે છે. એ કમળ જેવી આંખો મારી સામે વરસાવતી દેખાય છે. ફરીફરી એના મધુરા બોલ સંભળાય છે. બધા ભોગ છોડીને એણે તપ સંભારતાં મારાં રૂંવાટાં ઊભાં થાય છે.”

સીતાએ કહ્યું, “ખરું છે, લક્ષ્મણ, આવું સંસારે કદી દીકું નહિ હોય. આપણી પાસે તો છે, એટલે સ્વર્ગનું સુખ છે. આપણો વનવાસ તપસ્યા આગળ શા લેખામાં છે?”

“હા, સીતાજી, પણ હું કેવો તે એ ધર્માત્મ લગી ન ઓળખી શક્યો? અયોધ્યામાં જો મેં જોયો હોત તો એને ત્યાં જ કદાચ પૂરો કરત.

પર મને કેટલો ક્રોધ થયેલો? ત્યાં પણ હું ભરતનો જીવ લેવા તૈયાર થયેલો. ચિત્રકૂટમાં મારું હૃદય પલટાઈ ગયું. હા, ભરત! હું પ્રાણપ્રિય! તારા પ્રેમથી, તારી સમ્બલકિત્તથી તેં મને જીતી લીધો, જાણે મને નવો જન્મ આપ્યો. મારા હૃદયનાં દ્વાર ખોલી નાંખ્યાં. સંમ વનમાં તપ કરે ને તું એવું જ તપ દૂર ખેંચી કઢે છે. તું તો ભરત, જરૂર સ્વર્ગના અધિકારી છે. આ ભવ અને આ કુળ તો તેં જીજ્ઞાસું કર્યો જ છે.”

લક્ષ્મણે નિસાસો મૂક્યો. “લોકો કહે છે કે બાળકો બાપ જેવાં ન થાય, પણ મા જેવાં નીવડે. એ કહેવત ભરતે ખોટી પાડી. અરે, જેને દશરથ જેવો પતિ અને ભરત જેવો સુપુત્ર, એ સ્ત્રી કેકેથી જેવી દૂર કેમ થઈ શકતી હશે?”

ભાવભીના હૃદયે રામ લક્ષ્મણનાં વચ્ચન સાંભળતા હતા. કેકેથી વિષેનો નિસાસો એમને ન રુચ્યો. એમણે કહ્યું, “લક્ષ્મણ, કેકેથી માતાને દોષ ન દે, એની વાત જ્યાં દે. અને ઇક્ષ્વાકુ કુળના એ દીપકની જ વાત આગળ ચલાવ. વનવાસ પૂરો કરવાનો મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. છતાં ભરતનું જ્યારે જ્યારે સ્મરણ થાય છે ત્યારે ત્યારે હું દુઃખથી વીધાઈ છું અને મારો નિશ્ચય ગળી જાય છે. એની એ સૌમ્ય મધુર મૂર્તિ અને એનાં મીઠાં વચ્ચનો યાદ કરતાં હું કદી થાકતો નથી. અરેરે! લક્ષ્મણ! એવો દિવસ ક્યારે આવશે જ્યારે આપણે ચારે ભાઈઓ ભેગા થઈશું? વહાલા ભરતને અને વત્સ સત્રુઘ્ને હું મારે જોઈશ?”

ત્રણે જણ અતિશય દુઃખથી મૂંગાં થઈ ગયાં, અને મૂંગાં જ રનાત કરી પર્ણકુટી તરફ વાળ્યાં,

૩૭. શૂર્પણખાના બેહાલ

એક દિવસ સવારનો વખત હતો. રામ હમણાં જ ગોદાવરીમાં સ્નાન કરી આવી નિત્યકર્મથી પરવારી બહાર મેદાનમાં શરત હતા. લક્ષ્મણ પણ તરત જ વનમાંથી પાછો ફર્યો હતો. સીતા બગીચામાં બેઠીબેઠી એક છોડનો કચારો તૂટી ગયેલો તે સમો કરતી હતી. તેવામાં ગડગડાટ થતો હોય એવો અવાજ આવતો સંભળાયો. તેમનું ધ્યાન એકદમ તે તરફ ખેંચાયું. રામે જોયું કે એ બાબુએથી એક વિકરાળ રાક્ષસી વાયુવેગે દોડી આવે છે. એક પળમાં રાક્ષસીની આખી આકૃતિ સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. તેનો બેડોળ ચહેરો, મોટું દુંદાળું પેટ, બિલામણી લાગતી શરી ગયેલી લાલચોળ આંખો અને વિખરાયેલા લાંબા વાળ જોઈને રામને સહેજ કુતૂહલ થયું અને રાક્ષસી તરફ જોઈ રહ્યા. રાક્ષસી હવે છેક પાસે આવી પહોંચી. દૂરથી એક મનુષ્યને ઊભેલો જોઈને આજે સારે નસીબે ઉત્તમ લક્ષ મળ્યું એ વિચારે મનમાં મલકાતી મલકાતી રાક્ષસી દોડી આવતી હતી. પણ

રામની નજીક આવતાં જ તે રામના તેજથી અંજાઈ ગઈ. એના કૂરતાના વિચારે ક્ષણવાર ખસી ગયા અને હૈયું હીડોળે ચઢ્યું. ઘડીભર તો ઊભી રહી ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઈને ચોંટી રહી. આખરે બોલવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી તેણે રામને નમ્રતાથી પૂછ્યું, “ તમે કોણ છો? આ વનમાં કેમ આવેલા છો?” એક સ્ત્રી આ પ્રશ્ન પૂછે છે એ જોઈ રામે સીધીસાદી રીતે ધીરેધીરે પોતાનું નામદામ બધું આપ્યું અને પોતાનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

રામના મોમાંથી જેમજેમ વેણુ નીકળતાં ગયાં તેમ-તેમ રાક્ષસીનો મોહ વધવા લાગ્યો, તેનું હૃદય ભારે મૂંઝવણમાં પડ્યું. કેટલીકવાર સુધી તો રામની પાસે પોતાની ઇચ્છા કેમ જણાવવી તે જ તેને ન સૂઝ્યું. છેવટ ધૈર્ય રાખીને તે રામને કહેવા લાગી, “ રામ મારાથી ઝાઝું બોલાતું નથી, પણ દૂંકમાં હું કહી દઉં છું કે તમને પરણવાને હું તલસી રહી છું. તમે મારો સ્વીકાર કરશો તો જ હું જીવી શકીશ. હું લંકાના નામાંકિત અને સમૃદ્ધિમાન ચક્રવર્તી રાજા રાવણની બહેન છું. મારું નામ શર્પણખા છે. મારા ખર ને દૂષણ નામના બીજા બે ભાઈઓ છે તેમને રાવણે જનસ્થાનના સૂબા બનાવીને મોકલ્યા છે. હું પણ અહીંયાં એમની સાથે આવી છું. આખી રાક્ષસજાતિમાં મારા જેવી કૂટડી કોઈ સ્ત્રી નથી. હું ગમે તેવું રૂપ ધારણ કરી શકું છું. અને મારા બળનાં વખાણુ તો મારે જ મોંએ હું શું કરું? એ તો તમે જ્યારે અનુભવ લો ત્યારે જ તમને ખબર પડે. હું તમને કરગરીને વીનવું છું કે તમે મારી સાથે લગ્ન કરો. પછી હું તમને લઈને ઊડીશ, આપણે બે જણ આકાશમાં

સ્વચ્છંદે ફરીશું, જ્યાં જવું હશે ત્યાં જઈશું, અને મોજ માણીશું. તમારા જેવા તે શું આવા ઘેર જંગલમાં કાયાને કષ્ટ આપીને રહેવાને સરખાયા હશે? માટે તમે જરૂર મારું કહ્યું માનો.”

શૂર્પણખાનાં મોહક વચનથી રામનું મન તલપૂર પણ ચળ્યું નહોતું. રામના દૃઢ સંયમને ચલિત કરે એવું રાક્ષસ-જાતિમાં તો શું પણ આખા ત્રિલુવનમાં કોઈ નહોતું. રામે સહેજ સ્મિત કરીને કહ્યું: “શૂર્પણખા, જો, મારી સ્ત્રી તો મારી સાથે છે અને મારું એકપત્નીવ્રત અચળ છે એટલે મારો તો ઉપાય નથી. પણ પેલી પર્ણકુટ્ટીમાં મારો નાનો ભાઈ લક્ષ્મણ છે તે સ્ત્રીને વનમાં લાવ્યો નથી. એને પૂછી જો એ તને પરણે તો.”

શૂર્પણખાને નિરાશા તો ઊપજી, પણ રામે એવી ચતુરાઈથી મધુર વાણીમાં જવાબ આપ્યો હતો કે શૂર્પણખાનું હૈયું લાંગી ન ગયું. પર્ણકુટ્ટીમાં જઈ તેણે જેવી રીતે રામને વીનવ્યા હતા તેવી રીતે લક્ષ્મણને આજીજી કરી. આવા જોરાવર શરીરમાં આવું નખળું મન રહી શકે છે એ જોઈ લક્ષ્મણને શૂર્પણખા પર દયા આવી. તેણે કહ્યું: “શૂર્પણખા, જો, હું તો રહ્યો રામનો દાસ. આ આખો દિવસ એમની સેવા કર્યો કરું છું. એમને ફળફૂલ આણી આપવાં, પાણી ભરવું અને રાત્રે એમની રખેવાળી કરવી એ મારું આખા દિવસનું કામ. મને પરણીને તારે એવી ગુલામગીરીમાં રહેવું પડશે અને સીતાની સેવા કરવી પડશે. મને પરણીને તું સુખ મેળવવા ને મોજ કરવા માગતી હોય

તો તે કદી નહિ બને. પરણે તો તું રામને પરણ કે જેથી કાઈ દહાડો પણ સુખ મળે.”

શૂર્પણખા કાંપતીકાંપતી ફરી રામ પાસે આવી અને રામને પગે પડી કાલાવાલા કરવા લાગી. રામે કહ્યું: “મારો નિશ્ચય દઢ છે. સીતા સિવાય બીજી સ્ત્રીનો વિચાર તો હું સ્વપ્ને પણ કરવાનો નથી.” શૂર્પણખા કહેવા લાગી, “અરે! રામ, આ સીતામાં તે શું દૈવત છે કે તમે એની પાછળ ગાંડા થઈને લક્ષ્મી ચાંદો કરવા આવી છે ત્યારે મોં ઘોવા જાઓ છો? આ કદરૂપી ટિચકૂડી સીતાને તે કાણ સ્ત્રી કરીને રાખતું હશે? બોડો, બોડો, આ પ્રસંગ ન ખૂઓ. નહિ તો પાછળથી કદાચ પરતાવાનો વખત આવશે.”

રામ બોલ્યા: “શૂર્પણખા, મને તું ગમે તેવી લાલચોથી કે ભયથી નહિ ડગાવી શકે. તારા બધા પ્રયત્નો ખાલી ફાંફાં છે.”

શૂર્પણખાની નિરાશાએ હવે ક્રોધનું રૂપ પકડ્યું. તે ધૂરકી: “ત્યારે શું એ દુષ્ટ સીતા જ વચ્ચે આડખીલી કરે છે ને! ફીક ત્યારે હવે હું એને ખાઈ જાઉં કે જેથી એ કાંટો દૂર થાય અને રામ મને મળે.” આમ બોલીને શૂર્પણખા સીતા તરફ ધસી. રામે તરત જ લક્ષ્મણને ખૂસ પાડી: “અરે, સંભાળજે લક્ષ્મણ! આ દુષ્ટ રાક્ષસી સીતાને મારવા દોડે છે. બસ હવે એને શિક્ષા તો કરવી જ જોઈએ. એને વિરૂપ બનાવી દે એટલે બસ.”

શૂર્પણખા સુસવાટ કરતી સીતા તરફ દોડી જતી હતી ત્યાં પાછળથી બે તીખાં બાણ આવ્યાં અને તેનાં નાક અને કાન છેદાઈ ગયાં. ધામાંથી લોહીની ધાર વહેવા લાગી.

શૂર્પણખા હતાશ થઈ ગઈ અને જીવ લઈને ઉત્તર દિશાને રસતે નાડી.

કુતૂહળ—અચંબો

ફૂટડી—રૂપાળી

સ્વચ્છદે—મરજીમાં આવે તેમ

દૈવત—માલ

વિરૂપ—કદરૂપી; બેડોળ

૩૮. વેરનું બીજ

શૂર્પણખાને નાકકાનવિનાની અને લોહીનુલોણ થઈ ગયેલી જોઈને વનમાં પ્રતા રાક્ષસો એની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા, અને વનના એક ભાગમાં ખર અને દૂપણ દરબાર ભરીને બેઠા હતા ત્યાં લક ગયા. શૂર્પણખાને જોતાં જ ખર રાતોપીળો થઈ ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: “અરે શૂર્પણખા, તું આ દશામાં ક્યાંથી કયા મૂઠે તને આમ વિરૂપ બનાવીને મોત માગી લીધું છે દઈ દે એ દુષ્ટનું નામ કે આ ક્ષણે જ એના પ્રાણ કાઢ નાંખું.”

દુઃખ અને ક્રોધથી બળીભળી થઈ રહેલી શૂર્પણખાએ જીભ છૂટી મૂકી તીખાં તમતમાં બોલનાં બાણ એક પછી છોડવા માંડ્યાં: “અરે, ખરદૂપણ, તમારું રાજ્ય જ્યાં જ બેઠું છે, નહિ તો તમે આમ ઘેર નિદ્રામાં કેમ પડ્યા હો. તમારા ગ્નસૂત્રો બધા શું કરે છે કે તમને વનમાં કોણ આં છે ને કોણ ગ્નય છે એની ખબર પણ પડતી નથી? અ વનમાં રામ અને લક્ષ્મણ નામના કામદેવને લગ્નવે આવે

કાંતિવાળા બે ક્ષત્રિય કુમાર આવેલા છે. તેમની સાથે સીતા નામની રામની સ્ત્રી પણ આવી છે. એ ગોઝારી સીતાને લીધે મારી આજે આ દશા થવા પામી છે. બસ, હવે તો એ ત્રણે જણનું લોહી પીવા મળે તો જ મારો વેરનો અગ્નિ શાંત થાય, અને મારા જીવને ટાઢક વળે. તમારામાં જેને હોય તો આટલું કરી દેખાડો, અને એટલુંય ન થાય તો રાવણને ગર્હને કહી દો કે અમારાથી હવે જનસ્થાનની સૂબેદારી કરાતી નથી. તમારા જેવા નમાલા ભાઈઆને જેને રાવણનું રાજ નહિ નભે. ”

શૂર્પણખાનાં મહેલુઆએ ખરના હૃદયને સોંસરું ભેદી નાખ્યું, તેણે તરત જ ન્યુનંદા યૌદ્ધ સેનાપતિઓને હુકમ કર્યો કે “ગ્નઓ, સ્વૈગ્નત પર હુમલો કરનાર એ હિચકારા રામ-લક્ષ્મણને અને એ હત્યારી કૃત્યા સીતાને મારીને એમનું લોહી અહીંયાં લઈ આવો. પણ ના, સીતાને તો બને ત્યાં સુધી જીવતી જ લાવજો.” રામનું રહેઠાણ બતાવવા શૂર્પણખાને સેનાપતિઓની સાથે મોકલી. પંચવટીનો પ્રદેશ આવ્યો ત્યાં શૂર્પણખાએ સેનાપતિઓને રામની પર્ણકુટીનું કેકાણું બતાવ્યું અને તેમને આગળ મોકલ્યા. રામથી તે એટલી ડરી ગઈ હતી કે રામ સન્મુખ જવાની તેની હિંમત જ ચાલી નહિ. એક ઝાડને ઓઠે બેઠી રહી તે શું બને છે તે જાણવા લાગી.

શૂર્પણખાના ગયા પછી તેનું વેર લેવાને રાક્ષસો ચડી આવ્યા વિના નહિ જ રહે એમ ધારીને રામે તેમને સારી રીતે આવકાર આપવાની તૈયારી કરી રાખી હતી. લક્ષ્મણને કહી મૂક્યું હતું કે રાક્ષસો આવે કે તરત જ તારે સીતાને પર્ણકુટીમાં બેસાડી તેની પાસે પર્ણકુટીના બારણા આગળ

ઊભા રહેવું અને ત્યાંથી ખસવું નહિ. ખરના મોકલેલા રાક્ષસો હોકારા કરતા પર્ણકુટી આગળ આવી પહોંચ્યા ત્યાં તો રામ હાથમાં ધનુષ્યાણુ સજ્જ કરીને જ ઊભેલા હતા. રામને મારી સરદાર પાસે શાખાશી મેળવવાને દરેક જણ તણપતો હતો, તેથી પળની પળ વાટ જોયા વિના ચૈદ્રે જણે એકીસાથે રામ પર બાણ છોડ્યાં. બાણ રામને પહોંચે તે પહેલાં જ રામના ધનુષ્યમાંથી નીકળેલા બાણથી તેમના કડકા થઈ ગયા. રાક્ષસો બીજાં બાણ મૂકવા જાય છે એટલામાં તો રામે મૂકેલાં બાણે તેમની છાતી ભેદી નાંખી, અને કૂંદાડ મારતા નાગ દરમાંથી નીકળે તેમ રાક્ષસોની છાતીમાંથી નીકળીને રામનાં બાણ રામ પાસે પાછાં આવ્યા. મૂળ કપાઈ જતાં ઝાડ જેમ જમીન પર પડે તેમ રાક્ષસો મૂઢાં બનીને ધરણી પર ઢળી પડ્યા.

હિચકારા—બાવલા; નામદં

૩૯. નિશાચરનું નિકંદન

સરદારોને પડેલા જોઈ ઝાડને એકે ઊભી રહેલી શૂર્પણખા ત્રીસ ખાઈને નાહી અને ભાઈની પાસે આવી ધૂળમાં આળોટવા અને આક્રંદ કરવા લાગી. ખરે તેને આશ્વાસન આપીને ઉઠાડી અને રામને મારવાનું વચન આપ્યું. ખરને લાગ્યું કે રામ કોઈ પરાક્રમી યોદ્ધો છે માટે એની સામે હીલાશ રાખ્યે નહિ પાલવે. તેણે સેનાને તૈયાર

થવા હુકમ આપ્યો. તરત જ ચૌદે હજાર રાક્ષસોની સેના સજ્જ થઈને ઊભી રહી. દુંદુભિના નાદ થવા લાગ્યા. હથિયાર ખખડવા લાગ્યાં. રાક્ષસોના હોકારાખકારાથી આખું વન ધ્રૂજી ઊઠ્યું. દૂષણ અને ત્રિશિરા એ બે સેનાનીઓ સૈન્યને મોખરે ચાલતા હતા. સૌની પાછળ ખરનો રતન-જડિત, ઝગઝગાટ મારતો સોનાનાં પૈડાંવાળો રથ હતો. ખરે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે આજે કાં તો રામને મારીને પાછા ફરવું કાં તો રણાંગણ પર જ મરણશય્યા કરવી. વાજતે-ગાજતે ધડાકાભડાકા સાથે સેનાએ કૂચ શરૂ કરી, અને પંચવટીમાં આવી પહોંચી.

રસ્તામાં ઉપરાઉપરી અપશુકન થતા હતા તે જોઈને ખરના મનમાં કંઈક અશુભ થશે એવી શંકા પેડી હતી. સૈન્ય રામના આશ્રમ પાસે આવ્યું. દૂરથી કોલાહલ અને દુંદુભિનાદ સાંભળીને રામે લક્ષ્મણે આવતું દેશે એવું અનુમાન કરી લક્ષ્મણને સીતા સાથે પર્વતની ગુફામાં મોકલી દીધો હતો, અને પોતે અગરત્યે આપેલું કવચ પહેરી ધનુષ પર બાણ ચડાવીને ઊભા હતા. એકવાર ચોપાસ નજર નાંખીને તેમણે સૈન્યને જરાબર નિહાળી લીધું. સૈન્ય ઠેઠ પાસે આવ્યું એટલે ખરનો રથ આગળ આવ્યો. રાક્ષસો રથને વીંટળાઈ તેની આસપાસ કોટ રચીને ઊભા રહ્યા. ખરે રામ પર એકસંગાથે એક હજાર બાણની વૃષ્ટિ કરી. ખરે શરૂઆત કરતાંની સાથે જ રાક્ષસ દળમાંથી રામ પર ઝાડ, પથ્થર અને બાણનો મુસળવાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. કાળાં વાદળ જેવા મહાકાય રાક્ષસો હાથમાં ગદા, મુહુર, શૂલ, ખડ્ગ, પરશુ વગેરે વિવિધ આયુધો લઈને રામ પર ધસવા લાગ્યા.

ઘડીવારમાં તો રામની આસપાસ રાક્ષસોનો અબેદ કોટ બની રહ્યો. રાક્ષસોનાં બાણ રામના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. તરત જ રામે પોતાની આસપાસ બાણોનો દુર્ગ બનાવી દીધો. રાક્ષસોનાં બાણ અને આયુધ એ દુર્ગ સાથે અથડાઈને પાછાં પડવા લાગ્યાં. રામના મંડલાકાર ચાપમાંથી સુસવાટ કરતાં બાણ મેઘની ધાર પેઠે નીકળવા લાગ્યાં. રાક્ષસ સેનાનો કચ્ચરધાણ વળવા લાગ્યો. લોહીની નદીઓ ચાલી રહી. ગીધ, સમડી, કાગડા વગેરે પક્ષીઓ રણાંગણ પર મડદાંનું માંસ ખાવાને ભેગાં થઈ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યાં.

એ પહેાર જતાં તો ચૈદ હજારની રાક્ષસસેના રણભૂમિ પર લાંબીછટ થઈને સૂતી. દૂષણ અને ત્રિશિરા જેવા ધરણીને ધ્રુજાવે એવા રાક્ષસ સુલટો પણ વીરતા બતાવીને રણમાં પડ્યા. આખી સેનામાંથી માત્ર ખર એકલો રહ્યો. સેનામાંથી કોઈ રહ્યું નથી એ જોઈ તેણે પોતાના રથને લોહીમાંસના ઢગલામાં થઈને ઘસડી કાઢી રામની સન્મુખ બોલો કર્યો. વિશ્વનો પ્રલય કરવા સાક્ષાત્ રુદ્ર નીકળ્યા હોય તેમના જેટલી ઉગ્રતા આજે રામની આકૃતિમાં હતી. એમની સામે આવેલું કોઈ પણ એમના સપાટામાંથી આજે બચે એ અશક્ય હતું. ખરે યુદ્ધની શરૂઆત કરી ને રામ પર એક હજાર બાણ ફેંક્યાં. પછી તો એકબીજા પર બાણોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. એનાં બાણથી આકાશ પણ છવાઈ ગયું અને સૂર્ય પણ ઢંકાઈ ગયો. એમાં કોઈ કોઈનાથી ઊતરે એમ નહોતું. ખરના બાણે રામનું કવચ ભેદી નાંખ્યું. સાપની કાંચળી ઊતરી પડે એમ કવચ નીકળી પડ્યું અને ખરનાં બાણ રામના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. રામના

શરીરમાંથી લાહીની ધારાઓ વહેવા લાગી અને ઘડીવારમાં તો તેમનું સ્વરૂપ બડબડાટ બળતા અગ્નિ સમું દીસવા લાગ્યું.

રામ હવે ક્રોધ્યા. તેમણે રાક્ષસ સામે ચેષ્ટા કરવી છોડી દીધી, અને તેનો વધ કરવાની પેરવી કરવા લાગ્યા. એક પછી એક દિવ્ય અસ્ત્ર રામના ધનુષમાંથી છૂટવા લાગ્યાં. ખરનું માથું, હાથ, છાતી વગેરે રામનાં બાણથી ભેદાઈ ગયાં. રથની ધબ્બ તૂટી, ઊધ ભાંગી, સારથિ અને ઘોડા મરાયા, અને રથ કૂચો વળીને પડ્યો. ખરને રથવહોણો અનેલો જોઈને રામને બમાણું જોર આવ્યું. રથ જતાં ખર ગદા લઈને ઊભો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. રામે ત્રાડ મારી અને કહ્યું: “હવે કરી લે ગર્જના કરવી હોય તેટલી. તારી ગદા પણ હવે હું રહેવા દેનાર નથી. તેં ઘણો કાળ આ બ્રાહ્મણોને રંજાડ્યા છે અને એમની સ્ત્રીઓને રોવડાવી છે. મેં આજ સુધીમાં અનેક રાક્ષસોને રંગદોળ્યા છે, અને આજે તારું પણ મોત આવી ગયું છે. તારે ગયે એ સર્વે સુખી થશે.”

ખર બોલ્યો: “અધ્યા મૂર્ખ, તેં કદાચ નબળાપોચા રાક્ષસોને માર્યા હશે. એમાં આટલો કુલાઈ શાનો જાય છે? ખરને તું એવો રેંછપેંછ ન માનતો કે તારે હાથે હાર ખમે. એ તો આજે તને મારીને તારું લોહી પીશે, અને દુખિયારી બળીજળી બહેનને પિવડાવશે ત્યારે જ જંપશે. ચાલ, આવી જા હવે બકવાટ કર્યા વિના, અને લડવાનું શરૂ કર.”

યુદ્ધ ફરી ચાલ્યું. ખરની ગદાના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા છતાં તે ન હટ્યો. તેણે વૃક્ષ અને પાષાણની ત્રિષ્ટિ કરવા

મોડી. રામનું ધનુષ્ય ભાંગી ગયું. તેમણે અગસ્ત્યનું આપેલું ઇંદ્રનું ધનુષ્ય કાઢી એક દિવ્ય બાણ મૂક્યું. તેજ વરસતું તે બાણ સણસણાટ કરતું આવ્યું અને ખરને ગળે વળગી પડ્યું. પલકવારમાં તો ઝાડ પરથી ફળ ગરી પડે તેમ ખરનું માથું ધડ પરથી હેઠું પડ્યું.

રામ નિવૃત્ત થઈને ઊભા અને એકવાર રણાંગણ પર પંડલી સેના પર નજર ફેંકી પર્ણિકુટી તરફ ચાલ્યા. ગુફામાં રહેલાં સીતા અને લક્ષ્મણને બહાર બોલાવ્યાં, અને તેમને રાક્ષસોનાં પરાક્રમનું અને મરણનું વર્ણન કરી બતાવ્યું. રાક્ષસોનાં શબના દગલા જોઈને સીતા તો આભી જ બની ગઈ. તે દિવસ ખૂબ આનંદમાં ગયો. તપોવનના ઋષિઓ આવીને રામને ધન્યવાદ આપવા અને તેમના આભાર માનવા લાગ્યા.

સેનાની—સેનાપતિ
મંડલાકાર—ગોળ
રંગપેંછ—કમળેર

રણાંગણ—રણભૂમિ
પ્રલય—નાશ

૪૦. કાયરની સલાહ

ચૌ દ હનરની રાક્ષસ સેનામાંથી માત્ર અકંપન નામનો એક જ રાક્ષસ બચવા પામ્યો. સંગ્રામ ચાલતો હતો ત્યાંથી જ તે નાસી છૂટ્યો હતો. આખી સેના મરાયાની અને ખરદૂષણ પડવાની વાત જાણી ત્યારે તેણે હતાશ થઈને લંકાનો રસ્તો લીધો. લંકા પહોંચીને રાવણને

રાક્ષસોના સંહારની જાણ કરી. પહેલાં તો રાવણને એમ જ લાગ્યું કે અકંપન મસ્કરી કરે છે. ખરદૂપણ મરાય એ વાત જ એને અસંભવિત લાગી હતી. પણ જ્યારે અકંપને સોગન ખાઈને ખાતરી આપી ત્યારે રાવણના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ત્રાડ મારીને પૃથ્વી:

“હેં અકંપન, ખરદૂપણને મારનાર એવો વીર કોણ છે? દઈ દે એનું નામ કે હું આ જ ક્ષણે ત્યાં દોડી જઈને એને મચ્છરની પેઠે મસળી નાંખું.”

“મહારાજ, એ તો અયોધ્યાના કોઈ રાગ્નનો પુત્ર છે. એનું નામ રામ છે. બાપે દેશવટો દીધો છે તેથી વનમાં આવી રહ્યો છે. સાથે એનો ભાઈ પણ છે.”

“એમ કે? પણ હીક, એનું તો હું સહેજમા કાસળ કાટી નાંખું છું. દેવ, દાનવ, યક્ષ, કિન્નર વગેરે સાંને મેં નમાવી જેર કર્યો છે તો એ ક્ષુદ્ર માનવ તે શા હિસાબમાં?” રાવણ ગર્વથી ઝૂલાતો મૂછ મરડીને બોલ્યો.

“પણ મહારાજ, આપ ધારો છો એવો એ રામ પોત્તો નથી તો! શું અજ્ઞ એનું પરાક્રમ છે! શી છટાથી એ બાણનો વરસાદ વરસાવી શત્રુને ગભરાવી મૂકે છે! પાકાં શળ ગરે એમ રામનાં તીખાં તમતમાં બાણથી રાક્ષસોનાં માથાં ધડથી છૂટાં પડતાં જોયાં છે, ત્યારથી તો હું ખરેખર શેલ ખાઈ ગયો છું. મને લાગે છે મહારાજ, કે તમારાથી એ રામને નહિ જીતી શકાય.”

“એ શું બોલે છે, અલ્યા મૂઠ? રાવણ કોઈ દિવસ જીત મેળવ્યા વિના પાછો ફર્યો સાંભળ્યો છે?”

“ પ્રભુ, મને તો જે ખરું સૂઝે છે તે કહું છું. સામે મોંએ તો આપ રામને નહિ દરાવી શકો. પણ મારું કહું મનો તો એક તદ્દખીર બતાવું. એ રામની સાથે એની સ્ત્રી સીતા પણ છે. એ સીતાને ગમે તેમ કરીને રામથી વિખૂટી પાડો તો કંઈ ચોટ લાગે ખરી. સીતાનો વિયોગ થતાં રામ ઝૂરીઝૂરીને મરી જશે એમાં કંઈ સંશય નથી.”

અકંપનની આ સલાહ રાવણને ગળે બિતરી. નહિ જેવી મહેનતે શત્રુનો કાંટો દૂર થતો હોય તો તે ઠેકાણે બળ વાપરવું નકામું છે એ રાવણ સારી પેઠે સમજતો હતો. તેણે સારથિને રથ બેડવાનો હુકમ કર્યો. જરાવારમાં રાક્ષસનાં મોઢાંવાળા પાણીદાર ગધેડા બેડેલો સુવર્ણજડિત રથ ધમકાર કરતો આવ્યો. રાવણ તેમાં બેઠો અને જનસ્થાન ભણી પ્રયાણ કર્યું.

હતાશ—નિરાશ

શેલ ખાલી—ડરી જવું

જેર કરવું—વશ કરવું

તદ્દખીર—ચુકિત

૪૧. નેક સલાહ

૨ રતામાં તાટકાયુત્ર મારીચનો આશ્રમ આવતો હતો. રામના બાણે એને ઊરાડી મૂક્યો ત્યારથી તેને દુનિયા પર વિરાગ આવ્યો હતો. તેથી તે આ જગાએ આશ્રમ બાંધી ત્યાં રહી ઇશ્વરભજન કરતો હતો, અને ભૂતકાળમાં કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો હતો. મારીચના આશ્રમ

આગળ રાવણનો રથ થોભ્યો. રથમાંથી ઊતરી રાવણ મારીય પાસે ગયો, તેને બધી વાત કહી, અને સીતાહરણના કામમાં તેની મદદ માગી.

રામ સાથે વિખવાદ કરીને રાવણ હાથે કરીને પોતાનો વિનાશ માગી લે છે એ જોઈ મારીયને સહેજ ખેદ થયો. તેણે રાવણને કહ્યું, “મહારાજ, રામના આહુબળનો સ્વાદ ચાખીને હું તો પૂરો ધરાઈ ગયો છું. એની સાથે વેર વધારવું એ કાળને નોતરવા જેવું છે. ખરદૂષણ ગયા તો ખેર, હવે આખા કુળનો વિનાશ ન કરાવશો. ભલે એ રામ વનમાં એની સ્ત્રી સાથે સુખે રહે અને તમે તમારી સ્ત્રી સાથે રહો. એની સ્ત્રીનું તમારે શું કામ છે?”

મારીયની તપશ્ચર્યાના બળે કહો કે મારીયે બતાવેલાં પ્રેમ અને નમ્રતાએ કહો કે બીજા કોઈ કારણે રાવણના મન પર એવું અદ્ભુત જાદૂ કર્યું કે મારીયના બોલ ઝટ લઈને તેને હૈયે ઊતરી ગયા. જે રાવણના નિશ્ચયને ફેરવવાની તાકાત ત્રિભુવનમાં કોઈનામાં નહોતી તે રાવણને આજ મારીયનાં ચંદ્રકિરણસમાં શીતળ વચનોએ ઘડીવારમાં મહાત કરી નાંખ્યો. મારીયને નમસ્કાર કરી રાવણ રથમાં બેઠો અને લંકા પાછો જઈ પહોંચ્યો.

મહાત—વશ

નેક—ન્યાયી

૪૨. ફરી મન બદલાયું

મહેલ આગળ જઈને જુએ છે તો બહારના દરવાજા આગળ નાકકાનવહોણી શૂર્પણખા ધૂળમાં આઘોટતી, આક્રંદ કરતી અને પછાડા નાંખતી પડી છે. શરીરે વસ્ત્રનું પણ પૂરું કેકાણું નથી. વાળ વીખરાઈ ગયા છે અને ધૂળથી ભૂખરા બની ગયા છે. ચક્રવર્તી રાવણ રાજાની બહેન શૂર્પણખાની આ દશા જોતાં જ રાવણની આંખમાં પાણી આવ્યું. રથમાંથી એકદમ ઝિતરી તે શૂર્પણખા પાસે દોડી ગયો અને તેને હાથ ઝાલીને બેઠી કરી, નમણે મોંએ ધીરજ દેવા માંડી. શૂર્પણખાએ રાવણનો હાથ જોરથી તરછોડી નાંખ્યો અને માથું ફટવું શરૂ કર્યું. સાથેસાથે રાવણને આકરાં મહેણાંના બોલ પણ સંભળાવતી ગઈ. રાવણ જેમ-જેમ તેને શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરતો ગયો તેમતેમ શૂર્પણખાનો ક્રોધ વધારે ને વધારે ઉગ્ર બનતો ગયો. અબળા બહેનને આમ પીડાતી જોઈ રાવણની ધીરજ પણ ખૂટવા લાગી. શૂર્પણખાના સ્ત્રીચરિત્ર આગળ મારીચના ઉપદેશની અસર ધોવાઈ ગઈ. બહેનને ધીરજ આપીને રાવણ રથમાં બેઠો.

આખરે ભાઈએ નિર્બળતા છોડી એ જોઈને શૂર્પણખાને દિવાસો મળ્યો, અને હૈયામાં હિમ્મત આવી. તેણે તરત જ રોકૂટ છોડી દીધી, અને આંસુ લોહી ભાઈ આગળ ડાબી રહી. ભાઈને રામના રહેઠાણની એધાણીઓ આપવા લાગી. રામને ભમાવવાના જુદાજુદા ઉપાયો બતાવ્યા. છેવટે છૂટાં પડવાનો વખત આવ્યો અને રથ ચાલવાનો થયો એટલે શૂર્પણખાએ રાવણના કાનમાં કહ્યું: “જેજે, સીતાને લાવવાનું ચૂકતો હો, એ તો તારી જ પટરાણી થવાને લાયક છે.” રાવણે શૂર્પણખાને હૈયે શાતા રાખવાનું કહી બહેનની વિદાય લીધી. બહેને ભાઈને આશીર્વાદ દીધો અને રથ લંકાને દરવાજેથી જ પાછો ફર્યો.

આખી વાટ રાવણના મનમાં બહેનનું વેર લેવાના જ વિચાર ઘોળાયા કર્યા. ‘પેત્રો રામ મરાયો, એ લક્ષ્મણ નાહો, એ સીતાને ઊચકી લીધી,’ એમ રાવણને ધડીએ-ધડીએ થવા લાગ્યું. સ્વપ્નમાં માણસ જેમ ભાન ભૂલે તેમ રાવણ વેરના વિચારમાં ગાંડાતૂર બન્યો હતો. એટલામાં મારીચનો આશ્રમ આવ્યો અને રથ અંતરિક્ષમાંથી નીચે ઊતર્યો ત્યાં રાવણનું મગજ ઠંકાણે આવ્યું, અને તે રથમાંથી બહાર આવ્યો.

મારીચ પ્રણવમંત્રનો જાપ જપતો હતો ત્યાં એકાએક વાદળાંના ગડગડાટ જેવો રથનો ઘડઘડાટ કાને પડતાં તેની સમાધિ છૂટી ગઈ અને તે ગલરાટમાં આમતેમ નજર ફેરવવા લાગ્યો. સામે રાવણને ઊભેલો જોઈ તેના અચંબાનો પાર રહ્યો નહિ. રાવણ હમણાં તો ગયો છે અને ફરી પાછો એકાએક ક્યાંથી? મારીચને કંઈ પણ બોલવાનો વખત મળે

તે પહેલાં અધીરો અનેકો રાવણ દીન બની કહેવા લાગ્યોઃ
 “મારીય, હું તારી પાસેથી રામ સાથે બાથ બીડવાનો
 વિચાર તજીને ગયો, પણ લંકાને દરવાજો જઈને જોઈ છું
 તો શૂર્પણખા એકાદ રુદન કરતી ધૂળમાં આઘાતી પડેલી.
 મને જોઈને તેણે વધારે આક્રંદ કરવા માંડ્યું. હું ત્રિભુવન
 પર એકચક્રે રાજ્ય કરનાર હવે પતિ અને તેની બહેન આવી
 લગ્નમણી દીન દશામાં, એ સ્થિતિ મારાથી ન સહેવાઈ
 અને હું લંકાને પાદરેથી જ પાછો વળ્યો. હવે તો મારો
 નિશ્ચય છે કે દુનિયામાં કાં તો રામ નહિ કાં તો હું નહિ,
 પણ હવે પાછો તો ન જ ફરવું.”

આક્રંદ—કદપાંત

પ્રભુવમંત્ર—ૐકાર

એકચક્રે—સૌને તાબે કરીને

૪૩. પરાણે પ્રયાણ

મારીય રાવણના મનની દશા સહેજમાં કળી ગયો.
 આ વેળા રાવણનો નિશ્ચય ડગે એવું તેને ન
 લાગ્યું. છતાં તેણે હંફા પ્રયત્ન કરી જોયો. રાવણના કુટુંબ
 પર આવી પડનારી આફતનો વિચાર કરતાં તેના હૈયામાં ઝંડા
 ચિરાડો પડતો હતો. છતાં હૃદયનું દુઃખ દળાવીને તે બોલ્યોઃ
 “મદારાજ, હજી પણ ચેતીને સ્વામુદ્ધિએ ચાલવાનું છોડી
 દો અને મારું ગરીબનું કહ્યું માનો. ખરદૂષણ મૂઆ તે
 એમને પાપે મૂઆ હશે. શૂર્પણખાનું અપમાન થયું તેમાં
 પણ દોષ શૂર્પણખાનો કેમ નહિ હોય? જોણે ખરદૂષણ ને

ત્રિશિરા સરખા જોરાવર જોદ્ધાના પ્રાણ લીધા, અને જોણે એકલે હાથે એક જ દિવસમાં ચૈદ લગ્નર રાક્ષસોનો ધાણુ કાઢી નાંખ્યો એ પુરુષની છાતી અને એનું બાહુબળ કેવાં હશે એનો તો સહેજ વિચાર કરો. એવા પુરુષને તો મિત્ર બનાવી ઘેર લાવીએ અને તેના પગ પખાળીને પૂજીએ તો જ આપણે આપણા પરાક્રમને દીપાવ્યું કહેવાય. રામની સાથે બાકરી બાંધીને તમે કશી લડાણ નથી કાઢવાના એ વિધિવાક્ય બન્યુંજો. મારો અનુભવ તો હું તમને કહી ચૂક્યો છું. વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં અમારો પહેલો ભેટો થયો ત્યારે તો રામ નાના બાળક હતા. એમને મૂછ પણ ફૂટી નહોતી. પણ શું એ નવપ્રોલિયા બાળકનું પરાક્રમ! અમે તો—”

“બસ કર તારો લવારો હવે,” રાવણ વચમાં જ તડૂકા બિટ્યો. “જવા દે તારાં લાંબાંત્રય લાપણો અને સીધી વાત કરવા માંડ. શરમાતો નથી નફ્ટ, મારે મોંએ શત્રુનાં વખાણ કરતાં અને આવા નિર્બળતાના કાયરને છાજે એવા બોલ બોલતાં? ચાલ, થઈ જ તૈયાર મારી સાથે આવવાને અને બેસ આ રથમાં.”

“પણ મહારાજ—”

“પણ કંઈ નહિ. બિહ, બિહવું હોય તો, નહિ તો બેન્યા છે આ રાવણનો ભુજદંડ? રામનું મરણ થશે ત્યારે થશે, પણ તારે તો આજે જ ભૂખીતા થવું પડશે.”

મારીય લાચાર થઈને બિટ્યા. રાવણ જેવાને હાથે મરવા કરતાં રામ જેવા ધીર વીર પુણ્યશાળી પુરુષને હાથે મરવું અને ભાગ્યશાળી થઈ જવું એ તેને વધારે ગમ્યું, અને તેથી વધારે જીદ ન કરતાં તે રથમાં બેસી ગયો.

રથ આકાશમાં ચડ્યો અને પવનવેગે પંચવટીની દિશામાં ચાલવા લાગ્યો. વાટમાં રાવણ અને મારીચે શો ઘાટ ઘડવો એ વિષે પૂરેપૂરી ચર્ચા કરી લીધી, અને આખરે બંને જણે કેમ વર્તવું એનો નિર્ણય થયો. એટલીવારમાં દૂરથી પંચવટીનો પ્રદેશ અને રામની પર્ણકુટી જણાવા લાગ્યાં. રથ જમીન પર ઝીતયો અને મારીચ અને રાવણ બહાર આવ્યા. રાવણે મારીચને ફરીથી ચંતવાળી આપી, આખું કારસ્તાન સાવધાનતાથી પાર ઉતારવા કહ્યું, અને બંને જણ છૂટા પડ્યા. રાવણ એ જગાએ જ રહ્યો અને મારીચ પંચવટીને રસ્તે ચાલ્યો.

ભૂખીતા—જમીનદોસ્ત

૪૪. માયાવી મૃગ

રાક્ષસેનાના સંહાર પછીના દિવસો દાંડકારણ્યવાસી-ઓને ઉત્સવના દિવસો હતા. પળેપળે રાક્ષસોનાં વિધ્નની શંકાથી લેયાં ઊંચાં રાણી કામ કરતા તે તપસ્વીઓ ભયનું મૂળ ટળવાથી ઈશ્વરનો ઉપકાર માની પરમ શાંતિથી તપશ્ચર્યામાં ડૂબી ગયા હતા. પોતાને લાથે ધર્મની સહેજ પણ સેવા થઈ શકી એ વિચારથી રામને સંતોષ થતો હતો અને એ બધાનો યશ તેઓ ગુરુદેવને અર્પતા હતા. લક્ષ્મણનું મન ભાઈનું બળ જોઈ ઓછું ગર્વથી ભરાતું નહોતું, અને પોતાને પણ એવું પરાક્રમ દાખવવાનો પ્રસંગ કોઈવાર મળશે

એવી આશાથી પ્રસન્ન રહેતું હતું. લક્ષ્મણને મોઢેથી રામે બાળપણમાં કરેલાં પરાક્રમેનાં અને ખરદૂપણના દાનવદળના નિકંદનનાં સાદાં પણ છટાદાર ભભકભરેલાં વર્ણનો સાંભળી સીતાનું હૈયું લપ્થી ઉછાળા મારતું. સીતા એ લપ્થેના ઊભરા દાખી દેવાનો પ્રયત્ન કરતી, છતાં કોઈકોઈવાર તેના મોઢા પર શરમના શેરડા પડી જતા અને અંતરના ભાવ મુખમુદ્રા પર તરી આવતા. આ રીતે દેશવટો ભોગવતું આ રાજકુટુંબ કદી નહિ અનુભવેલો એવો આનંદ અનુભવતું રાજમહેલને ભૂલી જઈ જંગલની મોજો માણતું હતું.

મારીચ અને રાવણ મસલત કરીને છૂટા પડ્યા તે વેળા ખરા મધ્યાહ્નેનો સમય હતો. આકાશના મધ્યભાગમાંથી સૂર્યનારાયણ તેજના અંગાર વરસાવી પંચવટીના પ્રદેશને ધખાવી રહ્યા હતા. વસંત ઋતુ પૂર બહારમાં ખીલી હતી. સીતાએ વલાલથી ઉછેરેલાં ઝાડ ફૂલીફાલીને ફળફૂલના ભારથી લચી રહ્યાં હતાં. એ બગીચાની અંદર અને આસપાસ હરણાં આવીને વિસામો લેતાં, રમતાં, ફેદાફેદ કરતાં અને સીતાના કામળ હાથમાંથી ઘાસના કંદડા ખાવાને હેતુભેર પર્ણકુટ્ટીની આબુઆબુ કરતાં, અને સીતાને બોલાવવા પોતપોતાની વાણીમાં શબ્દ કરતાં.

મધ્યાહ્નના નિત્યકર્મથી પરવારીને રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા કુટીરમાં એકાંએકાં કુદરતની શોભા નિહાળતાં હતાં. રમરણપોથીનાં કંઈકંઈ પાનાં ઉકેલાઈ જૂતાં રમરણ તાજાં થતાં હતાં. ઇતિહાસપુરાણની કંઈકંઈ બુગબૂતી વાર્તાઓનો રસ જમ્યો હતો. ત્યાં એકાએક સીતાને પ્રાણુથી પણ

અધિક પ્રિય એવાં મૃગલાંની યાદ આવી, અને વાર્તાનો રસ અધૂરો મૂકીને તે જિહી પાર્શ્વકુટીની બહાર આવી.

બગીચાની આસપાસ રમતાં મૃગલાંમાં આજે રોજનો ઉદ્ભાસ જણાતો નહોતો. કંઈક ભયાનક વસ્તુથી ત્રાસ પામતાં હોય તેમ તેઓ ચમકીચમકીને આમથી તેમ ગભરાટમાં દોડતાં હતાં. સીતાએ પળવારમાં આ જોઈ લીધું, અને એનું કારણ જાણવા આસપાસ નજર ફેરવી જોઈ. તરત જ તેની નજર એક નવા આવેલા મૃગ પર પડી. મૃગને જોતાંની સાથે જ સીતા એકદમ આબી બની ગઈ અને પાછી હઠી. તેણે આજ સુધીમાં ઘણા મૃગ જોયા ને રમડયા હતા, પણ આવો મૃગ તો કદી જોયો નહોતો. આનું રૂપ તો કંઈક અદ્ભુત જ હતું. એનાં શીંગડાં ચળકતાં રત્નનાં હતાં. મોઢા પર કાળા અને ઘોળા પટા હતા. હોડ કમળના ફૂલ જેવા રાતાચોળ હતા. કાન અને પેટ ધન્દ્રનીલ મણિ જેવાં ભૂરાં હતાં. બન્ને બાજુ પર મોટાં પીળાં ચાંદાં હતાં. પગ ખૂબ નાજુક હતા અને ખરીઓ લીલમની હતી. આખે શરીરે ઘોળાં રૂપેરી ટપકાં હતાં. નાનકડી પૂંછડી મેઘધનુષના રંગની હતી. તે જોયી રાખીને મૃગ આમથી તેમ ફરતો હતો અને ઝાડ અને વેલાની ટૂંળા ફૂંપળો ખાતો હતો. સીતા થોડીવાર એને એકીટસે નિરખતી જાબી રહી, અને પછી એને પકડીને પંપાળવા આગળ વધી. પણ મૃગ કંઈ એમ સહેલાઈથી પકડાઈ જાય એવો નહોતો. તે આમથી તેમ દોડવા લાગ્યો. ઘડીકમાં કરેણોના ઝુંડમાં ભરાઈ જાય તો ઘડીકમાં વળી કેળોમાં સંતાઈ જાય. સીતા જ્યાં જાય ત્યાંથી આવો ને આવો નાસે. ઘણીવાર સુધી

એમ મૃગની પાછળ પડ્યા છતાં મૃગ હાથ નથી જ આવતો. એમ જોઈને સીતા જરા નિરાશ થઈ. મૃગ જતો ન રહે એટલા માટે તેના પર નજર રાખી તેણે પર્ણકુટ્ટીમાં બેઠેલા રામલક્ષ્મણને ખૂબ મારી: “લક્ષ્મણ, આર્યપુત્ર, જરા અહીં આવો તો. એકદમ આવો. કંઈક કંઈક દેખાડું.”

સીતાની હાક સાંભળી રામ અને લક્ષ્મણ વાડામાં આવ્યા. તેમની નજર તરત પેલા મૃગ પર પડી. મૃગનું રૂપ જોઈ રામ ચકિત થઈ ગયા. લક્ષ્મણે કહ્યું, “ઓહો, તમે આ બતાવનાં હતાં કે! મૃગ છે તો રદિયાળો, પણ જોજો એનાથી ભોળવાઈ જતાં. આવો મૃગ કદી જોયો નથી, તેમ સાંભળ્યો પણ નથી. કોઈ કપટી રાક્ષસ મૃગનું રૂપ લઈને આપણને રસાવવા સારુ પણ આવ્યો હોય. આ રાક્ષસો ગમે તેવાં રૂપ લઈ શકે છે. આજ સુધીમાં ઘણા બ્રાહ્મણોએ એમના કપટથી ભોળવાઈને જીવ ખોયા છે. માટે આપણે સાવચેતી રાખીને ચાલજો.”

લક્ષ્મણનાં વચન સીતાને ન ગમ્યાં. તે હસતેહસતે લક્ષ્મણને ઠપકો આપવા લાગી: “લક્ષ્મણજી, તમે અમરતા રાક્ષસથી ડરો છો. રાક્ષસ આવા મૃગનું રૂપ લઈને જ શા માટે આવે? આ તો સાચો જ મૃગ હોવો જોઈએ. આપણે એવો કદી દીકલો નહિ તેથી તમને રાક્ષસની શંકા આવે છે. આર્યપુત્ર, તમે એને પકડી લોને. મારા હાથમાં તો એ નથી આવતો. આપણે એને પાળીશું ને અયોધ્યા જઈશું ત્યારે એને સાથે લેતાં જઈશું. કૌસલ્યામાતા, સુમિત્રામાતા, ભરતજી વગેરે સૌ એને જોઈ ચકિત થશે, અને આપણે વનમાંથી આણેલું આવું અહ્લુત પ્રાણી જોવાને

આખું અયોધ્યા ઊલટશે. આર્યપુત્ર, એને અને ત્યાં સુધી જીવતો જ પકડાવે; અને જો જીવતો ન જ પકડાય તો એને મારીને એનું ચામડું પણ લઈ લેજો. એ સુંદર મૃગચર્મની મારે કાંચળી થશે.”

રામને પણ મૃગ બહુ ગમી ગયો હતો. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું, “લક્ષ્મણ, આ મૃગ સાચે જ માણસને મોહ પમાડે એવો છે. એને પકડવો તો જોઈએ જ. રાક્ષસ હશે તોયે શું? એવા કપટી રાક્ષસોને મારવા એ તો આપણું કામ જ છે. રાક્ષસ હશે ને આપણે હાથે મરશે તો ઘણા લોકોને ત્રાસ ટળશે અને તેઓ નિરાંતે બેસી શકશે. લાવ મારાં ધનુષ્યાણુ અને તલવાર. ચાલ હું એની પાછળ નીકળી પડું છું ને હમણાં જોતજોતામાં એને પકડી લાવું છું. જીવતો નહિ જ પકડાય તો પછી મારીને પણ લાવીશ.”

લાઈના ઉત્સાહથી લક્ષ્મણને પણ શરૂ ચડ્યું. તેણે રામને બધાં શસ્ત્ર આણી આપ્યાં. રામે ખભે ધનુષ ભેરવ્યું, પીઠે ભાથાં બાંધ્યાં, હાથમાં ચક્રચક્રતી તલવાર લીધી અને મૃગની પાછળ જવા નીકળ્યા. જતાંજતાં લક્ષ્મણને સીતાની ભાળવણી કરી અને સીતાને એકલી ન મૂકવાની ચેતવણી આપી રામ પર્ણકુટ્ટીના યોગાનની બહાર નીકળી પડ્યા.

રામ શસ્ત્ર સજતા હતા ત્યારનો જ મૃગ તો પર્ણકુટ્ટી આગળથી નાસી છૂટ્યો હતો. રામ બહાર આવ્યા ત્યાં મૃગને દૂર એક જગાએ ઊભેલો જોયો અને એની પાછળ દોડ્યા. મૃગે એકદમ મોટી ફલંગ મારી ને દોટ મૂકી. આગળ મૃગ ને પાછળ રામ એમ બંને પૂરપાટમાં દોડવા લાગ્યા. એની વચ્ચે બહુ છેડું પડી જાય એટલે પાછો મૃગ જરાવાર ઊભો

રહે, ને રામ મૃગને થાકેલો બાણી જરા ઉતાવળા દોડવા માંડે એટલે તે પાછો ફરીથી દોટ મૂકે. કોઈવાર તો તે રામની નજર ચુકાવીને ક્યાંક છુપાઈ પણુ જાય, અને રામ જરા શ્વાસ ખાયા બિલા રહે એટલે દૂરદૂર મૃગ બીજા ઘણા મૃગના ટાળા સાથે દોડતો જણાય, અને રામ ફરી પાછો દોડવા માંડે.

આમ રામ ઘણાં મેદાન, ટેકરા, નદીનાળાં ખૂંદી વળ્યા. તેમને શરીરે પરસેવાના ઝંખેઝંખ બિતરવા લાગ્યા. પર્ણકૃટી તો ક્યાંય રહી ગઈ હતી, અને તેઓ જનસ્થાનની પણુ હદ વટાવી ગયા હતા. પણુ મૃગ ન પકડાયો તે ન જ પકડાયો. છેવટે રામે એને જીવતો પકડવાની આશા મૂકી અને ધનુષ ઉતારી પણુછનો ટંકાર કરી એક તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને તેની પાછળ છોડ્યું. બાણ સુસવાટ કરતું ચાલ્યું, અને આવીને મૃગ દોડતો હતો ત્યાં તેના પેટમાં વાગ્યું. બાણના જોરે મૃગ એક તાડ જેટલો ઊંચો બિછલ્યો ને હેઠો પડ્યો. પડતાંપડતાં તેણે રામના જેવો અવાજ કાઢીને કારમી, વન ગજવી નાંખે એવી ચીસ પાડી, “ઓ સીતા, ઓ લક્ષ્મણ.” ચીસ સાંભળી રામના પેટમાં ધ્રાસકો પડ્યો ને તેઓ દોડતા દોડતા મૃગ પાસે ગયા. જઈને જુએ છે તો મૃગને ડેકાણે એક કાળો મેશના ઢગલા જેવો મરેલો રાક્ષસ પડ્યો હતો. પડતાં વેંત જ તેના ગ્રાણુ નીકળી ગયા હતા.

રાક્ષસને જોતાં જ રામે તેને ઓળખ્યો. આ તે જ મારીચ હતો જેને પોતે વિશ્વામિત્રના યજ્ઞમાં એક બાણે ઉડારી મૂક્યો હતો. મારીચને જોઈને અને તેની ચીસ સાંભળીને રામને લક્ષ્મણનાં વચન યાદ આવ્યાં, અને આની પાછળ

જરૂર કંઈ દેગો હોવો જોઈએ એવી ખાતરી થઈ. આખરે લક્ષ્મણે કહેલી વાત સાચી પડી. અને લક્ષ્મણનું કહ્યું પોતે ન માન્યું અને માયાવી મૃગના મોહમાં સપડાયા એનું રામને બહુ દુઃખ થવા લાગ્યું. રાક્ષસની ચીસ સાંભળીને સીતાની અને લક્ષ્મણની શી સ્થિતિ થશે એનો વિચાર આવતાં તેમને રોમાંચ આવવા લાગ્યાં, અને આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. તેમના હૈયામાં અપાર ચિંતા થવા લાગી. તેઓ તરત જ પર્ણકુટીને રસ્તે વળ્યા અને ઝપાટાપંથ ચાલવા લાગ્યા.

ધખાવી—બાળી

ઉદ્ધાર—આનંદ

કુટીર—ઝૂંપડી

પણુછ—ઢોરી

બાળવણી—સુપરત; સોંપણ

રોમાંચ આવવાં—રુવાટાં બાંધવાં થવાં

૪૫. વિપરીત બુદ્ધિ

આ બાળુએ પંચવટીમાં લક્ષ્મણ અને સીતા રામની વાટ જોતાં ઝૂંપડીના આંગણામાં બેઠાં હતાં અને ‘હમણાં આવશે’ ‘હમણાં આવશે’ એમ કહીકહીને રસ્તા પર લાંબે સુધી વારંવાર નજર નાંખ્યા કરતાં હતાં, ત્યાં તો કાન શાડી નાંખે એવી ચીસ સાંભળાઈ. ચીસ સાંભળતાં સીતાના પેટમાં ફાળ પડી. તે એકદમ થરથર ધ્રૂજવા લાગી અને ગાભરી ગાભરી લક્ષ્મણને કહેવા લાગી, “લક્ષ્મણ, બેઠો બેઠો, ઢોડી પહોંચો તો રામચંદ્રજી પાસે. સાંભળી આ કારમી ચીસ? એ તેમનો જ સાદ. જાઓ તો, વાર ન લગાડો.”

લક્ષ્મણ સીતાના જેવો ગભરાઈ ગયો નહોતો. તેને રામના પરાક્રમ પર વિશ્વાસ હતો. રાક્ષસોનાં કપટથી તે વાકેફ હતો. તેથી આ ચીસે એના મન પર ઝાઝી અસર કરી નહિ. તે સીતાને ધીરજ આપીને કહેવા લાગ્યો, “માતા, આમ ગભરાઓ છો શા માટે? હું તમને ખાતરી આપીને કહું છું કે આ રામનો અવાજ ન હોય. રામ શું એવા કાચાપોચા છે કે એમના પર એમ આકૃત આવી પડે? તમે પોતે રામનું પરાક્રમ ક્યાં નથી જોયું? આ તો કોઈ રાક્ષસનું જ કપટ જણાય છે. ખરે પડ્યો એટલે હવે બાકી રહી ગયેલા રાક્ષસો આમ દૂડકપટ કરીને આપણને ફસાવવાને લાગે શોધતા રહે છે. તમે ડરશો નહિ; રામને કશી આંચ નહિ આવી હોય. હમણાં રામ પાછા આવી પહોંચશે.”

પણ લક્ષ્મણના બોલથી સીતાને કંઈ ટાઢક વળે? તે ડરગરીને બોલી, “ભાઈ, આમ છેક વિશ્વાસે શું રહો છો? વિશ્વાસમાં ને વિશ્વાસમાં જ માણસ કોઈ વખત કુટાઈ પડે. તમે જરા જુઓ તો ખરા. જેવામાં શું ગ્તય છે? લાગ્ય અવળું હોય ત્યારે ભલભલાનાં પરાક્રમ પર પાણી ફરી વળે. માટે તમને આગળ કરીને કહું છું કે તમે જાઓ.”

લક્ષ્મણે જવાબ દીધો, “રામ મને તમારી લાળવણી કરીને ગયા છે. તમને છોડી મારાથી શી રીતે જવાય? આ વન તો રાક્ષસોથી ભરેલું છે. એમાં તમને એકલાં મૂકીને જતાં મારું મન કબૂલ કરતું નથી.”

લક્ષ્મણ નથી ખસતો એ જોઈને સીતાને જરા ગુસ્સો ચડી ગયો હતો. તે બોલી, “લક્ષ્મણ, જાઓને જતા હો તો. મારી આટલી બધી દરકાર તમારે શા માટે જોઈએ?

પહેલાં રામ ને પછી હું. રામ ક્ષેમકુશળ હોય તો મારી સંભાળ લીધી કામની, માટે જાઓ હવે વાર લગાડ્યા વિના.”

લક્ષ્મણનું મન સીતાને છોડી જતાં કેમે કયું ચાલતું નહોતું. સીતાને સમજાવવી પણ શી રીતે? અને સીતા ન સમજે તોપણ રામની આજ્ઞા કેમ તોડાય? છતાં સીતા ન જ સમજે તો શું કરવું? તેના મનમાં ખૂબ ગડમથલ ચાલતી હતી. તે અડગ રહ્યો. તેણે સીતાને કહ્યું, “તમારું કહ્યું હું શી રીતે માનું? મારું મન સાક્ષી પૂરે છે કે રામ સહી-સલામત છે. તમે ગમે તેમ કહેશો તોયે તમને એકલાં મૂકીને હું અહીંથી ખસવાનો નથી.”

લક્ષ્મણનો અવિનય જોઈને સીતાના મનમાં અનેક જાતના વિચારો આવ્યા. ઘણી કડવાશથી તે બોલી, “લક્ષ્મણ, ધન્ય છે તમારી ધીરજને! તમને રામના રક્ષણ કરતાં પણ મારા રક્ષણની વધારે પડી છે, ખરું?”

લક્ષ્મણનું હૃદય વીંધાયું. હવે એને ગયા વિના છૂટકો નહોતો. આંખો નીચી જમીન પર રાખીને જ તેણે નિસાસો મૂકી ધીમે સાદે કહ્યું, “સીતા, બલે તમે ન જ માનતાં હો તો હું જાઉં છું. આ સૌ વનદેવતાઓ તમારું રક્ષણ કરે.”

લક્ષ્મણે સીતાને જરા નીચા વળીને પ્રણામ કર્યા અને નીકળ્યો. સીતાને ભરજંગલમાં એકલી નિરાધાર છોડી જતાં તેના હૈયામાં અપાર વેદના થતી હતી. વનનાં ઝાડ, સરોવર નદી બધાં પર નજર નાંખતોનાંખતો તે જવા લાગ્યો. આખું વન જાણે આજે ભારે શોકમાં હોય એવું સૂનુંસમ લાગતું હતું. ઉદ્ધાસનું તો આંચે નામ નહોતું. પક્ષીઓના

બોલવામાં આનંદ નહોતો, મૃગલાંના દોડવામાં ઉમંગ નહોતો, સરોવરના પાણીમાં પ્રસન્નતા નહોતી, નદીના પાણીમાં તરંગ નહોતા. લક્ષ્મણ વિમાસણ કરતોકરતો ધીરેધીરે ચાલવા લાગ્યો. પર્ણકુટી દેખાતી રહી ત્યાં સુધી તેણે વળાવળાને સીતા તરફ જોયાં કર્યું. પર્ણકુટી દેખાતી બંધ થઈ એટલે તેણે મૃગ અને રામનાં પગલાં જોઈને તે રસ્તે સપાટામાં ચાલવા માંડ્યું.

૪૬. સીતાહરણ

મૃગ આવ્યો ને ગયો અને રામલક્ષ્મણ એની પૂઠે ગયા એ બધો વખત રાવણ પંચવટીની આસપાસ આંટા માર્યા કરતો હતો, અને અંદર પેસવાના વખતની રાહ જોતો હતો. લક્ષ્મણ દેખાતો બંધ થયો એટલે તેણે સાધુ(પરિવ્રાજક)નો વેષ ધારણ કર્યો. સુંદર ઝીણું ભગવું વસ્ત્ર પહેર્યું, લાંબી શિખા કરી, હાથમાં છત્રી લીધી, પગમાં જોડા પહેર્યા, ડાબે ખભે દંડકમંડળ લટકાવ્યાં અને પંચવટીમાં પ્રવેશ કર્યો. રાવણને જોઈને આખું વન ભયથી રતબંધ થઈ ગયું. પવન વાતો બંધ થયો. ઝાડ હાલતાં બંધ થયાં. ગોદાવરીનાં જળ થંભી ગયાં. પક્ષીઓ કિલકિલાટ છોડી માળામાં ભરાઈ ગયાં. અને પશુઓ ચારો છોડી જીવ લઈને નાહાં.

રાવણ ઝપાટાબંધ રામની પર્ણકુટી તરફ ચાલ્યો અને સહેજવારમાં પર્ણકુટીના આંગણા આગળ આવી પહોંચ્યો. આંગણામાં સીતા સોડિયું વાળાને નીચું મોં કરી બેસી રહી

હતી. આંખમાંથી આંસુ વહે જતાં હતાં. રાવણ આવ્યો તે સીતાએ જોયો નહિ. રાવણે બ્રહ્મધોષ કર્યો એટલે સીતાએ તેની તરફ જોયું, અને ખરણે અતિથિ આવ્યો જાણી તેણે આંસુ લોહી નાંખ્યાં અને અતિથિનું સ્વાગત કરવા લાગી. અતિથિને આંગણમાં બોલાવી આસન આપ્યું, પાણી આપ્યું અને લક્ષ્મણે આણી મૂકેલાં ફળ તેની આગળ મૂક્યાં.

સીતાને જોતાંની સાથે એને ઉપાડી જવાની તાલાવેલી તો રાવણને લાગી જ હતી, પણ એને બોલતી સાંભળીને એને આખી ને આખી ખાઈ જવાનું મન થયું. તેણે મનને મહાપરાણે કબજામાં રાખીને સીતાની સાથે વાત કરવા માંડી: “હે મુંદરી, તું કોઈ અપ્સરા છે, ગંધર્વ છે, કિન્નર છે, લક્ષ્મી છે, કે આ વનની વનદેવતા છે? આ વનમાં તું કેમ આવી છે? આ વનમાં એકલી રહેતાં તને ખીક નથી લાગતી? આ વન તો રાક્ષસોથી ભરેલું છે. સિંહ, હાથી, વાઘ, ચિત્તા, વરુ, રીંગ, ગીધ વગેરે અનેક વિકરાળ પ્રાણીઓ આ વનમાં શ્યાં કરે છે. ત્યાં રહેતાં ભલભલાના બંધ વહૂટી જાય તે તું કેમ રહી શકે છે? તું કોણ છે? તારો પતિ કોણ છે અને ક્યાં છે? આ રાક્ષસોથી ભરેલા વનમાં તું ક્યાંથી આવી ચડી છે?”

રાવણનો વેષ જોઈને સીતાએ તેને બ્રાહ્મણ માન્યો હતો. તેનાં વચન સાંભળી સીતાને તેના પર વિશ્વાસ બેઠો. તેણે પોતાનો આખો ઇતિહાસ અથથી તે ઇતિ સુધી રાવણને કહી સંભળાવ્યો. રામના સત્યપાલનનાં અને પરાક્રમનાં*

* દયાન્ન પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ સત્યં બ્રૂયાન્ન ચાન્તમ્ ।

एतद् ब्राह्मण रामस्य व्रतं धृतमनुत्तमम् ॥

અને લક્ષ્મણના સેવાભાવનાં વખાણ કર્યા અને રાવણને કહ્યું: “મારા પતિ અને લક્ષ્મણ મૃગયા કરવા વનમાં ગયા છે. તે લક્ષ્મણ આવશે. તમારે બીજું જરૂરનું કામ ન હોય તો એ આવે ત્યાં સુધી તમે અહીં બેસો. એ આવતા તો દશે જ.” આમ કહીને સીતા રામલક્ષ્મણને જોવા માટે દૂર નજર નાંખીને જોઈ રહી. પણ ત્યાં પંચવટીની વિશાળ દરિયાળી ભૂમિ જ નજરે પડતી હતી. રામ કે લક્ષ્મણ કોઈ દેખાતું નહોતું.

રાવણની અધીરાઈ વધતી જતી હતી. સીતાના મોંમાંથી જેમજેમ બોલ નીકળતા હતા તેમતેમ રાવણ ઊંચોનીચો થતો હતો. તેનાથી વધારે વાર છાનું ન રહેવાયું. તે એકદમ બોલી ઊઠ્યો, “હે સીતા, જેણે સ્વર્ગના દેવોને દાસ બનાવ્યા છે, જેના નામથી ત્રણે લોકમાં ત્રાસ વર્તી રહે છે, અને ચૈદ્ર ભુવનમાં જેની હાક વાગી રહી છે એવો હું રાગ્ન રાવણ છું. સમુદ્રની વચ્ચેવચ્ચે સંનાના કોટવાળી મારી લંકાનગરી છે. તું આ વનમાં શીદને પડી રહી છે? મારી સાથે ચાલ. હું તને મારી પટરાણી બનાવીશ. મારા મહેલોમાં અને ઉદ્યાનોમાં તું મહાલજે અને સુખચેનમાં રહેજે. પાંચ હજાર દાસીઓ તો તારી તહેનાતમાં હાજર રહેશે અને તારો બોલ પડતાંની સાથે ઝીલી લેશે.”

અતિથિનાં આ અવિનય અને ઉદ્વેગને જોઈ સીતાની આંખ શરી. તે ગાજી, “અધ્યા મૂઠ, તું અતિથિ થઈને આવ્યો છે ને આ શું બોલી રહ્યો છે? મારા અચળ પતિવ્રતમાંથી તું મને ચળાવવા માગે છે? મહાયશસ્ત્રી જિતેન્દ્રિય રામ પરથી તારા પર મારું મન વળાવવા માગે

છે? ચાલ હડી જા, દુષ્ટ મારા જેવી સિંહણને તું શિયાળ શું કરી શકવાનો છે? મને લઈ જઈને તું કેટલા દિવસ જીવવાની આશા રાખે છે? જાનોમાનો ચાલ્યો જા અહીંથી તારું કાળું મોં લઈને.”

રાવણ હસી પડ્યો. “હા ભારે ડરી ગયો તો હું ! અરે! મૂખી, તું મને ઓળખતી નથી. મેં કુબેરને હરાવીને એનું પુષ્પક વિમાન પડાવી લીધું છે. દેવો ગરીબ ગાય બનીને મારે ત્યાં ચાકરી કરે છે. મારા નામથી આખા ત્રિલુવનનાં ગ્રાણીઓ થરથરે છે. ક્યાં મારું પરાક્રમ અને ક્યાં આ તારો ડીચકૂડો રામ! રામનામાં દેવત હોય તો એનો બાપ એને વનમાં કાઢી મૂકત શું કરવા? એવાને તે શું વળગી રહી છે? ચાલ મારી સાથે લંકા આવી જા.”

સીતાની આંખમાંથી કાપ વરસતો હતો. “અધ્યા મૂખી, તું કુબેર કે ઇન્દ્રને જીતીને મદે ભરાયો હશે, પણ રામ તારો મદ ઉતારે એવા છે એ યાદ રાખજે. હજુ પણ કહું છું કે અહીંથી ચાલ્યો જા, તારું ક્ષેમકુશળ ધચ્છતો હોય તો.”

વધારે બોલાચાલી કરવા જેટલી ધીરજ રાવણમાં રહી નહોતી. તેણે એકદમ નેરથી તાળી પાડી સિંહનાદ કર્યો અને આદિત્યનું સ્વરૂપ છોડી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એક ક્ષણમાં સીતાના મોં સામે પડાડ જેવો પ્રચંડ રાક્ષસ હુકાર કરીને ઊભો રહ્યો. તેણે આખે શરીરે રાતાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. તેની આંખમાંથી અંગાર વરસતા હતા. રાક્ષસનું આ વિકરાળ સ્વરૂપ જોઈને સીતા ક્ષણભર સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, પણ કદંબ હૈયું રાખીને નીચું માથું કરી રાવણ સામે જોયા વિના અડગ બેઠી.

રાવણે એકદમ સીતા આગળ ધસી આવી ડાબે હાથે તેના ચોટલો ઝાલ્યો, જમણે હાથે તેના પગ પકડ્યા અને તેને ઉપાડીને ધરણી ધમધમાવતો દોડ્યો. બહાર ગધેડા જોડેલો સોનાજડિત રથ ઊભો હતો તેમાં સીતાને નાંખી પોતે બેઠો અને રથને લંકા ભણી આકાશમાર્ગે મારી મૂક્યો.

બ્રહ્મધોષ—અહાલેક
ઉદ્ધાન—બાગબગીચા

કિન્નર—માણસના શરીર અને
ઘોડાના મોઢાવાળું પ્રાણી

૪૭. જટાયુ સાથે યુદ્ધ

રથ પવનવેગે ચાલવા લાગ્યો. કેળનાં જૂથ, કરેણનાં ઝુંડ, આસોપાલવની ઘટા, ગોદાવરી નદી વગેરે ઝપાટાબંધ નજર આગળથી પસાર થવા લાગ્યાં. રથમાં સીતા તો બેબાકળી બની હતી. રાવણના હાથમાંથી છૂટવાને પછાડા મારવા વ્યર્થ હતા. તેણે ઊંચે સ્વરે ચીસો પાડવા માંડી “ઓ લક્ષ્મણ... ઓ રામ... તમે આ સમે ક્યાં હશો? આ દુષ્ટ મને ઉપાડી જાય છે એ તમને કેમ ખબર પડશે? અરેરે, તમે આ પાપીને મારી મને ક્યારે છોડાવશો?..... ઓ કરેણો, તમે રામને કહેજો હોં... ઓ વહાલાં આસોપાલવ, તમે ઊંચી ડોક કરીને હું ક્યાં જઈ છું તે જોઈ લેજો હોં... ઓ માતા ગોદાવરી, તમે તમારું જળ થંભાવી રામને મારી ખબર કહેજો હોં કે...” સીતાની ચીસોથી આખું વન ગાજી ઊઠ્યું.

આટલીવારમાં તો રથ પંચવટી વટાવીને બહાર નીકળ્યો હતો. એકાએક સીતાની નજર એક ઝાડ પર

બેઠેલા જટાયુ પર પડી. “ઓ ગૃધ્રરાજ, મારી વહારે આવો તો. અરે, દોડો, દોડો, આ ચોર રાક્ષસ મને ઉપાડી જાય છે !”

વૃદ્ધાવસ્થાથી જર્જર થઈ ગયેલો જટાયુ ડોલાં ખાતો હતો —અડધો ઊંઘમાં અને અડધો જાગતો હતો. સીતાની ચીસ કાને પડતાં તે સફળો થઈને જાગી ઊઠ્યો. સામે ભુએ છે તો એક રથ આકાશમાં વાયુવેગે ચાલ્યો જાય છે અને અંદર વીસ ભુજવાળો રાવણ અને કલ્પાંત કરતી સીતા બેઠાં છે. જટાયુએ તરત જ ઝાડ પર બેઠેબેઠે વનને બેદી નાંખે એવી ક્ષિકારી કરી: “ઊભો રહે અલ્યા એ ! કાણુ છે તું ? ક્યાં જાય છે ? હું ગીધનો રાજા છું. ઊભો રાખ તારો રથ.”

જટાયુની હાક સાંભળી રાવણ ચમક્યો. તેણે રથને થંભાવ્યો, અને પાછું વાળી જોયું. રથને થોભેલો જોઈ જટાયુ પણ નરમ પડ્યો અને બોલવા લાગ્યો, “મારું નામ જટાયુ છે. હું આ વનમાં રામની સાથે રહું છું, અને તને વીનવું છું કે તું રામની સ્ત્રીને છોડી દે. દશાનન, તારા ધર્મિષ્ઠપણાની કીર્તિ મેં સાંભળી છે. તારા જેવા ધર્માત્માને આ નીચ કૃત્ય કરવું કેમ છાજે ? તારા જેવા રાજા જ્યારે આમ પાપકર્મ કરતા થશે ત્યારે દુનિયામાં પાપ કેટલું વધી જશે ? અને તું રામની સ્ત્રીને લઈ જઈને શું સુખે બેસી શકવાનો છે ? રામના પરાક્રમથી તું ક્યાં અજાણ્યો છે ? ખરદૂષણને રોળી નાંખ્યા એ ભૂલી ગયો શું ? તારે તે રામની સાથે શું વેર છે ? શૂર્પણખાએ ઉઘ્ઘટાઈ કરીને નાકકાન ખોવાં એમાં રામનો શો વાંક ? માટે ભલા બાઈ, સીતાને અહીં મૂકી દે અને તારે રસ્તે ચાલ્યો જા.”

જટાયુ બોલતો હતો ત્યાં જ રાવણે મોં ફેરવી લીધું, એટલે જટાયુ ફરી બોલ્યો: “રાવણ, તું એમ નહિ માનતો કે મને વટાવીને તું અહીંથી જઈ શકવાનો છે. જતા પહેલાં તારે મારી સાથે યુદ્ધ કરવું પડશે. મને સાઠ લગ્નર વર્ષ તો થઈ ગયાં છે, છતાં મારું જોર હજી કાયમ છે. હું વૃદ્ધ છું ને તું યુવાન છે એની મને ફિકર નથી. તારી પાસે ધનુષ, રથ, કવચ, બાણ છે તેથી હું ડરી જવાનો નથી. આવી જ ચાલ, તારામાં જોર હોય તો મારી સાથે લડવાને. હું તને હમણાં જ ધૂળભેગો કરી નાંખવાનો છું.”

જટાયુને યુદ્ધનું કહેણ આપતો સાંભળી રાવણ મનમાં ને મનમાં જરા હસ્યો. પણ કહેણ તો સ્વીકારવું જ જોઈએ, એટલે રથમાં બેઠેબેઠે રાવણે જટાયુ પર બાણ છોડ્યાં. ઘડીવારમાં તો બે જણ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ મચી રહ્યો. રાવણે ગીધ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો અને ગીધે રાવણના શરીરને નખથી ઉઝરડી નાંખ્યું. રાવણે ગુસ્સે થઈ દસ તીખાં બાણ છોડી જટાયુને વીંધી નાંખ્યાં. રથમાં રડતી સીતાને જોઈ જટાયુએ બાણને ખંખેરી નાંખ્યાં અને રાવણ સામે ધસી રાવણનું મણિજડિત ધનુષ પગ વતી ભાંગી નાંખ્યું. રાવણે બીજું ધનુષ લઈને સો બાણ નાંખ્યાં. જટાયુની આસપાસ બાણોનો માળો બની રહ્યો અને જટાયુ અંદર ઘેરાઈ ગયો. તરત જટાયુએ પાંખોથી બાણને હલાવી નાંખ્યાં અને રાવણનું બીજું ધનુષ તોડી નાંખ્યું. જટાયુએ આ વેળા ભારે પરાક્રમ દાખવ્યું. રાવણના શરીર પર ધસી તેનાં ભાથાં ઢીલાં કરી નાંખ્યાં, રથના ગધેડાને મારી નાંખ્યાં, ચાંચ વતી સારથિનું ડોકું કરડી ખાધું, રથના ભાંગીને ઢૂકડે-

ટુકડા ઉડાવી દીધા અને રથમાંનાં છત્રચામર ઉડાવીને ફેંકી દીધાં. રથ ભાંગ્યો એટલે રાવણુ સીતાને ખોળામાં લઈને જમીન પર પડ્યો. રાવણુને પડેલો જોઈ વનનાં પ્રાણીઓ હર્ષનાદ કરવા લાગ્યાં.

રાવણુનો રથ ભાંગ્યો, સારથિ પડ્યો, ગધેડા મૂચા અને હથિયારના ચૂરા થઈ ગયા. તેની પાસે હવે માત્ર એક ખડ્ગ રહ્યું હતું. તેણે જોયું કે જટાયુ જરા થાક્યો છે, એટલે તે સીતાને લઈને ઊઠ્યો અને ભાગવા લાગ્યો. જટાયુ ચાંચ પીસીને એની પાછળ પડ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “અરે તસ્કર, યુદ્ધ અધૂરું મૂકીને ક્યાં ચાલ્યો જાય છે ? ઊભો રહે, તને મારા નખનો સ્વાદ ચખાડીને અહીં જ ભોંયભેગો કરી નાંખું.”

આમ કહીને જટાયુએ રાવણુની પીઠ પર નખ વતી ફરી ઉઠરડા ભર્યાં. રાવણુની પીઠમાંથી લોહીની ધારા વહેવા લાગી. જટાયુએ ચાંચથી વળી રાવણુના વાળ ખૂંપી નાંખ્યા અને માથામાં નખ માર્યા. ડાળા દસ લાથ પણ ઉખેટી નાંખ્યા; પણ લાથ તો તૂટ્યા ત્યાં ખીજન ઊગી નીકળ્યા.

હવે રાવણુ કાપ્યો. અત્યારસુધીની રમત તેણે છાટી દીધી અને જટાયુને મારી જ નાંખવાનો નિશ્ચય કરી સીતાને કારે મૂકી દીધી. જટાયુને પકડ્યો અને મૂકીઓથી ને લાતોથી તેને અધમૂઓ કરી નાંખ્યો. જટાયુ ઢીલો તો પડ્યો, છતાં ઢીલોઢીલો પણ તે રાવણુ પર પ્રહાર કરવા લાગ્યો. પણ હવે એનું બળ ક્ષીણ થયું હતું. રાવણુ ખડ્ગથી તેની પાંખો છેદી નાંખી, પગ ઉડાવી દીધા, પાસાં કાપી નાંખ્યાં અને તેને દૂર ફેંકી દીધો.

જટાયુ જમીન પર લોહીસ્રુહાણુ થઈને પડ્યો. સીતા બાબુએ ઊભી હતી તે એકદમ ત્યાં દોડી આવી અને આક્રંદ કરવા લાગી: “અરે, ગૃધ્રરાજ, તમારે મારા માટે મરવું પડ્યું, અને છતાં તમારું મરવું કામ ન આવ્યું? હવે આ પાપી મને ઉપાડી જશે. હવે તમે રામલક્ષ્મણુ અહીં આવે ત્યારે એમને બધી વાત કહેજો.”

સીતાનો વિલાપ ચાલતો હતો એટલામાં જ રાવણનો સાદ સંભળાયો: “સીતા, ચાલ, છોડી દે એ ગીધને, આવી જા મારી પાસે.” સીતા ભયની મારી એકદમ એક જાડને થડિયે બાંધી પડી. જાડનું પાંદડું ફડકે એમ તે ફડકતી હતી. રાવણની ખૂમ ફરી પડી: “સીતા, કેમ છોડે છે કે નહિ?” સીતા સ્તબ્ધ થઈ ગઈ. રાવણે જોયું કે સીતા જાડના થડને છોડતી નથી, તે દોડી આવ્યો, સીતાનો ચોટલો ને પગ જાલ્યા, ખભે નાંખી અને આકાશમાર્ગે ઊડ્યો.

આ પાપકર્મ જોઈને વનનાં પ્રાણીઓએ નીચાં મોઢાં કરી દીધાં. વાયુ થંભી ગયો. સૂર્યનારાયણે શરમાઈ જઈને મોં છુપાવી દીધું. આકાશમાં માત્ર ‘રામ, રામ’નો કરુણ ધ્વનિ સંભળાતો હતો.

ઘડીએકમાં તો એ ધ્વનિ પણ સંભળાતો બંધ થઈ ગયો. એક માત્ર જટાયુ ધીમે શ્વાસ ખેંચતો ત્યાં પડી રહ્યો હતો. પાસે રાવણનો રથ અને સારથિ તથા ગધેડાનાં શબ પડ્યાં હતાં. પશુઓ અલોપ થઈ ગયાં હતાં. પક્ષીઓનો કિલકિલાટ બંધ પડી ગયો હતો. રામ, લક્ષ્મણુ અને સીતા ગયે પંચવટી શૂન્યવત્ બની ગઈ હતી.

